
Կ. ՊՕՒԾ . — ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ԱՐԱՄԵԱՆ
Ուզուն չափեր — Շէրիմ-փառա-խանի քիւ 13

11.99

-61

Ն Ե Ռ Ն

Կ Ա Մ

Կ Ա Տ Ա Ր Ա Մ Ա Շ Խ Ա Ր Հ Ի

Ի Մ. Յ. Հ Ի Ս Ս Ե Ր Յ Ա Ն Է

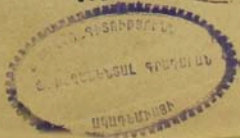

A $\frac{I}{9656}$

Հ. ՊՈՒՆՆԻ
ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ԱՐՄԵՆԻ

1867

45354 - 14

ՆԵՐԱՅՈՒԹԻՒՆ

Ինչ՞ կ'ուզենք ասացուցանել կամ ըսել նոր զոր
չ'են ցուցեալ կամ զբացեալ այնքան սեռով կամ
անոն զբերոց մէջ, որք խնայտից ազբխուն ցամ-
բեցուցած եւ հանճարոյ սահմանքն ի ծագս հա-
սուցած են, յորմէ անդին չ'կայ:

Թէ ի յաւիտենից է ներգործութիւն բարւոյ և
չարին սկզբան, թէ կեանս այս է նահատակու-
թիւն, որոյ մրցանակն չ'է աստի, թէ ի վախ-
ճան ժամանակաց Բշխտն աշխարհիս այսորիկ
պիտի զայ սո ի կատարած տալ նմին, թէ
ամենայն ինչ յայտնեն մօտալուտ և անվրէպ
փոխակերպութիւն կամ աւերած երեսաց երկ-
րի, յորմէ բնականօք բարքայակն հանգամանօքն
անհնար է նմին զերծ մնալ . . .

Այս՞ է արդեօ՞ք մեր միտք բանին: — Գուցէ .
և ինչո՞ւ խորշինք ի կայեքո՞ւ զայն ի ճակատ այս
զրոց, յորում սարգախօսութիւն և ճշմարտու-
թիւն են լոկ յատկութիւնք, սո որս միտ զրած
ենք հասանել:

Ն Ե Ռ Ն

ԿԱՄ

Կ Ա Տ Ա Ր Ա Մ   Ա Շ Յ Ա Ր Հ Ի

ՄԱՍՆ Ա. — ԱՐԵՒԵԼՔ

Գ.Լ.ՌԻՆՈ Ա.

ՐՈՒՄԵԼԻ ՇԻՍԱՐԸ

Անատոլուի եւ Բուսթիլի Հիտարներն կամ բերդերն, Ասսիորեան կրճին կրկնակի ասիանց վրայ կանգնելով, անոր ասիական ու եւրոպական ծովերեաց կը տիրեն իրենց լայնալիստ աշտարակներովն, հաստաչէն մարտկոցներովն եւ թանձր ու սեպաւոր պատնէշներովն, որոց գրեթէ ուրքն թանայ ծով եւ ստուերագիծն կը նկարէ իր ողորկ երեսաց վրայ իբր ի հայելոջ արծաթափայլ: Այս երկու ամրոցներն, իբր կէտք միութեան ընդ մէջ երկուց աշխարհաց, արասքին երեւութով իրարու յար եւ նման, միօրինակ

սպիտականերկ եւ միաձեւ գործ ճարտարապետութեան, կարծես թէ ժամանակաւ միակ յատակի վրայ իրարու քով շինած, յետոյ ջուրց յորդութիւնն զանոնք իրարմէ բաժնած ըլլայ: Աարծես թէ դարձեալ ի հաստատութիւն այս կեղծեաց, երբ ճամբորդ մը Առօրի մէջ նաւարկելով, անոր օձապտոյտ շրջաններն ոլորէ, այն ատեն այս բերդերն յաճախ իրենց դիրքն իբր մեզական դաւազանաւ փոփոխելով, երբեմն իրարու կցելով ու երբեմն լերանց ետեւ ծածկուելով, զարմանալի յափշտակութեամբ կը խաբեն զաչս: Հոս տեղագրական ստորագրութենէ մը զգուշանալու համար, պատմական տեղեկութեան մը մէջ ի հարկէ պիտի մտնենք: Արդեօք մին քան զմիւսն ընտրելագոյն է, եւ յերկայնարանութենէ խուսափելու ատեն, շատխօսութեան մէջ չե՞նք իյնար:— Մեր ընելիքն այն է որ ըստ կարի կարճ կապենք:

Ի վերջ ժ՛՛՛՛ դարուն եւ Առստանդնուպօլսոյ առմանէն կէս դար առաջ, Երլարբըմ՝ Սուլդան Պայագըտ, երեւելի եղած իւր աշխարհակալութիւններովն, շինած էր, յասիական ասիունս նեղուցին, Անատոլուի

բերդն, իբր սպանէշ եւ պահանօրդ առա-
ջապահ ասիակողմեան դաւառաց իւր նօրա-
ծաւալ տէրութեան, որ յԱկօնիոյ յԱդ-
րիանուպօլիս, յետոյ դէմ յանդիման մայր
քաղաքին Յունաց հասեր էր, արծուէնման
խրոխտալով եւ խորտակելով իւր արշաւանաց
դէմ կանգնած ամբարտակներն: Քիւզանդ-
եան կայսերք ահուդողի մէջ դիտող եղան
այս յանդուգն եւ ահաւոր սպառնալեաց:
Պատերազմի յեղյեղուկ բաղդն շեղեւ օգ-
նական գուռոյ նպատակի աշխարհակալին
այնօրիկ, որ Աէնկ-Թիմուրի վանդակին մէջ
իւր կեանքն կնքեց: Յիսուն տարի ետքը
Ֆաթիհ Սուլդան Մէհէմէտ շինեց առ ամն
հանդիպակաց յարեւնման ուրիշ բերդ մը,
եւ այս երկու ամրոցներն, մին ընդ անուամբ
Աիւզէլճէ Հիսարի, այն որ յասիակողմն
նեղուցին, եւ միւսն Պօղազ-Քէսէնի, այն
որ յԱւրոպա, կանգնեցան աստի եւ անախ,
իբր կոթողք արշաւանաց Օսմանեան պետու-
թեան, ինչպէս երբեմն Հերակլի արձանք
յԱրիւլէ: Երլարբըմ եւ Ֆաթիհ այս բեր-
դերուն հիմունքն ձգելով այն տեղ ուր ա-
փունք առաւել քան այլ ուրեք իրարու մեր-

ձակից ու կրճին ամենանեղ եւ անձուկ
վայրն կը յարդարեն, ուր Գարեհի երեք հա-
րիւր լաստերն փշրեցան եւ անոր ահարկու
բանակն խորասոյղ կօրաւ, կարծես թէ միտ
դրած էին կանգնել զամբարտակս առաջին
կցորդութեան միանգամայն եւ առաջին մա-
խանաց ընդ մէջ Ասիոյ եւ Եւրոպայ, որոց
հետք լցնեն զէջս Նորոյ Պատմութեան :

Աւանդութիւն է, ի պատճառս առողջա-
բար օգոյ Տումէլի Հիսարին, թէ Յաթիհ
Մէհէմէտ այն տեղէն եղան մորթի մը տա-
րածութեամբ ուղած ըլլայ ի Յունաց կայսե-
րաց, եւ յետոյ այս մորթն յանօսութիւն
բարակ չուանի կտրելով, հասուցած ի տարա-
ծութիւն շրջապատի բերդին, Գարձեալ կ'ա-
ւանդեն թէ քանի մի տուն Հայ գաղթա-
կանաց բնակութեան տուած է Սուլդանն
ի Տումէլի Հիսար, յորմէ անուանակոչու-
թիւն այս գերդաստանաց մինչեւ ցայսօր,
Ստուգիւ գիտենք թէ յայս Հայոց սերնդոց
չատերն այգիք եւ ձկնաբանք ունէին այն
տեղ, զոր կհաստատեն այս օրուան բնակ-
չաց բարքն եւ ունակութիւնք հինօրինք :
Ստոյգ է դարձեալ թէ այս Հիսարի օգոյն

բարեխառնութիւնն գրեթէ եղական է : Իսկ իր ամփիթատրոնական գրից, ծովահայեաց ամարանոցներուն, յարածուփ ծովուն եւ ծովամերձ հովանաւոր շիրմաստանաց վրայ ոչինչ կը խօսինք : Ա.յս գերեզմանաց համար է որ կ'ըսէ հանճարեղ մատենագիր մը, Թէոֆիլ Աթիէ, թէ « Ա.յս տեղ մեռնելու մարդ կը ցանկաց : »

Տեղիք, ինչպէս մարդիք, ինչպէս ամենայն ինչ, նախասահմանեալք են, է որ ի հեշտութիւն եւ է որ ի տրտմութիւն, ոմն ի վայելս, այլ ոմն ի զրկանս : Ա.յսպէս այս մարտկոցն ի սկզբանէ անտի թշնամանաց եւ արիւնհեղութեան սահմանեալ, յետոյ մահապարտաց բանասարկութեան տեղի եւ սպանդարան եղեւ, այնպէս որ հոն մտնողն ողջամբ չ'էր ելներ : Պօստանճի Պաշիին ցուկանաւքն լըցեալք այս դատապարտելովք, մերձենային ի ծովեզր Բումէլի Հիսարի, ուր կ'ելնէին այս թշուառականք կապեալ ձեռօք յետս եւ անբովք յոսս, եւ մտնէին ի գետնափոր բանաս ամրոցին, ուստի գիշերով զիրենք դուրս կը հանէին սպարան ի փող խզդելու եւ երկան ի սպարանոց ի ծով նետելու հա-

մար: Շատ անգամ այս ծովափունք, բայց մասնաւորապէս յունական խառնութեան եւ Յնիչէրեայ կոտորածին ժամանակներն, սոսկալի արիւնհեղութեամբ պղտորեցան, եւ խեղդամահ դիականց բազմութիւնն իրարու վրայ դիզած եւ արգելած ընդ մէջ քարանց ծովափանն, նաւաց երթեւեկութիւնն կը խափանէր:

Ծովափունք որ աստի եւ անտի պատեն շրջանակաւ զկիրճն, ասպարէզ մատուցին բիւր առանձնական կամ աշխարհաքարոզ արկածից, որոց յիշատակն անջնջելի դրոշմեալ է յանձնիւր քարինս եւ յիւրաքանչիւր կոյտ աւաղոյ որ անդ դիզեալ կան: Մարդ կը սոսկայ ի միտ ածել զհեղեղս արեան որք ներկեցին զծովն զայն, յանկմանէ Պօլսոյ մինչեւ ի կրկին փորձ վերականգման նորին, այս է յունական յեղափոխութիւնն, Ով՞ կրնայ պատմել այն դիւցազանց նահատակութիւնքն որք զաշխարհ հիացուցին իրենց անմահական արիութեամբ: Այս կտրիճներն կամ Բալիքարներն, եկեալք յԱրշիպեղազօսէ կամ յԱսլիբական գաւառաց եւ նիզակակցեալք ընդ ջոկս

Աղերականաց եւ Քլէֆդից, իրենց լայն եւ ստուար Ծուստանելովն, բոսորաներկ առ ի շեղ արկեալ ֆէսովն, որոյ փունջք ծածանէին ի վերայ ուսոյ նոցա, եւ ահագին զինուքն որք զդաշոյն ի եաթաղան զուգէին, սքանչացուցին այս եղերքն ի հանդէս դիւցազնական քաջութեան: Ժառանգք արժանաւորք զարմանալի հայրենասիրութեան իրենց հարց, դուցէ իւրք նսեմացուցին զայն, գերազանցելովքան զնոսին, Ջարդու բուրդկոտորեալք ի սուր սուսերի, հալածական եւ ցրուեալ այս ծովափանց վրայ, ձեռն ի ծնօտի յեցեալ ի վէմն եւ ի բուն նոճեաց որք հովանի առնեն զծով, ուր բեկանին նշոյլք լուսնի ի դիշերի, իրենց եղերական երգերովն հնչեցրնէին զօղ, ինչպէս երբեմն Նարայէլացիք առ դետս Բարեւլացւոց: Այս երգերն, որք թէպէտ ուամկական ոճով, սակայն չէին օտար ի հանճարոյեւ հոգւոյ որք ծնան զՀովերոս եւ զՊինդար. լսելի լինէին ի ձայն փողոյ եւ սրնդի մինչեւ յաւուրս մեր: Յանկարծ ձայն մի խոր եւ խոշոր ընդմիջէր զլուութիւն գիշերոյ: Պատուհան մի կամ լուսանցք բացեալ ի շարէ ամարանոցաց որք կանդնեալ կան յեզր ծո-

վուն շուրջանակի, սրբի մի ի ծով արկանէր,
յորմէ ետքը վիակէր դարձեալ շտապաւ դու-
ռըն կամ փեղկ լուսանցքին, Յով ծածանեալ,
ոստմամբ թանայր եւ ցասմամբ բախէր ըզ-
քիւս սեմոյն ուստի տրցակն արկեալ պա-
տառած էր զմկանուհս նորա : Յետոյ սաստ
ջրոյն յուղելոյ տակաւ հանգչէր տեղատելով,
եւ ամենայն ինչ կատարեալ էր... Ով՞ էր այս
դռնապանն կամ պահակ գիշերոյ, եւ ո՞վ
կամ ինչ էր պարկն ընկուղեալ ի ծով : Ար-
դեօք կ'ա՞ն մի անպէտ եւ կարասի անշունչ,
եթէ շունչ կենդանի ծածկէր ինմա : Գերի՞
մի ապստամբ կամ երախայ անտիական, թէ
սիրահար մի կամ կրկին վարեալ զիրերօք :
Ոչ ոք կրնար պատմել զայն, բայց միայն որք
միանգամ սուրբ են խորհել եւ ի միտ առ-
նուլ բռնակալութեան եւ սրտի բռնադա-
տութեան չարիքն, որք այն ատեն միահեծան
իշխանութեամբ տիրապետէին ի մայրաքա-
ղաք անդր :

Իսկ արդ, 18.. Փրկչական թուականին,
գիշեր մը Հիսարին ստորերկրեայ դրունք
բացան եւ մէջէն չորս հոգի ելան, որոց եր-
կուքին ձեռքերն պրկած եւ ոտքերն շղթա-

յակապ էին, ըստ օրինակի մահապարտից, իսկ միւս երկուքն, որ ասոնց թեւէն բռնած կը տանէին, Պօստանճիին դահիճներէն էին: Հասեալ առ ամին ծովուն, պարանն անցընելով ի պարանոց միոյ ի մահապարտաց, քիչ մը ատեն տարուբերիւ շարժեցին զնա ինչպէս երախայ մը զոր կ'որորեն: Յայսմ տատանմանէ տակաւ արագութիւն առած, մահապարտն սլացաւ ի ծով . . .

Ահեղ ճղփիւն մի լսելի եղև ի մեջ խաւարին, եւ ծովուն հերձեալ ջրերն ուռուցմամբ գուրս ժայթքելով, թացին մինչև ի կոխան ոտից դահճացն, որք պահիկ մի իրենց քրտունքն սրբելով կենալէ ետեւ, իբր ի ստուգել թէ ծովն իրօք կլլած էր իրենց ձգած որսն, պատրաստեցան նոյն գործողութիւնն կատարելու միւս մահապարտին վրայ:

Յանկարծ նաւ մի եռաթի մերձենալով ի ծովեզրն շտապաւ, ահեղ մարդ մը ելաւ մէջէն, որուն տեսքն խաւարային հանդիսին դերասանքն կասեցոյց եւ անշարժ կանգնեց իբր զվէմս շիրմաց: Այս մարդն էր ինքն անձամբ Պօստանճի Պաշին, զահագին խոյրն ազուցեալ ի գլուխ: Ինչ^օ էր պատճառ յայ-

նրմ' անակնկալ պահու երեւման նորին . ոչ
որ կրնար գիտնալ զայն , եւ իւր սպայք սո-
վոր էին ամէն ժամանակ յանպատրաստից
զինք տեսնելու եւ առանց հարցափորձի եր-
կիւղածութեամբ կատարելու անոր հրաման-
ներն , Արկու մարդոց նշան մը տալուն պէս ,
մնացեալ մահապարտն հետ առած , մտա-
դարձեալ իւր նաւակին մէջ եւ մեկնեցաւ
փութանակի յափանց Հիսարի :

Այս ամէնն խոր խաւարի մէջ անցաւ ,
եւ այս գիշերային տեսարանին օտարոտի
վկայք չեղան : Այնուհետեւ ոչինչ զըռու-
թիւն վայրացն ընդմիջէր , եթէ ոչ գերեզ-
մանաց յաղթ նոճիներուն մէջէն վիշած հողմն
որ անոնց բարձրարեւոյց գլուխներն շարժելով
կարծեա թէ անդադար կը յարդորէր այս
դարաւոր սղաւորքն յանմխիթար մշտամը-
ռունչ հեծութիւնս :

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ
ԳՐԱԴԱՐԱՆ

A 9656
I

ԳՂՈՒԽ Բ.

ԳՈԳ ԵՒ ՄԱԳՈԳ

Երկիրն որ ընդ մէջ երկուց աշխարհաց եւ ի միջախորի կրկնակի ծովուց տարածեալ է, եւ անուանեալ կոչի Հայաստան, Աւրասիոյ մերձաւորագոյն եւ Սօիոյ հնադոյն դաւառն է: Այսպիսի հանդամանօք հանդերձ եւ պէս պէս ջանիւք խաղարկութեանց, մնայ դարձեալ մին ի յոյժ անծանօթից եւ անմատոյց աշխարհաց: Ինչ՞ է պատճառ այս օրինակ օտարութեան եւ ամոլոյթութեան: Իւր լեռնային եւ հեռաձայնութեան դիրքն, հազարդակցութեան դժուարութիւնքն, թէ մանաւանդ այն հինաւորց թմրութիւնն յարում կայ բնիկ ժողովուրդն: Գուցէ: Մտոյգ է որ սա է երկիր մի անհերկ եւ անյարգար, ուստի կարծենք թէ պիտի ծագէ որ մը լոյս անպրէս յուսումն ազգաց եւ լեզուաց հին եւ նոր տիեզերաց: Իւր անհուն աւերակներն, սեպագորշմ որձաքարներն, հրաբխաթաղ յատակներն եւ հիմնայատակ քաղաքներն, շէն-

քերն ու շիրիմներն հետադառութեան անբաւ
եւ պանծալի գանձեր ծածկեն, զորս ոչ սք
գիտաց մինչեւ ցայսօր ըստ արժանւոյն
վերածել կամ վերժանել, եւ զոր հայ Գրօթի
մը պահեալ է կատարել . . .

Թանձրախիտ պատուարքն զորս բնութիւնն
եւ մարդկային ձեռն միարան ձգած են ծո-
վէ ի ծով, ի Աստուծոյ յԱւքսինեանն Պանտոս,
մեծ կիսով պատեն զՀայս ի Հիւսիսոյ, որոց
բնականն է Ասիկասու պարն երկայնածիգ,
յորում գ.ու.ն Ալանաց կամանցք Տարիէլի,
ուր այսօր Վյասի Քաւխազու պահակն է,
(պահակն ձորաց նախնեաց): Իսկ արուես-
տակերտն կոչի Տէրօլէնա (Պարբանա)
կամ Արկաթի գ.ու.ն Նախնեաց: Այս
ահաւոր պատն, որ մեծագոյնն էր յեա
Չինաց, եւ որուն շինութիւնն Աղեքսանդ-
րի բնծայի, ձգէր երբեմն ծայրէ ի ծայր
Ասիական շղթային, ժողովուրդն որ բնա-
կեալ է յայնկոյս այս ահագին պատուարաց
եւ շուրջ այս բարձրաբերձ սարին, անուա-
նեալ երբեմն Հոնք եւ Ալանք, Աղերացիք
եւ Արխազք, Սարմատացիք եւ Ակիւթք,
այսօր կոչի Վաղ եւ Վէրկի, Չէրքէզ եւ Սպաղ

Թիւրքմէն եւ Թաթար եւ առհասարակ բրնակիչք Տաղիստանի, որոց անդադար յարձակումն եւ արշաւանք անշքացուցին խաղաւ եւ ոտնակոխ բրին զՀայաստան : Այս վայրի եւ խժական դռնքն, յետ աւերելոյ եւ քանդելոյ իրենց ստից առաջի կանգնեալ ամբարտակներն եւ սփռելոյ զերեսս երկրի ահիւ եւ դողութեամբ, տեղի տուեալ անհետացան ընդ դրամբն ընդ որով հորդան տուած էին, Սա է Գուռն Արկաթի ուստի դարձեալ պիտի դան ի վախճան ժամանակաց բնաջինջ առնել զազգ մարդկան եւ կատարած տալ ընդհանուր տիեզերաց :

Աւանդութիւնք որք սրբազան Գրոց հետ միաբան հաստատեն զայս, Գող եւ Մագող անուանեն զխուժագութ աղինս ի ձեռն որոց պիտի կատարի այս աւերածն : Ինչ եւ իցեն առասպելախառն կեղծիք որ այս աւանդութեանց մէջ յողեալ են, շատ ինչ է ճշմարիտ զոր խոհական մտաց հնար է իմաստասիրել, Հաւանական է թէ երկոտասան ազգքն Յայտնութեան եւ եօթանասունք Աուրանին եւ քառասունք Տէրպէնտնամէին ոչ այլ ինչ են բայց իսկապէս ձինկիղեան հրոսակքն :

որք ի ժ գարէ եւ այսր , ծագեալք ի լերանցն
ոյնացիկ , ասպատակեցին ընդ ոլորսս երկրի,
Պարձեալ օրէն է կարծել , այլոց հետ , թէ
Պողն եւ Մագոզ , որուն աղաւաղութիւնն է
Սճաճ Մաճուճ ասմկական կոչումն , համա-
նուն է ընդ Վեռաքրիստոսին կամ որ նոյն
է ընդ Նեախն , որուն գալուստն նշանակ է
կատարածի աշխարհիս : Բայց թէ երբ եւ
ուստի եւ որով եղանակաւ , գուցէ պարզել
յաջողեացին ղխնդիրքս զայսոսիկ յաջորդու-
թիւնք առաջիկայ գրոցս :

Յայսկոյս Տաղիստանի կուսակալութեան
եւ Ելսլրուսեան սարին , բարձրաբերձ լերանց
մէջ կ'երկնաց այգեւէտն Պարապաղ , զլլ-
խաւոր նահանգ Ռուսիական Հայաստանի ,
շինեալ ի հին նահանգայն Սիւնեաց եւ Սր-
ցախու եւ յաւելեալ ի ստացուածս Ռուսիոյ
որք ի սկզբան դարուս առան ի Պարսից :
Սյս գաւառն , որ մի ի բարդուածագունից
էր հնոյն Հայաստանի իւր արդաւանդ հո-
ղովն եւ բնակչաց քաջութեամբն , յետոյ
մին ի յոյժ նեղելոց եղև յերեսաց Սղ-Պո-
յունլու եւ Պարա-Պոյունլու հակառակորդ
ցեղիոյն : Մօտ ատեններս , Պարսիկ խանե-

բաւ եւ երկար ժամանակ Տաճիկ Աղապէկ-
ներու յափշտակութեանց նիւթ ըլլալէ ետ-
քը, Հայ Մէլիքներն չկրնալով գլխովին ա-
տնց դիմակալել, Ռուսիոյ հովանաւորու-
թեան ներքեւ ասրաստանեցան: Էջը Աղղա-
յին պատմութեան, որոյ վերքերին անցքս
այսօրիք, ունին աւանդել զայնս, զորս չէ
տեղւոյս մի ըստ միտջէ յիշատակել: Այնու-
հետեւ երկիրն հանդիսատեալ ի յարածու մի
խոտիւթեանց եւ յարիւնահեղ պատերազ-
մաց, Եահարասայ եւ Նատրըշահի աւերակ-
ներուն վրայ եւ Զուղայի ճոխ փլատակաց
ժօտ, ամբարձաւ Փանայ խանի հիմնարկեալ
քաղաքն որ է Եուշի, եւ որն որ բնակչաց աշ-
խոյժ բարքովն եւ հանճարեղ գործունէու-
թեամբ անշուշտ լաւագոյն ապագայի սահ-
մանեալ է: Մեծ կէս այս բնակչաց երկրին
Էշակութեան զբաղեալ, միւս կէսն ի պատ-
ճառս տուրեւաթիկ վաճառաշահութեան,
Պարսկաստանի, Արաստանի, Տաճկաստանի
մէջ եւ մինչեւ յԱւրոպա անթուլ երթեւե-
կութեան պարսպեալ է:

Մի սին ի Մելիքացս յիշատակելոց, որոյ
անուն էր Ներսէս, յառաջ քան զտիրելն

Ռուսաց ի կողմանս հիւսիսային Հայաստանի ներդեալ ի Պարսից հարստահարութեանց, անց ընդ Թերեք եւ ընդ սարն Էլպրուսի եւ եմուտ ի սահմանս Տաղիսթանի, ուստի միտք ունէր իջանել ի Սեւ ծով եւ դաղթել ի Տաճկաստան, Հասեալ ընդ մէջ կրկնակի դրանցն կամ պահակաց զորս յիշեցաք, փոխանակ Տարիէլի ճամբան բռնելու դէպ ի յահեակ, յաջ կողմ դէպ ի Տէրպէնտ խոտորեցաւ, անել եւ մացառուտ ճանապարհաց մէջ, Խրիկունն վրայ հասեր եւ մութն կը տարածէր երկրիս վրայ: Խորաուբորդ ու գիծին երկիրն եւ աշնանային եղանակի ցուրան, որ այս լեռնային գաւառաց մէջ ձմեռն կը փութացնէ, ձիուն շունչը կտրելու եւ ոտքն արգիլելու չափ բաւական էին, Միւս կողմանէ վայրի գաղանաց եւ լեռնաբնակ հինից երկիւղն ստիպեցին մեր ճամբորդն ձիէն վար իջնելու եւ դադարելու գիշերն ի բուն ի ծերպս քարանց որ ի ստորտ կողից Էլպրուսի անձաւացեալ են, Այս անձաւքն էին ճիշդ յերս ներդ եւ անձուկ անցից որոյ ծայրն հանէր ի Տէրպէնտ:

Ճանապարհորդն յետ հրազէնն իրեն քով

զետեզելոյ, ծխափայտն լցուց եւ լուցկի մը վառելով սկսաւ ծխել յեցեալ ի կոյսօքարանց որ առ նմա էին : Ալոյս լուսնին երեւելոյ ի բարձանց Մգինվարի եւ Քաղպէքի, հեռուանց սեւ բիծ մի նշմարեց որ երթալով աճէր եւ մերձենայր առ նա : Քիչ ատենէն այս բիծն զոր Տարիէլի ճամբուն վրայ նշմարած էր, ձիաւորի մը կերպարանքն առաւ . յետոյ ուրիշ մը, յետոյ այլ երեք ձիաւորներ, ընդ ամէնն հինգ սպառազէն զինեալք, որոց երեւոյթն ոչ զինուորի էր, ոչ վաճառականի, ոչ հասարակ ուղեւորի . . . Հասեալ ի ձիգ մի հրացանի, առաջնորդ գնդին, որ եւ գլուխ թուէր նմին, գոչեց,
— Գոգ եւ Մադոգ . . .

Նոյն միջոցին հինգ կապար մէկտեղ սլացեալ զարկան ի վէմն որ օտարականին վահան եղած էր :

— Այնք, գոչեց Մանուկ Պէյին պէս, ու հրազէնն յափշտակելով, ցաթկեց տեղէն եւ անհնարին արագութեամբ վազեց վար ուր դուռն էր սրահակին ձորայ, ընդ որ անհնար էր անցանել բայց մի առ մի վասն անձկութեան տեղոյն : Հոն կանգ-

նեալ անվեհեր եւ անշարժ, հրացան ի ձեռին, արդեւ զանցս ճանապարհին, եւ այս նոր Աւետիգէան ի Թերմոսիլս Աաւկասու, ոչ ինչ ընդհատ ի նմանէ սպառնալից եւ ահարկու էր ի աւս: Մի ոմն ի խմբակէն խորոխատարով յառաջ մղեց ձին. իսկոյն կենդանին գնդակահար տասլալեցաւ ի դեռին: Արկրորդն ի հինից չեղեւ աջողակագոյն քան զառաջինն, եւ օտարականին սուրն յետ մըխելոյ ի կող նորին, մնացեալ գունդն ածապարեց ի փախուստ:

— Մեղիք Աերսէս, գոչեց գնդապետն այս զարմանալի հրոսակին, յաւ լիցի քեզ Գոդն եւ Մագոզ . . .

Արկրորդ օրը, ճանապարհորդն անվտանգ ճամբան շարունակելով, հասանէր յեղբ Աոնտոսի, ուստի նաւ մը հեծնելով, ելանէր յանդորր ի Աոստանդնուպօլիս:

Իսկարդ, մէկդի թողունք սորա հետոց ընթացակից լինելու բաղձանքն, եւ ջանանք լոյս մը ձգել ի վերայ սկզբան եւ աղբերաց այս մախանաց որ Աերսիսի դէմ յարուցանէր զոստին զայն անհաշտելի: Բացց առ ի խելամուտ թիւն սորին, հարկ է յետախազաց

տեսութեամբ ելնել մինչեւ ինախընծայ պայմանս ժամանակաց, ուստի բխեն դէպքն զոր կարգաւ զայս վայր պատմեցինք :

Յայսկոյս Միջագետաց եւ ի ծայր Փոքուն Ասիոյ, մէկ կողմանէ Տաւրոսի դօտեաւ շրջապատեալ, միւս կողմանէ Միջերկրականաւ պարսիակեալ երկրին մէջ, ի սկզբան ՓԱ. դարու, ախ մը գիւցաղունք, իջեալք ի լեւանցն որք այն դաւառաց պատուարքն էին, եւ հալածեալք ի բնիկ հայրենեաց իւրեանց որք օտարին լծոյն տակ հեծ էին, ապաստանեցան ի ծերպս եւ ի ծմակս անառիկ վայրացն այնոցիկ, ուստի Ալիլիկիոյ թագաւորութիւնն ծագեցաւ : Այսպիսի օտար եւ խորդութիւնք երկրի մէջ, շորս գիւն մեծամեծ տէրութեանց եւ ահաւոր թշնամեաց սպառնալեօք սաշարեալ, զարմանալի գործ քաջութեան մի է, որուն նման գուցէ պատմութեան մէջ չկայ, որ այս սակաւթիւ եւ յանդուգն փախըտականք կարենան հոն հաստատիլ եւ դարերով գիւնակալել անընդհատ արչաւանաց եւ յարատեւ յարձակմանց յունական եւ խժական զօրութեանց : Ասոնց կարգն էին Ալոնիոյ կամ Րուսի իշխանութեան եւ Ա-

գիպտոսի Սուլդաններն, Թաթար խաներն, կամ Մողոլեան հրոսն այն զոր յարուցին ձինկիզ խան եւ Հիլակիւ, եւ որուն դէմ փշրեցան Պարսից եւ Հնդկաց եւ բոլոր Ասիոյ ճամբարքն: Յետ երկար եւ արիւնահեղ պատերազմաց, Հեթում թագաւոր դաշն սիրոյ կուեց այս երեք պետութեանց իշխանաց հետ, որոց անուանք էին Ալաէտտին Գէյգոպատ Սուլդան Իկոնիոյ, Պիպար Բունտուքտար Եգիպտոսի եւ Մանկու խան Թաթարաց: Բայց այն որ աւելի հետաքրքրութեան արժանի է, այս վերջնոյս հետ կուած դաշանց պայմանքն են, զոր աւանդեն Աիրակոս եւ Հեթում պատմիչ եւ Կալանոս եւ այլք, եւ մօտ ատեններս գտնուած արարացի լեզուաւ թղթակցութիւնք Հայ Թէրֆուրին ընդ իշխանացն այնոցիկ, Այս պայմանագրութեան համեմատ, խանն եւ թագաւորն սերտ միութեամբ պընդեալ, յետ վանելոյ եւ խորտակելոյ զզորութիւն Սարակինոսաց, իրարու մէջ պիտի բաժնէին Ասիոյ եւ Եւրոպիոյ կամ Տաճկական եւ Քրիստոնէական իշխանութեանց տիրապետութիւնն: Ժամանակին յեղաշրջութիւնք եւ տարածամ մահ իշխանացն չ'եղեն ձեռնտու

այս նպատակիս գործադրութեան , որ գուցէ
երկրագունտիս երեսն եւ ներկայ կացութեան
պայմանքն բոլորովին փոխած պիտ'ըլլար :
Սակայն Էմիրք ապստամբեալ նուազեցու-
ցին Սելճուքեանց զօրութիւնն , որ փեռեկ-
տեալ հերձաւ ի զանազան իշխանութիւնս ,
յորոց մին Օսմանճըքի : Բայց Մամլուքներն
զօրացեալք յՆգիստոս , շատ վնասեցին
Ռուբինեանց , մինչեւ որ Էշրէֆ Շապան բըռ-
նեց զԼեւոն վերջին ու գերի տարաւ : Այս
արկածիս նախորդ եւ հետեւորդ պատա-
հարք շատ ծանօթ են առ չլինել հարկ
երկրորդելոյ զնոսին : Միայն միտ դրած ենք
յիշատակել այս տեղ մասնաւոր պարագայ
մի , որ սերտ կցորդութեամբ կապեալ է ա-
ռաջիկայ պատմութեան ներկայ եւ ապագայ
անցից հետ :

Ի ժամանակի յորում Ալիլիկեցիք նեղեալք
յերեսաց Սարակինոսաց եւ ապաստանեալք
ի ծերպս եւ ի ծագս անմատոյցս , հազիւ թէ
կարէին ապաւէն գտանել ի խորշս անառիկս
Տաւրոսի , օտարական մի որոյ անուն էր Գոգ-
իշխան (գուցէ Հուիգոն) ի զարմէ Լուսինեանց ,
յետ դաշնագիր լինելոյ թշնամեաց հետ , առ

ի մատնել ի ձեռս նոցա զբերդս Աորիկոսի
ևս Այսոյ, իւր դատածանութիւնն ծանու-
ցեալ եւ հալածեալ փախստական եղած էր
ի կողմանս Նղերի, ուր էր Պաղտին, առ որ
դիմեալ էր ընդ պատրուակաւ սզդակցու-
թեան: Սա այս Պաղտին էր ի տանէ եւ յազ-
դէ Պաղտինի (Պատուէն Լուսինեանց), որոյ
որդին թագաւորեց ի Ալիկիլիա ընդ անուամբ
Աստանդնի Գ ի եւ եղև հայր Լեւոնի
վերջնոյ: Ի լուր այս դատակցութեան Աս-
տանդին թագաւորն զրեց առ Պաղտին
եղբորորդի իւր, զոր կոչէր ի պաշտօն մարա-
ջալութեան Հայոց:

« Աստանդին ի Քրիստոս Աստուած հա-
ւատացեալ շնորհօքն եւ ողորմութեամբ նորին
թագաւոր ամենայն Հայոց, որդի ի Քրիստոս
հանդուցեալ Պաղտինի մարաջալին, ի պայ-
ծառ եւ բարի արմատոյն Լուսինեանց,

« Յանուցանեմք ամենեցուն որք այժմէք
եւ որք զկնի մեր գալոց էք:

« Քանզի որպէս օրէն եւ սովորութիւն է
թագաւորաց բարեպաշտից ի Քրիստոս Աս-
տուած հաւատացեալ երանելի նախնանցն մե-

րոց եւ մեր, պատուել զամենեանն առա-
տաձիր պարգեւօք, զօտարս եւ զքնասնիս,
յԱստուած այլնն առատաձեռնութեան պար-
գեւացն որ տուեալ է մեզ ի վերուստ .

« Առ ըստ այնմօրինակի պարստ եւ արժան
համարեցաք պարգեւել առ Պաղտին եղբօր-
որդի մեր, որդի ճռանի, երեւելի իշխանին
Նղերի, զմտաջալութիւն Հայոց, զոր ունէր
ի Քրիստոս հանգուցեալ հայրն մեր, եւ հը-
բանայեմք վարել զայն ի պաշտարանութիւն
սուրբ հաւատոց եւ աստուածապահ աշ-
խարհիս :

« Քանզի ի վախճան ժամանակաց, ըստ տէ-
րունական բանին, յարկցեն ազգք անօրէնք
որոց անուն կոչի Պոգ եւ Մադոգ, ի ձեռն
որոց գոժեալ է կատարած աշխարհիս եւ
կատորած հօտին Քրիստոսի :

« Ըստ այսմ մարդարէութեան, մի ոմն ի
նոցանէ, որոց անուն է Պոգ իշխան, որպէս
ըսեմք, որ կոչէ անձամբ զանձն սուտանուն
եւ անարժան ազգակից մեր, սա ուրացեալ
զհաւատս Քրիստոսի եւ միտքանեալ ընդ-
թնամիս մեր, խնդրէ մատնել ի ձեռս նոցա
զղղեակն Արթիկոսի եւ Այասոց եւ զհամօ-

րէն աշխարհս մեր . զոր տէր պահեսցէ ի փորձանաց եւ ի քառթեննէ շարարարոյ բանսարկունն :

«Ասանորոյ սլարդեւեցաք առ Պաղտին սիրելին մեր զմեր բարձր շքեղս , որ ունենաց աղատութիւն հալածել զնա յաշխարհէս մերմէ զինքն եւ զիւրեանքն առհասարակ . եւ յաղագս առաւել հաստատութեան ձեռնագրեցաք մերով թագաւորական բարձր ձեռնագրեալս եւ կնքեցաք արքունական ոսկի վուլովս , ի փառս անեղին Աստուծոյ ,

Գրեցաւ ի թուականութեան մարդեղանալոյն Քրիստոսի յուսոյն մերոյ ՌԳՃԽԷ . (1547) ի Հայոց մեծաց թուիս ԷՃՂԶ . ի ջանքերութեան Օշնի ծառայի Աստուծոյ եւ շքնորհողի այսմ՝ վերնագրեալ սլարդեւացս :

ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ ԹԱԳԱՆՈՐ »

Այս գրոյս լուսանցքին վրայ գրուած էր կարգաւ , այլեւայլ ժամանակ եւ այլեւայլ ձեռքով , ամբողջ աղգարանութիւն կամ ճիւղադրութիւն Պաղտինի տան հասնելով մինչեւ ի թուարեւրութիւն 1770 ամին , յորում նըշանակեալ էր ծնունդն Ներսիսի , որուն

հայրն յանձնելով որդւոյ իւրում զարձա-
նագրութիւնն զայն , իբր աւանդ ինչ սրբ-
բազան , պատուիրած էր միանգամայն ըզ-
գոյշ կալ ի սերնդոց վերոյիշատակեալ ազ-
գակցաց իւրոց , որոց թշնամութիւնն դա-
րուց ի դարս մշտնջնաւորեալ էր :

Գ Լ Ո Ւ Խ Գ .

Ե Ր Ե Ք Ի Ն Ս Ո Ւ Լ Դ Ա Ն Ք

Առաջիկայ պատմութեան լաւ վերահաս
լինելու համար , հարկ է որ կարճառօտ սե-
տութիւն մ'ընենք նոյն ժամանակին գլխա-
ւոր անցից վրայ որ Մայրաքաղաքիս երեսն
յուզեցին , ելլելով մինչեւ 1806 ամն փրկ-
չական թուականին , յորում թագաւորէր ի
Ասատանդնուպոլիս Սուլթան Սէլիմ Գ ի-
մաստուն եւ փառահեղ ինքնակալն , Այս
իշխանն որ իբաւամբ համարեալ է իբր նորո-
գիչ Օսմանեան պետութեան , սնեալ ի մարզս
եւրոպական քաղաքակրթութեան , անոր հի-

մունքն եղ առաջին ի Տաճկաստան, Տեաներ
լով թէ Ենիշէրիներու խառնադանձ ամբոխն
իր դորձադրելու լաւութեանց մեծ արդեւք
էր, միտ դրաւ այս օրինադանց զինուորաց
խումբն ջնջելու, եւ այս նպատակաւ նոր
սպայից գունդ մը հաստատեց, ըստ մեծի
մասին սէյմէններէ բաղկացեալ, զորոնք եւ-
րոպական մարզիւ եւ զգետախ կարգեց ընդ
անուամբ նիզամը ճեհիսի: Սակայն ան-
զուսպ Ենիշէրիներու եւ նախանձայոյզ
Օրինականաց դասերն մեծ դժգոհութեամբ
տեսնելով այս նորոգութիւններն, սկսան
գաղանի դաւաճանութիւն մի հիւսել, որուն
հետեւանքն եղաւ զՍուլդան Աէլիմ գահէն
խնայնել ու տեղը թագաւորեցնել անոր եղ-
բօրորդին զՍուլդան Վաւատաֆա Գ որդի
Ապտիւլ Համիտի: Ենիշէրիներու խժական
ամբոխն, ընդ առաջնորդութեամբ Գապագ-
ճը Օղլուին, ապստամբութեան գրոշակն
վերցուց, ու սլալաար կոխելով, բռնեց զԱէ-
լիմ եւ Ասկի-Սէրայի մէջ բանտարկեց: Յե-
տոյ այս ապստամբներն ամէն կողմն աւեր
եւ ապականութիւն սխաւելով, ասն ու գողն
մայրաքաղաքին մէջ տարածեցին: Նոր Սուլ-

դանն իւր տախտրդին մտաց բողբոլիին հա-
կառակ, անոր ամէն կարգադրութիւններն
ջնջելով, կրկին հաստատեց իրաց առջի վի-
ճակն, մեծամեծ արածնութիւնք շնորհելով
Յէնիչէրիներուն եւ անպատուհաս արձակ
համարձակ թողլով զանոնք իրենց անօրինու-
թեանց մէջ:

Նոյն միջոցին Բումէլիի բանակին հրամա-
նատար էր Մուստաֆա Պայրաբտար, որուն
անունն, որ ի հայումն թարգմանի Արօշակիւր,
արուած էր նմին ի յիշատակ քաջութեանն,
որով մինակ յարձակելով թշնամեաց մէջ, ա-
նոնց դրօշակն յափշտակած էր, ինչպէս Սը-
քուի քաջազունն: Մուստաֆա այն եղական
մարդոց կարգէն է զորս վերին Նախախնա-
մութիւնն կը զինէ ի կատարումն իր անհա-
սելի խորհրդոց: Նոր զինուորական կար-
գին միազգեստն հագուած, նեղ վարտիք
ու կարճ վերարկ, մէջքն կաշիէ դոտուով պըն-
դած էր: Սէլիմ Ռուսաց ու Սերպիացոց եւ
մասնաւորապէս Բաղուան Օղլուին դէմ դոր-
ժածեց զՄուստաֆա, եւ այս քաջ զորա-
պետն երկար ատեն Սուարովին երկայնմտու-
թիւնն հոգնեցուց: Ի լուր Սէլիմի անկման,

Մուստաֆա որ այն ատեն կը գտնուէր ի
Բուսճուք, իւր նորընտիր Սէյմէններովն քա-
լեց շտապաւ դէս ի մայրաքաղաքն, ու Յէնի-
չէրիները ցիր եւ ցան ընելով, մտաւ պալա-
տին պատուարաց մէջ: Հոն իւր բարկու-
թեան չափն լցաւ տեսնելով իւր ողորմելի
տիրոջ Սէլիմին հատեալ դլուխն զոր արկին
յոտս նորա: Սպարապետն զՍուլդան Մուս-
տաֆայն բռնելով, Սէլիմին տեղ բանտար-
կեց, եւ անոր կրտսեր եղբայրն թագաւորե-
ցուց ընդ անուամբ Սուլդան Մահմուտի:

Բայց Յնիչէրիներու ամբոխն դարձեալ
գժգոհած ու դրդուած, նորէն ոտք ելաւ ու
նուիրական դրօշն Էթ-Մէյտանի մէջ տնկուե-
ցաւ, ու խուռն բազմութեամբ սկսան դիմել
յիսուն եւ վեցք իրենց խալկիններովն ու կաթ-
սաններովն, Երկար ու արիւնահեղ կռիւնքէ
ետքը, Յնիչէրիք մերձ էին մտանել ի պա-
լատն եւ աղատել զՍուլդան Մուստաֆա,
երբ Սէրային հաստահիմն ու լայնալիստ աշ-
տարակն յանկարծ ահեղ շաշմամբ քայքա-
յելով, իւր վլատակաց տակ ծածկեց երկու
Մուստաֆաներու հետ զբազմութիւն արե-
նախանձ Յնիչէրեաց:

Այսպէս քիչ ժամանակուան մէջ երեք Սուլդանք իրարու յաջորդելով, վերջնոյն պահած էր կատարել զայն զոր առաջինն սկսած եւ չէր կրցած ի գլուխ հանել: Սուլդան Մահմուտին գործք շատ աշխարհահռչակ եւ մեղի շատ մօտ են ժամանակաւ առ ի յիննել հարկ այսրէն աւանդելոյ: Մնած Սուլդան Սէլիմի արքունեաց եւ անոր քաղաքական սկզբանց մէջ, հանձարիմաց հնարագիտութեամբ յաջողեցաւ գործադրել տակաւ անոր տուն տուած նորոգութիւնքն: Ասոնց գլխաւորն եղաւ բնաջինջ բարձումն Անիչէրեաց, որոնք դադարական խռովութեան անչէջ վառարան մի եղած էին ի ծոց Մայրաքաղաքին:

Պայրաքտարն հաւատարիմ խորհրդական մի ունէր, որուն անուն էր Աերսէս, որ ինչպէս պատմեցինք, Պարսից հարստահարութիւններէն փախչելով դաղթած էր ի Պօլիս: Այս խոհեմազարդ Հայազգին, որ ի սեղանաւորութենէ ի խորհրդակցութիւն ելած էր իւր իմաստութեամբ եւ զգօնութեամբ, Մուստաֆային մեծամեծ ձեռնտուութիւնք մատուցած էր թէ արդեամբք թէ խոր-

հըրդով, ինչպէս Մանուկ Պէյ առ Թրանիք-
լին : Ուստի եւ Պայրաքտարն շախաղանց կը
սիրէր զնա, եւ անոր ամեն խնդիրքն առանց
իրիք ժխտելոյ կը շնորհէր, որով սա ձեռն-
հաս եղաւ շատ մահապարտք եւ յան-
ցաւորք ազատելու ի սարանէ կամ տապա-
րոյ, Ի թուոյ սոցին էր Հիւսէյին անուն
փառուորն որ, յետոյ եղաւ Աղա Հիւսէյին
Փաշա, հրամանատար Ենիչէրեաց առ Սուլ-
դան Մահմուտիւ : Սա ձերբակալ եղած Պա-
պաքճիին դաւաճանաց հետ, յանդարձ դա-
տակնիր մահու վճռեալ էր, երբ Ներսէս,
գլխացեալ ի նա, խնդրեց շնորհել Պայրաք-
տարի զկեանս նորին, որ եւ փութանակի
սարգելեցաւ : Այնուհետեւ Հիւսէյին զըզ-
ջացեալ, նորոյ կարդադրութեան եռան-
դուն համախոհներէն մէկն եղաւ, եւ պատ-
րաստ էր յամենայն ժամու հատուցանել
զհաւաստիս երախտադիտութեան իւրոյ առ
Ներսէս, որում սարսէր զկեանս իւր :

Սուլդան Մահմուտի թագաւորութեան
տարիներն նշանաւոր են Ալի Փաշային, Մէհ-
մէտ-Ալիին եւ Յունաց ասպետամբութիւն-
ներով, որոց հետ սա անդադար կռուելու

ատիպուեցաւ եւ զորոնք չկրցաւ խօսառնուածել: Յաւել ի սոսա Ռուսիոյ Կաթիլու սպառնալիքն եւ անթուլ պատերազմն, որ Անդրխանուպօլսոյ դաշամբ վերջացաւ, Սուլթան Մահմուտի պայազատութեան ժամանակն է մի ի խրթնագոյն եւ բաղմակնճիւն ժամանակաց որք Օսմանի հարստութեան էջերն կը նսեմացնեն: Շատ անպարտ գլուխներ զոհ եղան այս պարագայից, որոց մասնակցութեան կասկածոյ տեղի տուած էին: Ի համարի այս անմեղաց էր եւ Աերսէս, որ Պայրաքտարին մահուամբ անպատասպար մնացեալ, իւր թշնամեաց նախանձու գրգիռ եղած էր, որք ամբաստանեցին զինքն առ Մահմուտ իրր լրտես Ռուսիոյ եւ տէրութեան գանձուց յափշտակող եւ մատնիչ: Այս ամբաստանութեան գլուխ էր Աեւոն անունով մէկն, որուն վրայ յետոյ պիտի խօսինք: Բարձրագոյն Պրան ֆէրման մը, այս քրէական յանցանքն հաստատելով, կը դատապարտէր զԱերսէս ի մահ, իւր որդւոյն հետ, որ հնդկաստանամեայ գողով, իր հօր դաւաճանութեան գործակից սեպուած էր: Այս վճռոյն գործադրութիւնն էր այն զոր

պատմեցինք նախորդ գլխոյն մէջ, յորում
երկու մահապարտաց այն որ արկաւն ի ծով,
էր Ներսէս, Իսկ թէ ինչ հրաշիւք զերծաւ
յանկրէսզ մահուանէ միւսն որ էր որդի նո-
րին եւ զոր Պօստանճի Պաշին առեալ տա-
րաւ իւր նաւակաւն, զայն պիտի պատմենք
առաջիկայ գլխոյն մէջ:

ԳԼՈՒԽ Գ.

ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ԳԱԶԷԶ

Իւսկիւտարի նոճիաշատ բարձանց վրայ,
դրուանց համեստ աւաքով տուն մը կար,
ուր կը բնակէր Յարութիւն Գազէզ: Այս
Սուլդան Մահմուտի սիրելին, որուն հան-
ճարն եւ գործունէութիւնն աշխարհաբարոզ
ըրած էին իւր անունն, թաքչելով ի փա-
ռաց եւ պերճութեան երեւութից, սոսկա-
կան եւ անշշուկ կենաց մէջ կ'ապաստանէր
յԻւսկիւտար, թէպէտ մինչեւ իւր սան մէջ

Թոյլ եւ գաղար շտայր նմին տաղտուկ ըղ-
բաղմանց : Ասան զի ահաւոր թագաւորն ,
իրաւամբ կասկածստ իր չորս կողմն չրժա-
պատող մարդոց եւ պաշտօնատեարց վրայ ,
իր լայնատարած պետութեան գրեթէ բոլոր
հողն ու խնամքն այս հաւատարիմ ծառային
յանձնած էր : Այս այն պաշտօնեայն էր որ
միայնակ տէրութեան ամէն պէտքն, նեղու-
թեան եւ սովոյ ժամանակ արծաթն ու հացն
եւ առհասարակ անոր բոլոր ելքն ու մուտքն
կը հողար : Աւստի եւ իրաւապէս Ներնակա-
լին կատարեալ վստահութիւնն ու սէրն ստա-
ցեր էր , այնպէս որ օր մը ժողովեալ նախա-
րարաց առջեւ ,

— Այ՛ որ , ըսաւ , ձեր մէջէն Յարութեան
թշնամի է , նա իմ թշնամիս գիտեմ :

Աւստի հազուրցուցած եւ ձի հեծ-
քնելով տարաւ իր հետ ի շուկայն :

Ռուսիոյ հետ հաշտութենէ ետքը , անոր
վճարելի հարկն սաստիկ նեղութեամբ կը
տագնապէր թագաւորին սիրտն , որուն
գանձը սպառեալ էին : Ամիրայն որ վարժ
էր ցասմնական դիմաց նորին , անվհեր հա-
մարձակութեամբ մերձենալով առ նա , խո-

նարհեցաւ յոտս Մահմուտի, որ բարկացայտ
բանիւք եւ տխտանական խոշոր ձայնիւ,

— «Պնակ, Յարութիւն, դոչեց ահեղասատ,
դուք ամէնքդ առ ոչինչ պիտանացու զլուխ-
ներ էք, զորոնք շղիտեմ թէ ինչու կը պա-
հեմ ողջանդամ:

— Տէր արքայ, պատասխանեց արիարար
հաւատարիմ ծառայն, իմ զլուխս մտղ մի է
առաջիքս, բայց յառաջադոյն խնդրեմ լի-
ակատար իշխանութիւն տալ ինձ առ ի վճա-
րել զպարտս Առսիոյ ի դանձուց քոյ, եւ
եթէ քիչ օրուան մէջ ձեռնհաս չ'ըլլամ, կըտ-
րէ այդ զլուխն քո սուր սուսերաւ:

Թագաւորին երեսաց տխրութիւնն փարա-
տեցաւ, եւ արեւ ծագեց անդ ուր պահիկ
մ'առաջ ամից թանձրամած պատեալ էր:
Քաղէզին մեծ վարպետութիւնն էր կանխաւ
դուշակել զպատճառս արքայական ցամանն,
եւ առանց հարցախորձի կամ վկայութեան
առ ի նմանէ, անոր առաջն առնուլ: Իսկ
արդ Մահմուտին մտաց վարանման նիւթն
էր, ինչպէս ըսինք, Առսիոյ պարտքն, ճի-
ւաղ ահաւոր առ գրունս Մայրաքաղաքին
խրոխտալով: Աոյն օրն արքունի հրոխոր-

տակ մի հրամայէր հաստատել յամենայն
կողմանս Օսմանեան պետութեան լուսնյա-
փոխութեան գործատուններ (մուսայիս),
ուստի ժողովեալ սկիին եւ արծաթ Ռուսաց
տրուկցաւ, եւ փոխանակ սղինձախառն հրնդ-
նոցն հատեալ ելաւ ի փողերանոցէն: Այս
կերպով այս նոր Աւին թէպէտ ժողովրդեան
հարատութիւնն կործանեց, բայց անտարա-
կոյս միահեծան թագաւորութիւն մը յան-
հնարին վտանգէ ազատեց եւ յանվրէպ կո-
րտենէ փրկեց:

Այսպիսի եւ ուրիշ շատ մեծամեծ ծա-
ռայութիւններով, Պաղէղ իրաւամբ արժանի
եղած էր իւր տիրոջ վստահութեան: Ար-
դէ դուրս հնարագիտութեամբ ու ժիր գոր-
ծունէութեամբ վառեալ, իւր ժամանակին
մարդիքն զերազանցեց հանձարով եւ նա-
խատեսութեամբ: Այս ձրքերով է որ իխո-
նարհ վիճակէ յանմերձելի բարձունս վերե-
լակեց, եւ որ աւելի դժուարին է, մանա-
ւանդ այն յեղեղուկ ժամանակաց նկատմամբ,
կրրցաւ անասան մնալ անդ, ուր սա-
կաւր զօրեցին մերձենալ եւ ուստի բաղումք
գահավէժ դլորեցան գլխակոր: Ամենաժախ

Ժամանակն օր ըստ օրէ մեզմէ հեռացնելու
եւ ջնջելու վրայ է զհետս յիշատակացս այ-
սոցիկ . անոր համար դուցէ չէ անպէտ ի գիր
արձանացնել զվարս եւ զարարս այսպիսեաց
նշանաւոր մարդկանց , որպէս զի մի գործք
նոցա ի կարգս անգիր զբուցաց դասելիք
լինին : Բայց այս պաշտօնն այլոց թողլով կա-
տարել , մեք ի շար պատմութեան մեր դաւ-
նամք :

Մնչպէս ի սկզբան ըսինք , Յարութիւնին
բնակած տունն մայրաքաղաքէն եւ անոր
յարակից շէնկոցէն հեռի էր : Արիկուն մը
որ օրուան ծանրատաղտուկ հոգերէն հան-
դիստ առնելու համար , պատուէր տուած
էր սենեկապան ծառային ոչ ոք ներս ձգե-
լու , ինք ընկողմանեալ ի վերայ բազմոցի խ-
րոյ , միտքն բազմածուփ խորհրդոց մէջ
կը տատանէր : Այս տան պարզութիւնն նշա-
նակութեան արժանի էր . բաւական մեծ կակ
սենեակ մը բողորովին անզարդ եւ անյար-
դար , գլխովին զուրկ էր այն ամէն ման-
րակրկիտ կահ կարասիներէ եւ հազուադիւս
առարկայներէ որ պշրասէր տանտիրոջ մը
բնաւորութիւն կը յայտնեն : Պատերուն վը-

բայ ոչ մէկ կենդանագիր, ոչ սեղան մի կամ գրասեղան յեցեալ առ նոսա. այլ մերկ որմերով շրջափակեալ տախտակամած մի, միայն հասարակ ու թխագոյն դորդով սփռեալ, որուն մէջտեղը պղնձի սկուտեղ մը, եւ անոր վրայ վառարանի մը կրակն կը ցոլար, որովհետեւ դեռ ցրտագին էր եղանակն, Սենեակին ճակտի կողմն նմանապէս թխագոյն պաստեռունք ղետեղեալ էին, եւ անոնց երկու ծայրն երկու փոքրագոյն բազմոցներ, որոց մէկուն վրայ կը նստէր ամիրայն: Ընդհանրապէս այս կամ ասոր նման էին կահաւորութիւնք այն ժամանակի տանց առ հասարակ, ուր Արեւմտից հնարք դիւրակեցութեան տակաւին մուտ չէին գտած եւ ուր ահն ու սարսափ դեռ գահերէց բազմեալ էր Արեւելից մէջ:

Յանկարծ արտաքուստ ձայն մը լսելի եղեւ որ երթալով կ'աճէր ու երկու մարդոց իրարու հետ վիճելոյ կը նմանէր:

— Յարութիւն, գոչեց ամիրայն ի ներքուստ:

Փոքրն Յարութիւն, ինչպէս կ'անուանէր սենեկապանն, հաւանականարար առ հասար

կին կարծութեան, արտորնօք ներս մտաւ,
— Ինչ՞ է այն, հարցուց Քաղէզ, յօնքերն
կնճռելով:

— Տէր, պատասխանեց ծառայն, Աղա
Փաշայն է որ զձեզ կուզէ տեսնել անյապազ,
եւ զոր ես արգելուի:

— Մտու նայինք, ըսաւ Քաղէզ, շտկուե-
լով բազմոցին վրայ:

Նոյն ատեններն Ննչէր աղային, կամ որ
նոյն է, Պօստանճը Պաշրին այցելութիւնն
ի տուն մի հասարակօրէն մահու դուշակ էր:
Խոժոռագէմ մարդ մը, ահագին շուպարայն
բարձեալ ի դլուխ, ընդ որով թանճը յօնից
թաւ մագերն դուրս կը ցցուէին, ներս մը-
տաւ: Բարձրահասակ եւ վիթխարի, հա-
զած լայն պատմուճանին ծայրերն հասնելով
մինչեւ ի նրբան ոտիցն, դեղին կօշիկներուն
վրայ կ'իյնէին, եւ բաց քղանցից մէջէն վար-
տեաց արենապոյն կարմրութիւնն դուրս կը
ցայտէր: Աւրօժքին վրայ ահագին զինուց
զինարան մը Աահոռի դօաւով կը պատէր,
յորոյ վերայ կը շողային պատեանք ոսկեզօծ
եւ ականակուռ երախակալք: Սովորական
ողջունէ ետքը,

— Տէր, ըսաւ Պաղէզ ծիծաղաղէմ,
որո՞ւ գլուխն կը խնդրես հոս :

— Քաւ լիցի, պատասխանեց դահճապեան,
ո՞ւր էր թէ կարենայի փրկել իմ գլխոյս գը-
նով զայն որում պարտիմ զկեանս :

— Ո՞վ է այն, հարցուց Պաղէզ, շարժեալ
ի հետաքրքրութիւն :

— Ներսէս եւ իւր որդին, որոց վճիռն
հրամայէ արկանել ի ծով :

Ի լուր այս անուան, խռովեցաւ հողի Պա-
ղէզին, եւ Հիւսէյինն, զոր ճանաչեն ընթեր-
ցողք մեր, հետ առած, զնաց փութով ի սա-
լան, Սմիրային թոյլ տուած էր թաղաւորն
յամէն ժամու համարձակ, վարագոյրն քաշա-
ծին սէս, ներս մտնելու : Պաղէզ թաղաւորին
ուքն ինկաւ, պահ մը ետքը դուրս կ'ենէր
հրովարտակ ի ձեռին, որ Ներսիսի եւ որ-
դւոյն կեանքն կը շնորհէր :

— Շուտ, ըսաւ առ Հիւսէյին, ա՛ռ այս
փրկադիրն ու վաղէ, դուցէ գեռ ժամ է :

Թէպէտ Սղա Հիւսէյին անհնարին արա-
դութեամբ նաւարկելով, քանի մի վայրկենի
մէջ հասաւ յեղբ հոսանաց Հիսարի, ըսոյց
անագան առ ի փրկել զՆերսէս, որ ծով-

ընկէց եղած էր : Բարեբարոյ Անիէրիին սիրան փղծկեալ, տարաւ զորդի նորին, որոյ սգիք նուաղեալ եւ իբր անզգայ թմրեալ էին, ու յանձնեց ապահով տեղ, ուր ամէն հողք եւ խնամք տրուեցան նմին, մինչեւ ի կատարեալ զգաստութիւն մտաց եւ մարմնոյ պատանեկին :

Այս էր մարդն, որուն ձեռինք երկարատեն նեցուկ եղան երեքուն հիւմանց մեծի տէրութեան, եւ որուն մահն պատահեալ յամին 1854, սգոյ մէջ համակեց զնա եւ ամբողջ ազգ մի, որուն բիւր բարիք առանձնականք բրած է, ըստ օրինակին զոր պատմեցինք, անհամար մարդիկ փրկելով ի մահուանէ, եւ իւր հզօր ազդեցութիւնն ի կիր արկանելով յօգուտ եւ ի շինութիւն հասարակաց : Յիրաւի քանի մի զործք յանդգունք եւ անխորհուրդք տեղիտուին իրաւացի ամբաստանութեանց եւ զրպարտութեանց որ մինչեւ ջայսօր լսելի լինին : Բայց ո՞վ է մարդ, ո՞վ պաշտօնեայ, որ կարենայ զամէնն դոհացնել եւ անսգիւտ մնալ, եւ բազմաթիւ թշնամեօք շուրջանակի պաշարեալ, ահա որ թագաւորի մը սասան ամօքել : Գա-

զէզի հանճարն ի յաղթանակել այսպիսի
անհնարին վտանգաց նկարեալ էր անոր ար-
թուն եւ միանգամայն խոհուն դիմաց վրայ,
տարածամ կնճռօք ակօսեալ, ուր տիրէին
ունչք արծունդունք եւ աչք բոցավառք,
անվրէպ նշանք իւր անյողդողդ եւ աննկուն
ողւոյն: Այնպիսի ժամանակ մի ուր ահն ու
տարսափ սլատեալ սլաշարէր իւրաքանչիւրոց
սիրտն, եւ իւրաքանչիւր մեծ եւ փոքր
միօրինակ զիրար ատէին եւ յիրերաց խոր-
շէին, դուցէ ներելի սեպուին դործք ինչ,
որոց հետք ցաւալիք են, բայց զորս առ ի դա-
տել արգարութեամբ, սէտք են առաւել
ուշ ունել դիտողութեան դործողին քան
հարեւանցի երեւութից:

ԳՆՈՒՆ Ե.

ՀԵԹՈՒՄ

Փութանք թանճր վարագուրաւ ծածկե-
լու այս ամսգամած խաւարային ժամա-
նակներն, աւելի սեւասքողեալ քանի որ

մեզմէ կը հեռանան, եւ ուսումամբ հասնելու յամին 185... յօրում էր ի Պօլիա երիտա- սարդ մի որը ի ծնողաց, որուն անունն էր Հեթում, եւ էր որդի Ներսիսի, այն իսկ զոր տեսինք հրաշապէս զերծեալ ի մահուանէ, Հեթում որ այն ատեն հնգետասանամեկից էր, տեսաւ իւր հօր մասնութիւնն, դա- տապարտութիւնն ու մահն, յօրմէ ետեւ ինք մնաց անպատասպար եւ չքաւոր. զի հրովարտակն չէր արդելոյր զարքունուսա դրաւումն ընչից Ներսիսի, եւ զի քիչ ժա- մանակէ Պաղէղ եւ Հիւսէյին, որը գուցէ գթային եւ օգնութիւն տային նմա, մեռան եւ երկոքեան :

Այն ատեն մինչեւ ի յետին ծառայու- թիւնս յանձնառու լինելով, եւ իր ապրուստն հոգալու համար վիճակէ ի վիճակ դեղերե- լով, ոչ մէկուն մէջ հաճութիւն եւ ամէնուն մէջ խոնարհութիւն եւ քծձութիւն գտաւ. Աստանդնուսօլիս, այս քաղաքամայրն ատե- ղերաց, որ գրգռէ զանյազ ցանկութիւնս աչ խարհի, այս Աւելիաթան ձուկն եւ վիշապ երկակենցաղ, որ ծովու եւ ցամաքի վրայ միահեծան կը նստի, որոյ ահագին բերանն

ամենայն ինչ կ'սպառէ առանց երբէք կըշտանալոյ, եւ ձեռինք նման են եղջեր աստուծեան անհատնում սպարզեւօք, Հեթմոյ պէս սպտանեաց համար ցամաք անապատ մի է, ուր կորնչին շատ ծաղկանց փունջք դեռարուսիկք : Պօլիսն ուր ամէն ազգք եւ աղինք դիմեն ի դիկեցումն ի հեռաւոր աշխարհաց, իւր զաւակունքն խորթ մօր պէս անօթի եւ ծարաւ կը լլկէ : Այն բարի ժամանակներն անցան, ուր ամէնուն համար Պօլսոյ սալայատակն սխաւեալ էր ոսկւով, եւ ուր այսօր փոխանակ փուշ եւ տատասկ բուսանին : Այն այնմ որոյ սաք դողդոջունք մուրին ի մէջ նոյին . գարշապարք նորա սպտառեալք եւ թաթաւեալ յարիւն, դայթեն անկանգնելի : Առաջին եւ դիսաւոր ամէն սպարտականութեանց խորագիտութիւնն է ի Պօլիս : Հոն յաջողելու դաղանիքն ոչ մեծ հանճար, ոչ մեծ իմաստութիւն է, ոչ, ասոնք ընդհանրապէս ժայռք եւ խութք են, յորոյ վերայ փշրին ջանիոյ լատափայտներն, Հոն խոհական մարդն յաջողելու համար, հասարակ եւ ապուշ մարդոյ պէս ծպտելու է : Յաջողութիւն զամենայն աղտ կը սրբէ .

միջոցք կը մուցուին եւ արդասիք մնան՝
Մին ի հազար տքնութեանց Հեթմոց խը
վիճակին ծանրատաղտուկ պայմանքն էին .
իրօք ոչ ինչ աւելի դժոխըմբեր քան զյարա-
ծուփի դօտեմարտն այն առ հասանել կամ
մնալ ի հաւասար սատիճանի սանդղոց ընկե-
րութեան յորում ծնած է մէկն , եւ ուստի
ձախողութիւն զինք գլէ : Մնեալ ի ծոց փար-
թամութեան եւ մարդեալ ազգատոհմին եւ
իր ազնուութեան արժանաւայել կրթու-
թեամբ , անհնար է մեկնել թէ ինչչափ
դժուարին էր մեր պատանւոյն պատշաճել
զայնոսիկ շուկայի հարկաց հետ , ուր հատա-
վաճառի մը քով ծառայութեան մտած էր :
Այս մարդն որուն հանճարն անզուգական յա-
րուեստ շահու եւ վաշխառութեան հսկայա-
քայլ արագութեամբ հասուցած էին զինքն
յ'ստորին վիճակէ ի ծագ հարստութեան , ընդ-
կոչտ եւ տխմար երեւութիւ քողարկէր իւր
վատ ցանկութիւնն եւ վատազգի սերունդն :
Ի տղայ տիւոց , լաւ ըմբռնած եւ գործա-
դրած էր այն հրէական սկզբունքն թէ « Որ
չ'ունի ինչ , ոչ ինչ դնէ ի վտանգ » : Այս
սկզբամբ է որ Պօլսոյ մէջ շատ ունայնա-

ձեռն մարդիկ մեծամեծ գործոց ձեռք
դարնելու կը յանդգնին, յորոց յաճախ կ'ել-
նեն լիաձեռն, Արէսոսք առաստելապատում
յոչնչէ գոյացեալ, գուցէ ի դէպ թուիցի կս-
չել զնոսա արծաթամարդ քան թէ մարդ սոս-
կական, որ անշուշտ արծաթի աստուծոյն եր-
կիր պագանեն եւ զիւրաքանչիւր ոք չափեն
ըստնորին օգտից առ ինքեանս, Արենց համար
մարդն է ստակ եւ ստակն մարդ, զոր սովոր
են իրր գրամագլուխ մի նկատել եւ զոր առ-
իշահ անձին պէտք է ի կիր արկանել :

Այս ոսկեղէն հորթոյն եւ արծաթսիրու-
թեան պաշտօնէից, եւ այսպիսի անխիղճ վաչ-
խառուի մը, ինչ կրնայ ըլլալ մէկն որ, Հեթմոյ
պէս, համեստութեամբ եւ երկիւղածու-
թեամբ սնեալ, երեւելի օգուտ մը չունե-
նայ, եթէ ոչ անպէտ ինչ զոր սլարտ է
վանել եւ արկանել ի բաց, Յուսակտուր տը-
ղայն, նստած խանութին դարակներուն վրայ
կամ կանգնեալ յոտս մինչեւ յերեկոյ, յա-
ճախ անօթի ու համարակօրէն բոկոտն, անգա-
դար չարչարեալ եւ նեղեալ, օր մը փախաւ,
եւ յոյն գրավաճառի մը քով մտաւ, որ սե-
ղանաւորին գրացի էր :

Հոս կ'սկսին ուրիշ կարգ մրցմանց եւ ճշգրանց, յորս յաղթող հանդիսացաւ մեր անկուն ակոյեանն, որ եզական օրինակ մի է ժուժկալութեան եւ անգրգռելի կամաց։ Այս այն դրավաճառն էր որ նպարավաճառութեան մէջ ուսած եւ ստացած էր իւր արուեստին առաջին ծանօթութիւնքն եւ առաջին հատորներն, զի նպարավաճառք դնէին միայն այն ատեն, թողթի անդ գրեանքն։ Այսպէս եղաւ հիմնարկութիւն առաջին գրանոցի ի Պօլիս։ Այս զարմանալի նախորդն Գորովիլաներու եւ Ղակէնաէրներու, որք իրեն յաջորդեցին, իր նախնեաց Սպարտացուոց նման սակաւապէս, եւ մինչեւ ի խօսս էր կծծի։ Իւր խմաստութիւնն հաստատած էր Պիւֆոնի այս խօսքերուն վրայ թէ «Հանճարն է համբերութիւն», որ թարգմանի առ մեզ «Համբերութիւնն կեանք է» սկզբունք յորմէ ծնան աշխարհի վեհազունք։ Այնպիսի ժամանակ մը, յորում Ղիփսիոց ձուլածոյք եւ մեքենական մամլոց հրաշալիք դեռ երեւան չէին եկած, ի մեծագոյն փառս աժնութեան, եւ գրավաճառութեան բոլոր սլարծանքն Ալլէվի-

բեանց եւ անոնց նման հաւարմանց վրայ
կոչանային, Պօլտոյ գրաւաճառն հաղիւ
թէ շարաթը գիրք մը կրնար ծախել այս
քաղքին մէջ, ուր ընթերցումն միշտ իբր
աւելորդ զարդ մի համարեալ եւ առհա-
սարակ արհամարհեալ կամ ծաղրեալ է :
Բայց, Տորէի սկզբան հակառակ, ընթերցա-
սէր, մեր գրաւաճառն անգաղար վերծա-
նութեամբ գրոց յարդն ու արժէքն սով-
բած էր, Հեթում առ թոս այս գրամուկն
կըրցաւ իւր անհատնում բաղձանքն յաղե-
ցնել բաղմահատոր գրոց ընթերցմամբ : Սա-
կայն անհնար է պատմել պատրանքն եւ
տրտմութիւնքն որք պատեալ պաշարեցին
անոր միտքն, տեսնելով իր գիտութիւնն ա-
նարդեալ եւ իր ուսմանց դեռած իլ ծաղկուն-
քն առ թոն հարեալ ի մերձաւորաց եւ բա-
րեկամաց իւրոց, առ որս ջանաց ընդունայն
հաղորդել զայնս, եւ որք խմաստակի տեղ
դնելով զինքն, խնդացին իր վրայ : Ոմանք,
աւելի խոհականք, խրատ եւ յորդոր մատու-
ցին իրեն իւր շարկած գրոց բեռն մէկ գի-
ձգել եւ ապրուստն հոգալու զբաղիլ : Արի-
տասարդին սրտինցաւն եւ յուսահատութեան

չափն եւս առաւել աճեցաւ յայս արհամարհանաց : Ինք որ գիտութեան գերազոյն դասուց մէջ աշակերտելով, պէտք է վրկայել թէ մեծ յարումն եւ յարմարութիւն ունէր ի դպրութիւնս, յանկալի՞ յետին եւ աննշան սովեւտեսի կարգ կը դանէր զինքն, եւ իւր ամէն ակնկալութիւնք կործանեալ եւ խորհուրդք գահալի՞ծեալ : Այն ատեն փոխանակ վհատութեան տեղի տալոյ կամ փոխանակ անարգելոյ իր պատրանաց պատճառն, հակառակ անդրադարձիւ, ինչպէս կը պատահէ մեծահոգի մարդկան, աւելի մեծարեց զայն, եւ հեռանալով յընկերութենէ որ կ'ատէր զինքն, բոլորովին ուսման մէջ փակեցաւ : Այս ինքնակամ մենակեցութիւնն, իր մտաւոր կարողութիւնքն աճեցնելով, հանճարն սրեց եւ միտքն ճոխացոյց : Ընտիր մատենագրութեանց ընթերցումն իւր ճաշակն յարգարելու եւ շինելու մեծ ձեռնտուութիւն ըրաւ, այնպէս որ ճաշակի վհագոյն վարժապետաց արժանաւոր աշակերտ մի եղաւ : Ազգային եւ օտար, դասական եւ բանասիրական կարգի հեղինակութիւնք եւ այլ անթիւ հատորներ իւր աչաց տակ անց-

ներով, իւր երեւակայութեան եւ մտաց յադեցուցիչ սնունդ մատակարարեցին, Այս երեւակայութիւնն, արդէն խիստ դիւրազգաց, աւելի բարբոքեցաւ այս մատենից վառ եւ աշխոյժ էջերուն մէջ, որոց վրայ ժամերով գլուխն ծռած, շատ անգամ կերակուրն եւ քունն մոռցաւ : Բայց բոլոր իւր խմաստութեան դանձուց հետ, ոչ ինչ դիտէր ի մասին շահու, որոյ դրունք փակեալ էին առ նա, բաց ի փոքրիկ վարձուցն զոր տայր նմին դրավաճառն, Աթէ ուսումն պատիւ եւ յարգմ'ունենար առ մեօք, անտարակոյս մեր եռանդուն քերթողն լայնարձակ ասպարէզ փառաց կ'ունենար իւր առջեւ . սակայն ուր ուսման յարգ եւ ազնուութեան ճանաչումն չկայ, հոն ուսումնականն է գլխակոր, եւ խմաստուն խիկար : Այս երկաթի բնաւորութիւնն սնանկութեան ծայրայեղ վտանգի մէջ եւ առ դրունս սովոյ, իւր դառն վիճակին գաղանխքն պահեց եւ ուրիշի ձեռք չբացաւ : Մաղմուսերգութիւն նման, մոխիրն հացի տեղ կերաւ եւ իւր ըմպելեաց մէջ արտասուք խառնեց :

Այսպիսի յետին փորձանաց մէջ ան-

գրդուելի մնալով, խնդրեց քանի մի գրութիւններ ըյս հանել, որոնք վսեմ'ու գեղեցիկ խմաստներով լցեալ էին: Այս դժբաղդ գործն, որ կնիք անկարութեան եւ վէմ գլորման է մեր ազգին մէջ, իւր դժուարութիւններով, անարդութիւններով ու նախանձու գրդիւններով աւելի դառնացոյց անոր սիրան, եւ քիչ ատենուան մէջ գլխովին հրաժարեցաւ այս փշալից եւ առապար ասպարէզէն, որ միայն վիրաց սլատճառ եւ վշտաց ծնունդ եղած էր իրեն: Հեթմոյ գիրքն ազգային վիճակի վրայ, մեծ ազդեցութիւն ըրաւ իբր գրութիւն համարձակասօս, սակայն շատ թշնամութիւնք յարոյց իրեն դէմ առանց օգուտ մը բերելու: Մատենագրութիւնն մարտիրոսութիւն մի է առ մեզ, որուն մըրցմանց վրայ դուցէ որ մը զարմանան, ինչպէս մենք կը զարմանանք նախնի վկայից նահատակութեանց վրայ զորոնք առիւծուց ճարակ կը ձգէին: Հեթում, նիւթական գործերէ սլարապ գտած ժամանակն, գողի մը պէս կ'աշխատէր ի ծածուկ, ինչպէս վկայքն որ իրենց պաշտամունքն գետնափոր այրերու մէջ կատարէին: Սակաւք յերո-

պացի գիտնականաց իրենց լեզուէն ուրիշ լեզու սովորելու հարկադրեալ, բաց ի լատինականէն, չեն կրնար երեւակայել լեզուագիտութեան նեղութիւնքն զոր մեք ստիպած եմք կրել եւ զոր միայն զարմանալի ընդունակութիւն մի կը գիւրացնէ մեզ, Հայ մատենագրի մը գլուխն մատենագարան մ'ըլլալու է, առ ի չգոյէ սոցին, եւ յիշողութեան երբէք չէ թոյլ նիրհելոյ : Բաց յայսցանէ, յաճախ հեղինակն է միանգամայն եւ տպագիր, գրաչար, մելանօղ, մամլապիրի եւ հասարակ գործաւոր մի, ինչպէս էր Ռսկան վարդապետն եւ ինչպէս եղան նորա յաջորդք յԱմսդրդամ եւ ի Վենետիկ : Ինչ որ տպագրութեան արհեստին մէջ կ'անուանեն գրերու շարն, թիւերն, դժերն, տողաշարք, տողահատք, կաղապարք եւ ձուլածք, գործիք, ինչպէս են ունելի, կանոնք, կարկինք, քառեակք եւ քառանկիւնք, գրլանակ, հովահար, էջադրութիւն, մամուլ եւ մեքենայ, այս ամենն իրեն ծանօթ կարասի եւ ընտանի գործողութիւնք ըլլալու են : Յետոյ կուգայ կաղմարարութիւն եւ յետոյ գրավաճառութիւն, որ մատենագրի

մը անարդու թեան յետին ծայրն է: Արեւա-
կայէ Հոմերի կամ Պայրընի աշակերտ մի
իջեալ ի խոնարհութիւն խանութի եւ ի վատ-
թարութիւն խմաստակութեան սինքքոր սո-
փեստեսի, Հեղինակն կը հարկադրի յաճախ
իւր շարագրած գիրքն շալկել եւ տանիլ
ի վաճառ իւր ծանօթից եւ անձանօթից,
որք յաճախ չեն արժանի ի լուծել զխրացս
կոչկաց նորա եւ ոչ ստուեր մ'ունին դա-
տողութեան, եւ որք շատ անգամ շատ
հսկմանց ու երկանց արդիւնքն թեթեւամը-
տութեամբ դատաքննելէ ու դատապարտե-
լէ ետեւ, կ'արձակեն անոր հեղինակն գըլ-
խակոր:

Այս արտուղութիւնն կարելոր էր առ
ի յայտնել Հեթմոյ կրած վշտերն ի գրակա-
նութեան ասպարիղին, յորմէ ետքը չհան-
դուրժեալ իւր սրտին սաստիկ սրտմտու-
թեան եւ հասեալ ի ծայր տառապանաց,
իւր գրիչն փշրեց եւ պատառեց շատ թեր-
թեր, որոց մէջ չենք գիտեր ի'նչ գանձք կո-
րան: Այսչափս միայն կրնանք ըսել թէ իւր
գրութիւնն կորովի վայելուչ եւ հակիրճ ոճով,
Վամբրոնացոյն նման, որ իւր սիրական հե-

ղինակն էր, յանպաճոյճ պարզութենէ ելլելով մինչեւ ի հռետորական վսեմութիւնս, միանգամայն այրական զօրութեամբ եւ ընտել քաղցրութեամբ դրոշմեալ էր, եւ զոր յղկելու եւ կոկելու համար, անլուր ջանք եւ անձանձիր աշխատութիւն ի դորժ դրած էր, Գուցէ այս էջերուն մէջ, ուր անտարակոյս թարմ սրտի մը հեծութիւնք աւանդած էին, մեծամեծ յոյսք կային ասպագայ փառաց, Գուցէ այս էջերն իւր արքնութեանց եւ ցաւոց յիշատակարանքն էին, զի առ ի գրել հարկ է կրել, եւ զի թշուառութիւնք արժարժեն զհանճար, վեհ եւ վրսեմ իմաստից ներշնչութեամբք, Ինչ՛ եւ իցեն արժէք այս գրուածոց, յայտնի է թէ Հեթումլաւ համարեցաւ բոլորովին անհետացնել զանոնք քան թէ խառնակիլ այս եղկելի ժամանակիս փցուն մատենագրութեան, Յիրաւի շատ գրութիւններ կ'ենեն այսօր ի հայ մասլոց, բայց հասարակօրէն փոխանակ զոճն շինելոյ եւ կազմելոյ, հայ լեզուին գերազանց ձրքերն իլոյս հանելոյ եւ նորանոր հարկաց ըստ պատշաճի յարմարելոյ, վերջապէս փոխանակ զաշխարհիկ

բարբառն մերձեցնելոյ իւր բնական աղբե-
րական եւ դրարարին մէջ խնդրելոյ զուռ-
դումն նորին եւ զսնունդ կենդանութեան ,
եկամոյժ եւ մտացածին շարադրածիւ եւ
գուղնաքեաց հմտութեամբ ապականեն ըզ-
հայ մատենագրութիւն : Արաւ է դարձեալ
թէ այս երկաթի բովուց եւ մետաղի հան-
քաց մէջ կան երբեմն արծաթի կոյտք եւ
ոսկւոյ փշրանք , զոր ժամանակն գուցէ զտէ
ի հալոց իւր եւ մազէ . բայց ողջախոհ մա-
տենագրութեան եւ նոր ոսկեղարու երա-
խայրիք չկան . . .

Ս. յսպէս Հեթում յաղթահարեալ, հանձա-
րոյ հրաժեշտ տալէ ետեւ, գոցեց բանասիրա-
կան դպրութեանց գրքերն, եւ փոխանակ
իր ուշադրութիւնն գրաւեցին բժշկական եւ
գեղադործական գրեանք, հազուադիւտքայն
ատեն, եւ Մաճէնդիի բառարանն որ զամէնն
բովանդակէր, Բաւական ժամանակ այլ այս
գրքերն կլանելու զբաղելէ ետեւ, ձեռն
գրալիւծառութիւնն ու գեղադործի մը քով
ժառայութեան մտաւ : Հոն անցուց երեք
տարի անընդհատ եւ անխոնջ աշխատու-
թեամբ, ուր խանութին պատերէն զատ,

իւր ծանօթներն էին բոյսք եւ տերեւք,
հունսք եւ արմատք, հաաիկք եւ օշարակք,
եւ զանոնք եփելու, զտելու եւ յարդարելու
սահմանեալ կոնգք եւ կաթսայք, սանդք եւ
տոռունք եւ շիշք եւ դործիք, որոց հեա
կարծես թէ միահաղոյն զանգուած էր: Պա-
րապոյ միջոց մը գաածին պէս, դիրքը ձեռք
կ'առնէր, մինչեւ որ մութը վրայ գայր, եւ
այն ատեն գլուխը կախած, եւ երկու ձեռքն
երկու գրպանաց մէջ բանտարկեալ կրծկա-
լին տակ, հաց մը եւ մամ գնելու կ'երթայր,
խորին խորհրդոց մէջ ընկղմեալ: Աւրիշ
զուարճութիւն եւ զբօսանք չէր գլտեր,
բայց միայն տարին անդամ մը յայցելութիւն
երթալ ի տօնախաճառ Պայրքըր, ի: Բաց յայս-
մանէ, մեծ հաճութիւն էր իրեն կարօտեալ եւ
տնանկ հիւանդներն խնամել առանց վարձու,
եւ աջողակութեամբ: Այս անարժատ բը-
ժիշկն աղքատութեան, այս Պանդակոնն
դեղադործութեան, այս խաչակիր զինօրն
անթուլ եւ յարատեւ ջանից, մեծ փառա-
սիրութիւն եւ անյադ ցանկութիւն մի ունէր
ի խոր սրտին. Փարիզի բժշկարանն երթալ,
Ղժբաղդութեամբ այս կերպ կամաւոր մա-

հացուցման եւ զրկանաց մէջ իւր ըրած խնայութիւնք չէին բաւական հոն զինքն տանելու :

Մինչեւ ցայս վայր ըսածներէս, Հեթմոյ կրած վշտերն երեւան կուգան, եւ թէպէտ իր անյաջողութիւնք ամէն վստահութիւն ի սրտէն ջնջելու չափ բաւական էին, սակայն եւ այնպէս, այս կանխաւ պաղած սիրտն չէր գլխովին սառած վհատութեամբ կամ թուլութեամբ, Անդադար հալածական ի բաղդէն եւ անթուլ ճակատագրին դէմ մրցելու բռնադատեալ, այս տաժանակիր հոգնութիւնն անպատու մ տրտմութեան կրնիք մի դրոշմած էր իւր երեսաց վրայ, Հեթում այն պատանիներէն էր որք կ'որոշին յիննսուն եւ ինունց ոչ միայն իրենց բազմափորձ կենօք, այլ որ մեծն է քան զամենայն, իրենց անյողդողդ եւ յարատեւ ժուժկալութեամբ ի մէջ փորձանաց, յորոց համբերութեան միայն տրուած է յաղթական ելանել, Այսպիսի անխտոր բարուց անսուտ նշանակ էր իւր դիմաց անսովոր ազնուութիւնն եւ վեհանձն վայելչութիւնն, Աւր առատ եւ անմիջոց յօնքերն, զիւրամերձ ի կնճիռ, մեծ

նշանակութիւն կուտային իւր հայկական
թուխ աչաց, որք մերթ հեղահամբոյր քաղց-
րութեամբ հանդչէին, մերթ կայծակնանը-
ման ցոլանային հրաբորբոք: Ճակատն հզօր
զօրութեամբ ծայրէ ի ծայր ծնօտից ձգէր,
որոց վրայ սեաւ մաղերուն անհամբոյր ծո-
պերն վայելչապէս ծածանելով, երբ բուռն
կիրք մի շարժէր կամ քստմնէր զանոնք ի վե-
րայ դիխոյն, այն ատեն այս գլուխն ու մա-
ղերն բարկացայտ առիւծուն գլուխն ու
բաշերն կ'ականարկէին, լի ահաւոր վսեմու-
թեամբ, Թանձր եւ դալարուն ընչացքներուն
տակ բերանն աներեւոյթ եղած, միայն
չրթանց ստորին ծիրն կ'երեւէր, որոց կար-
մրութիւնն ու ձեւն զգայասէր բնաւորու-
թիւն մը կը յայտնէին, ամբքեալ եւ մեղ-
մեալ մեծ բռնաբարութեամբ ինք իր վրայ
եւ ազնուական համեստութեամբ, զոր
օրէն էր դուշակել ի մանունց եւ փափկիկ
ականջաց նորին, որք գլխովին թաքչէին
ընդ խոպոպեօք հերացն, Յաւել, ի կատա-
րումն այս ուրուագիծ պատկերիս, զունչս
ի խոռոչէ ականօղեաց միջավայրին ուղիղ
դժիւ իջեալ եւ հոլանեալ ի ռնդունս, որք

վեհանձն եւ գիւրադրդիւ բարուց նշանակ
էին : Յիրաւի, քաղցրահամբոյր էր ի խօսս,
պարզ ի շարժումածս եւ վայելուչ ի քալումած.
տակայն ոչ ոք անոր պէս կրնար, ըստ զանա-
զան զգացմանց, փոխակերպել զայս ամե-
նայն, աղու մը հլութենէ ելանելով մինչեւ
յիշխանական տիրութիւնս : Ասկէ կը ցայ-
տէին ակներեւ երկու իրարմէ տարբեր բնա-
ւորութիւնք, որոց մին անընկճելի սաստի-
կընդվիզէր, միւսն մոմի պէս կը հա-
լէր. մին անիրաւութեան եւ բռնութեան
գէմ աննկուն ակոյեան, սեաւ գիշերոյ նը-
ման տխուր էր, միւսն իրաւանց եւ հեզու-
թեան առջեւ խնարհելով, մանկական զը-
ւարթութեամբ կը խայտար :

Այս ձրբերն իրաւամբ արժանի էին լա-
ւազոյն վիճակի, յոր ձգէր աննահանջելի
ճգամբք եւ անհատնում տենչանօք : Պարա-
զայ մի, զոր պիտի պատմենք յառաջիկայս,
եթէ ոչ գլխովին յետս կասեցոյց զնա յանդրդ-
ուելի խորհրդոցն, գէթ վայրիկ միտանառու ար-
դեւք յարոյց անոր գէմ, որուն հետեւանք մեծ
ազգեցութիւն ունեցան այս պատմութեան
հանգամանաց վերայ, ինչպէս պիտի տեսնենք :

ԳԼՈՒԽ Զ .

Հ Ռ Ի Փ Ս Ի Մ Է

Ով որ Բերայի վերջին մեծ հրդեհէն առաջ, պատահեալ յամին 1851, գիտէ զայն, անհնար է որ այսօր ճանչնայ զՏին արուարձանն իւր նեղ փողոցներով, փայտաշէն տներովն, անշուք խանութներով եւ տակաւաթիւ բընակչօք : Հոս, երկու խօսք նախնական Բերայի վրայ, որուն ստուգարանութիւնն յունական լեզուաւ նշանակէ յայնկոյս, իբր թէ Պօլիան էր յայտկոյս նաւահանդատին, Ասկ Պէյ-Օղլու տաճկական յորջորջումն առեալ է յուրացող իշխանէն որ անդ բնակէր, Ամանապէս Տաճկաց կ'ընծայուի Ալալագիոյ անունն, որոյ յիշատակութիւն նորագոյն է քան զհաւաքական անունն Բերայի, թէպէտ ծաղկումն հնագոյն, ուր գաղթականք ձենովացիք հռչակաւոր վաճառանոցք հաստատած էին, ինչպէս յամէն կողմն աշխարհի, եւ ուր իրենց մեծագործութեանց հետք օր ըստ օրէ անհետանալու վրայ են : Այս գաղթա-

կանք, որ Ալադիոյ սփարիսայներն նորոգեցին,
ինչպէս անոնց վրայ գանուած արձանա-
գրութիւնքն աւանդեն, շինած են նաև
Աենեակոյ առաջին սրալատն եւ զառաջին
տաճարն Տիրամօր ի Յերա, ուր հազիւ թէ
քանի մի առնք կային եւ ուր երկրին երեւն
կժամկէին գերեզմանք, այգիք եւ մացառք
որոց մէջ դեռ կէս դար առաջ երէ վայրի
կ'որսային, Վայիօնճիներու եւ Թօփճիներու
գնդերն, ընդ հրամանատարութեամբ Սու-
Պաշրին եւ անոր տեղակալաց կամ վոյստա-
ներուն, ծայրէ ի ծայր կը սփռէին այս լայն-
արձակ դաշտաց վրայ, յերկուս բաժանեալ
զայնոսիկ իրարու մէջ, Սակառ առ սակառ
կապելիոնք եւ տեղիք արբեցութեան ի Ալա-
լադիոյ հորդելով Յերայի մէջ տարածեցան,
Հոն կը ժողովէին շուրջ զսրուակօք ժողովա-
կանք հրատարեալք գինւոյ արբեցութեամբ
եւ Վրդ-Ահմէտին առասպելօք, Քաման-
ջան, յորոյ վերայ երգեցին յափանց Առ-
փորի մինչեւ ի ծագս Աովհասու, իւր սուր
ձայնն կը հնչէր այս տեղեաց մէջ եւ իւր
աղէկէղ լարն ամէն սրտից մէջ արձագանք
ունէր, Պարսկաստանի աշուղներն Տաճկաց

չօհրաններուն հետ կը մրցէին անդադար երգելով զհեծութիւնս վարդին եւ սոխակի, սյլարանոթիւն յարանման մարգկային ազգի հեծեծանայ, Յանկարծ գինեւանց դրաներն կը դոցուէին, եւ խնջոյից տեղ կախազանք ծածանէին մանուկ մատուակաց մարմիններն կամ գինեպետաց որք Անչէք աղային բարկութեան տեղի տուած էին, Այս իրաց վիճակն տեւեց մինչեւ ի բնաջինջ բարձունս Անիչէրեաց եւ ժանտախտին, յորմէ ետեւ Աւրոպացիք յաճախելով աներկիւղ ի Բերա, հոն գլխաւորապէս Յռանկաց թաղն եղաւ, Արկիրն որ առաջ ստակ մը չէր արժեր, ադահ հողատեարց ձեռքն անկարծ գներու ելաւ, Փողոցք ընդարձակեցան, թէպէտ մնացին միշտ, ինչպէս էին, եղոտ, ցեխոտ եւ նեխոտ, Հոյակապ տներ կանգնեցան, եւ թաղին սահմաններն հորդան տալով հասան մինչեւ ի բարձունս Պէշիքթաշի, Զարդասիրութիւն եւ զեղխութիւն ողողեցին զԲերա, ուր Պօլոյ ամէն կողմերէն բաղմաթիւ ընտանիք եկան հաստատելու իրենց բնակութիւնն,

Այ ինչ գժուարին յուրուագծել քան ըզ-

Բերայի արդի ընկերութիւնն, Բարեւոյն
խառնակութեան, ուր աշխարհի ամէն ա
ղինք ելեւէջնն եւ ամէն լեզուք կը հնչեն,
Այնպիսի քաղաք մը ուր անհամար ազգաց
եւ կրօնից բազմադիմի տարրերութիւնք ա
նընդհատ կերպարանափոխեն անոր երեսն,
հարկաւ չէ կարելի նշմարել հաւասարապէս
կնիք մի գրոշմեալ այս զանազան տարերաց
բաղահիւս ձուլածոյին վրայ, Աստ ոչ Յոյն
եւ ոչ Հայ եւ ոչ Տաճիկն է բնիկ, այլ իրե
րաց օտար հիւրեր իջեւանեալ ի մի սրանդակ
հասարակաց, Նախնի ստորագրողաց Պօլսոյ
բաւական էր, սա ի նկարագրել Յոյն մի կամ
Հայ եւ կամ Տաճիկ, կձկել զնա զգեանի ի
վերայ ծնոցայ խրոց, խոյր թանձրամամ ի
զլուխ եւ ծխափայտ ի ձեռին ընկողմանեալ
իբր անզգայ ընդ մէջ ծխոյն զտիտնն թա
փելով, Նորա հանդէպ կինն կորակոր յտին
կանգուն, սա չէր կարող եւ ոչ զաչս համ
բառնալ, այլ լուռ եւ մունջ գիտօղ մնայր
վեհասպետին ակնարկութեանց, Պուցէ այս
պատկերն զամբողջ սրատմութիւնն սարա
նակէր վաղեմի ընկերութեան մայր քաղա
քին Արեւելից, եւ գուցէ հնար էր զաս

և որիչ արիւղ մի բարուց նշմարել անդ ուր
այսօր ամենայն ինչ խառն ի խուռն է, և
պահածոյ բարուց հետք օր քան զօրնու աղեն,
Հասարակօրէն Քերայի այժմեան բնկերու-
թեան մէջ սպրդեալ է դաս մը մարդկան
աստանդական և անվաւեր սերնդեամբ,
որոց ոչ ազգ ոչ հայրենիք ճշգիւ ծանօթ են,
որք զամէն լեզու կակաղեն և զամէն արահե-
արս չափեն, որք Քեահասխանէի, Պէլկրա-
տի և Աշխանական կղզեաց եղանակներն
չեն թողուր անցնիլ առանց ներկայութեան
ի բեանց. որոց զօրծ է շրջիլ բնդ ամենայն
վայրս ցոփութեան և շուայտութեան, ուր
անսպասկառ և անխնայ կը վառենն իրենց
կեանքն և անստաց ստացուածքն, Արոց
ողիքն թուլացեալ ի հեղդութիւն մարմնոյն,
զուրկ են ի գօրծոց բարութեան. կնամար-
դիք և հեշտասէրք, յտից մինչև ի գլուխ
թաթաւեալ ի շաղախ ակտից և ի շա-
բաւ ազտեղութեանց, Աւ հնար է այս-
պիսի ծայրահեղ խառնակութեան և զեղծ-
մանց մէջ խնդրել առանձին և իսկական
կնիքմի բարուց և ազգութեան անդ ուր
հարազատ և հաստատուն առհմութիւնն

տեղի տայ առաջի եկին եւ ընդոծնոյն :

Անհատնումբաղձանքն որ մղէ զմարդանթուլ գէպ ի կատարելագործութիւն, բարեյարմար ուղղութենէ զուրկ եղած ատեն, վատթարագոյն յարդարէ զնա: Ասոր համար է որ ընդհանրապէս անկարգութիւնն ընդ անուամբ եւ բոսպական քաղաքակրթութեան, ողողելով զՀայ ընկերութիւնն, հալածեց ի նմանէ այն հինաւուրց զգաստութիւնն որով փայլէր անցեալ դարու մէջ, եւ որ իւր խկական յատկութիւնն էր: Այս յատկութիւնն կորսնցնելով եւ անոր տեղ եւրոպացւոց սեփհականքն չկրնալով դնել, մնաց զուրկ յերկոցունց միանգամայն, ընդ մէջ երկուց ծայրից, այնպիսի կացութեան մէջ որ ոչ մէկն է եւ ոչ միւսն, եւ իւրաքանչիւր սկզբանց դէմ մեղանչէ իւր անանուն տարօրինակ հանդանակաւ: Աթենեւտասներորդ դարու եւրոպական բարուց ասպականութիւնք եւ Տեղակալութեան խառնակութիւնք, որք զՍողոմ եւ զԳոմոր նսեմացնել ձեռնհաս եղած էին, կրնան գաղափար մը տալ անբարոյականութեան որ տակաւ եւ դուզնաքեայ չափով մուտ գտաւ այն ատեն Հայ ընկե-

բութեան մէջ, Խրախճանութիւնք եւ ընթ-
րիք, որ բաղտասարեան խնջոյից եւ սպան-
դարամետականաց նախանձորդքն էին, կանգ-
նեցին իրենց սեղանքն եւ իրենց տօնավա-
ճառքն յայս կափառնաուժանառակութեան,
ստորնագոյնք յիրաւի ի ճոխութիւն բայց ոչ
ի ցոփութիւն: Արբեցութիւն եւ շուայտու-
թիւն բազմեցան շուրջ զնոքօք իրբու կոչ-
նականս բնականս եւ հիւրս գիշերօթիկս այս
նինուէկան կարաւանաց, Արք եւ կանայք
փոխանակէին զմոլութիւնս ի սեղանոյ ի սե-
ղան եւ զսիրականս ի տուէ եւ ի գիշերի:
Այս կերպ բարեւական խառնակութեան
մէջ, դժուարին էր ճանաչել եւ որոշել զոր-
դի ի հօրէ եւ զդուստր ի մօրէ, զայր ի կնո-
ջէ եւ զկին յառնէ, եւ ընտանեաց կապն
շփոթեալ ընդ լիրբ եւ համարձակ կցորդու-
թեանց, կորնչէր ի ծոց ապօրինաւոր եւ կե-
ղակարծ լծորդութեանց:

Բոլոր ինեւտասներորդ դարուն առաջին
քառորդն անցաւ առանց գլխաւոր եւ նշա-
նակութեան արժանի կնիք մի տալաւորելոյ
ի վերայ Հայ ազգին: Մինչեւ ցայն վայր
Պօլսոյ Հայն արեւելեան հազուստ կը հազ-

ուէր, իւր եւ տեղական լեզուն կը խօսէր, քիչ կը հաղորդէր օտարին հետ եւ շատ խստասպահ էր իւր վաղեմի սովորութեանց եւ աւանդութեանց, զորս իր հայրենիքէն բերած եւ որդւոց յորդի մշտնջենաւորած էր: Այս միջոցիս է որ Եւրոպացւոց յաճախութիւնն ի Պօլիս եւ անոնց հետ կցորդութեանց աճումն կարգէ գուրս ցնցումն ետուն իւր հինաւուրց թմրութեան եւ մղեցին զինք գէպ ի ճանապարհ յոր անսովոր էր: Այնուհետեւ հետզհետէ կ'սկսին փոխուիլ կերպարանք հանդերձից, ունակութեանց եւ կենցաղավարութեան: Հայն, որ կը խորչէր յօտարօտի երեւութից եւ լեզուաց, կ'սկսի փոքր առ փոքր Եւրոպացւոց զգեստներն հագուիլ եւ անոնց լեզուներն խօսիլ, յոր կը մարզեն զինք վարժարանք եւ օրինակն այլ ազգաց: Բայց արտաքին երեւոյթն չէ որ զազգ մի շինէ. ուստի եւ Հայն, ինչպէս ամէն ազգք որ վերարկաւ եւ բանիւ կ'ուզեն Եւրոպացւոց նմանիլ, շատ հեռի կը մնան ի կատարելութեանց նոցին, որոց հիմունք ի խորս մտաւոր կրթութեան արմատացեալ կան: Այս ճշմարտութիւնն կը վկայենք թէ

դառն է եւ անհաճոյ . բայց մենք չենք
կրնար մոռնալ թէ ազգութենէ առաջ մարդ-
կութիւն կայ , եւ թէ յառաջ քան զլինելն
այլ ինչ , մարդ եւք . իսկ արդ , մարդն առ
մեզ դեռ չէ լուծած զիւր խանձարուքն :
Յայտնի է թէ կանայք ոչ նուազ յարանց
ենթակայ են նոյն հանդամանաց ուստի այս
իրաց վիճակն ծագէ : Ով որ քառասուն տա-
րի առաջ տեսած է մեր կանայքն , այսօր չէ
կարող ճանաչել զնոսա , իբր թէ այլ դար
այլ բարք : Այն առակ եղած համեստու-
թիւնն որ ամրափակ վահանաւ կը պատէր
զիրենք , այն պատկառանքն եւ ակնածու-
թիւնն ի մարդկանէ , եւ այն անսուտ պարզ-
մտութիւն սրտի , եթէ ոչ զլխովին անհետ
եղած , գէթ մտադիւր գրկախառնած են եւ-
րոպական պշրանաց եւ եկամոյծ բարուց
հետ , որք Հայուհւոյն ձրքերն փոխակեր-
պած են , Հոս ոչ գովասանք ոչ կշտամբանք
ընել է անոնց մեր միտքն , այլ զգուշիւ ճըշ-
մարտութիւն մը յայտնելու կը մատչինք ո-
րուն կշիռն ծանր է ապագային վրայ . Ան-
տարակոյս քաղաքականութիւնն դասելով ըզ-
կին ի պարտուպատշաճ եւ հաւասար աստի-

ճան առն , մեծ քայլ մը առնել տուած է մարդկութեան , աղատելով զկինն ի գերութենէ , զի ուր կինն ի ստորեւ է յիւր անդւոյ , անդ ընկերութիւնն նուաղեալ , հարկաւ կենդանութեան նշանք չ'են նշմարիր այս կիսամեռ մարմնոյն վրայ , Աինն զրկեալ յամենայն արդեանց որ մարդկութեան վայելեն , կինն ի մարդոյ հալածական եւ մենացեալ ինք իր մէջ , այնուհետեւ նա չէ քաղաքացի , այլ վայրի ինչ որ չէ անբան եւ ոչ բանական , եւ հետեւարար ընտանիք չկան . զի ընտանեաց կապն որ կինն է , բարձեալ է ի միջոյ , Նրբ հեռի յընկերութենէ մարդկան , դատապարտեալ համբ ու անշարժ կենաց , կանանոցն է իւր խշտին եւ իւր կափարիչն , կինն ամպահարեալ եւ ապուշ կը սողայ երկրիս վրայ , Իսկ այսօր Հայուհին որ , ինչպէս եւ Հայն , ընտելացեալ կ'երեւի արտաբուստ տեսլեամբ , յաճախ ներքնովն է հեռի ի սկզբանց որք զարդարեն զհողի եւ զմիտս եւ յաւելուն ի գեղ նորա առ աչս մարդկան , ըստ բանին թէ . Աին ժրագլուխ սոսակ է առն , : Անոր համար Հայուհին , հաճոյ ի տես եւ ոչ ի խօսս , զուրկ է սովո-

բարբար ի հանճարոյ եւ յիմաստից վայելչու-
թեանց, որք գերադասք են քան զնիւթա-
կանսն : Ինչ՞ կրնայ ըլլալ այսպիսի մօր տա-
լու կրթութիւնն իր զաւակաց : Ինչպէս ծնօղ,
նոյնպէս որդի : Ասանորոյ հայկական սե-
րնդոց ասլադայն աղօտ է :

• Այսպիսի ընդհանուր խաւարի եւ թմրու-
թեան մէջ, կան երբեմն արթունք ոմանք
որ կը հսկեն եւ նշոյթ կայծի որ կը շողան :
Այս հովտի մանիշակներէն, այս ձորոյ շու-
շաններէն մէկն էր Հռիփսիմէ տիկինն, կին
երեսնամենից հասակաւ, միջաշաւիղ յորում
փայլէ այս սեռն իւր հասուն կատարելու-
թեամբ : Անոր համար շատ կանանց քար
գայթակղութեան է այս տարիքն, յորմէ ան-
դին չկայ բայց միայն գերեզման : Հռիփ-
սիմէ այն ազնուական կոչուած գերդաս-
տաններէն էր որոնք անցեալ դարու մէջ
երեւելի եղան յառեւտուրս փողոյ կամ լու-
մայափոխութեան. բայց այս հանճարն տո-
կոսեաց, ինչպէս ամէն հանճար, ժառանգա-
կան չ'ըլլալուն համար, ազնուական ազգա-
տոհմին ըստացուածքն վատնած եւ ինք
խկ շատ ինկած էր : Այն միջոցին Հռիփ-

սիմէ չափահաս ըլլալով, ամուսնացուցին
զինք մարդու մը հետ, զոր ոչ տեսած էր
ոչ կը ճանչնար: Այս բարի ժամանակաց
վաղեմի սովորութիւնն ազջկանց վրայ միա-
հեծան բռնաւորի տիրապետութիւնն ունէր.
այն ատեն ազջիկ մը կը կարգէին ինչպէս
տղայն կը զրկէին ի դարոց: Մնօդք եւ ազ-
դականք մահու եւ կենաց իշխանութիւն
ունէին իրենց դատերաց վրայ ի մասին ամուսնութեան. փեսայ մը միշտ լաւ էր, բա-
ւական էր թէ ըլլար ըստ իրենց քմաց հա-
ճութեան: Հարսն ու փեսայն առադաստին
մէջ զիրար կը ճանչնային: Հարկաւ մեծ հա-
մեստութիւն, զարմանալի պատկառանք եւ
հիանալի ապշութիւնք կային այս սովորու-
թեան մէջ, որ իւր լաւ կողմն ունէր ինչպէս
վասն այլ: Աննայք վարժք այսմ ունակու-
թեան, սովորաբար դոհոթութեամբ կ'ընդու-
նէին զայն զոր իրենց ճակատագիրն կ'ան-
ուանէին: Այլ՝ կրնայ պատմել անոնց նահա-
տակութիւնքն այս ազգի անձնական նուիր-
մանց մէջ, զոր ոմանք մինչեւ ի ծագս առա-
քինութեան հասուցին, ըմպելով իրենց
լեղի բաժակն մինչեւ ի վախճան, առանց

ճշգոհութեան եւ առանց ընդվզելոյ ընդ-
դէմ այնպիսւոյ անօրէնութեան, որուն վը-
րայ իրաւամբ կը զարմանանք, ինչպէս դու-
ցէ պիտի զարմանան մեր թողունք ի լուր
այսօրուան ամուսնութեանց, որք թէպէտ
հասարակ հաճութեամբ, բայց յաճախ են չար
քան զառաջինսն :

Հռիփսիմէին ամուսինն, որուն անունն
էր Աելոն, ի դասէ այն մարդոց էր, որոց
զուսան եւ զորպէսն ոչ ոք դիտէ եւ որք
Պօլսոյ մէջ բուսանին պատուաստեալք կամ
տաշտեալք : Այս մարդն, որ մերթ երիտա-
սարդ մերթ հասուն երեւութով, ստոյգ
տարիք մը չէր ցցուներ, կենդանի առեղծ-
ուած մի էր, որուն լուծումն ընդունայն
կ'աշխատցնէր զմիտս հասարակաց : Բարե-
կեցիկ եւ մեծաւուն, ոչ ոք անոր ելից եւ
մտից կրնար խելք հասցնել կամ ելնել յաղ-
բիւրս փարթամութեան նորին, որ առաս-
պելապատում կը թուէր : Այնուազ ի նիւ-
թական գանձուցն ճոխ էր նորա իմանալի
գանձն դիտութեանց, նա եւ ծածկադիտու-
թեան, յորում գերազանցէր քան զՊալիոսարօ :
Այ միայն բազմաթիւ լեզուաց ներկուս հրմ-

տութիւնն ունէր, այլ որ աւելի զարմանալին է, խօսէր զանոնք առանց օտարոտի հնչման եւ իւրաքանչիւրին սեփհական արտասանութեամբ, այնպէս որ կարծես թէ անձնիւր լեզու իւր մայրենի եւ ծնողական բարբառն էր, Գրագէտ միանգամայն եւ հնագէտ, հնախօսութեան եւ հնագրութեան հրաշալի տաղանդ մ'ունէր, որով վաղեմի նշանագրաց վերծանութիւնն, յեգիպտականէն մինչեւ ի սեպագրոշմն, ի բեհէլիէն մինչեւ ի քեռֆին, այնպիսի վարժ առողանութեամբ կը կատարէր իբր թէ անոնցմէ զառբան կարդացած չ'ըլլար, Ապարքոսաց եւ դեսպանաց կցորդութեան մէջ ապրելով, իր ծովածաւալ հմտութեամբն եւ խոհական խորհրդովք անոնց սիրելի եղած էր, որք անոր կարծեաց եւ թարգմանութեան կը գիմէին ի դժուարին ինչ խնդիրս, Տեսքով նիհար եւ վտիտ, իւր մտաւոր կարողութիւնքն գուշակել տային դիւրակնճիռ ճակատն եւ յօնքերն, ունչքն հատու իբրեւ ըզսուր սուսերի, եւ մանաւանդ ծովային կանաչագոյն բրերն աչաց, յորոց ցայտեալ թովիչ զօրութիւնն կրնար, ոչ թէ զգաղա-

նրս, այլ զմարդիկ թմրեցնել մադնիսելով :

Ս. յապիտի եւ այսքան խորագիտութեան եւ բուռն կրից Աեւոնի կատարեալ հակասութիւն մի էր Հռիփսիմէ, որուն բարեբարոյ վարուց եւ հեղութեան չափն հաղուագիւտ էր իւր ցեղին մէջ : Տեսքով ոչ յափրչտակիչ սոսկական հայեցողաց, բայց մանրազննին մարդկան համար մեծ նշանակութիւն ունէին իւր նուազուն աչքերն, աւելի յունական քան թէ հայեցի ունչք կրճեայք, եւ բարակ շրթամբք պատեալ փոքրիկ բերանն, յորում կրկին շարք մարդբտայեռք կաթնորակ փայլէին ի ժպիտ եւ ի խօսրս : Իւր բոլորակ երեսաց անշարժ ծրագիրն կատարեալ հայելին էր իւր ձանձրութեանց եւ ցաւոցն սքօղելոց ի ներքս ի սրբտի իւրում. իրօք մեռեալ ծովու երես մի էր, որուն մակերեւոյթն զդառնութիւն խորոցն ծածկէր : Չարմանալի լոյս մը կը փայլէր երբեմն իւր աղօտ ու մարած աչքերուն մէջ, որոյ ոսպք անսովոր եղանակաւ կ'ընդլայնէին. յետոյ փութով կոսէք արտեւանաց պարփակէին եւ աչք իրենց սովորական հանդարտ հայեցուածոյն մէջ կը մտնէին : Յիրաւի հա

սակն էր նազելի եւ տիրական քալուածք.
ձեռաց եւ ոտից փոքրութիւնն, թեւերուն
եւ բազկաց ձեւքն անսղիւտ . փետրանման
մատունքն վարդագոյն եւ ողորկ եղունգնե-
րով պսակեալ, Աստղկան ձեռինք յարդա-
րէին մարմարիոնեայ թափանցիկ սպիտա-
կութեամբ եւ փափկիկ յուրութեամբ :
Ամենայն ինչ այս կնոջ վրայ հրաշալի հա-
մեմատութեամբ դրոշմեալ էր : Իւր գլխո-
յանման վարմունքն եւ մշակեալ միտքն եւս
առաւել կ'աճեցնէին իւր ձրքերուն արժէքն
եւ ազնուութիւն մը կ'ընծայէին նմին որ
գեր ի վերոյ էր քան զղարմին ազնուականու-
թիւնն :

Այս էր կինն զոր Վեւոն, յետ առ վայր
մի կենակցութեան, եթող երկեմենից աղջ-
կամբ, եւ վարժ ի հեռաւոր բացակայու-
թիւնս, բողբոլիին աներեւոյթ եղաւ Պօլտոյ
մէջէն, ուր Ներսիսի գէմ նիւթած դան
գաղտագողի աջողակութեամբ ի գլուխ հա-
նած էր, ինչպէս պատմեցինք յիւրում տեղ-
ւոյ : Հռիփսիմէ, քիչ ժամանակուան մէջ,
ամուսնացեալ եւ այրի, խաբուած յակնկա-
լութիւնս իւր, անդէտ սիրոյ ամուսնութեան,

եւ յայխարհէ վշտացեալ, ատեց զայխարհ ,
Այն ատեն ամենայն ինչ իրեն անհաճոյ եւ
տաղտկալիքերու եղաւ . ընտանութիւնք եւ
ընկերութիւնք ոչ ախորժ ունէին իւր քմաց
եւ ոչ հաւանութիւն . ուստի եւ ամէնէն քա-
շուած, մինակ ինք իր եւ դասերն կրթու-
թեան մտաց զինք նուիրելով, հեռի ի մարդ-
կանէ կ'ապրէրներանձնուհւոյ կենօք :

Յանկարծ դիշերուան մը մէջ, ահաւոր
լոյս մը, հանդերձ բոցաշունչ հրոյ եւ ծխոյ
եւ կայծից տարափոյ, զարթոյց զնա ի քնոյ :
Արակն, այս մշտակեր ցեցն Պօլսոյ, ի վերին
յարկէ ելած, սարսափելի եղանակաւ կը-
ճարակէր, զոր սաստկաշունչ հողմն հիւսիսի
եւս առաւել կ'արծարծէր : Հռիփսիմէ ա-
հաբեկեալ եւ բոկոտն, եւ հաղիւ թէ սթա-
փեալ ի քնոյն վաղեց դուրս : Ահադին աղմուկ
մ'ելաւ այն ատեն թաղին մէջ, յորում ճիչ եւ
խուճապ տաղնապոյ կանանց, կահուց եւ
կարասեաց շփոթութիւնն եւ խառնաղանձ
բաղմութեան աղաղակներն իրարու խառնը-
ւելով, մինչեւ յերկինս վերանային : Ջրկիւ-
ներ, բեռնակիրներ, զինուորք կացնաւորք
եւ ճանկաւորք, կը վխտային ճամբուն մէջ,

ուր շատ մը անգործ մարդիկ լցուած էին ,
դիմեալք ի կապուտ եւ կողոպուտ : Ասոնց
ամէնուն վրայ կը տիրէր ջրհանաւորաց սուր,
հազազային , սաստկահանչիւն ձայնն , ձայն
դուժի իրր զձայն փողոյ Քարրիէլի : Բար
ձեալ իյուս զջրհանն , դաւարուն խողովակ
ներն ու պղնձի փողն , կուգային : Երբ ըլ
ծովու ալեաց կուտակ բորբոքելով , Աչինչ
կրնայ այս հրոսակին դէմ կենալ , եւ բազ
մութիւնն անոր առջեւ կը ճգքի յերկուս ,
ինչպէս երբեմն Աարմիր ծովն առաջի բա
նակին Խարայելի , Մինչդեռ շանթածիդ Աբս
մաղղայ նման որտաւով , կը թռչէին կէ
հրդեհեալ տանեաց վրայ , պատուհանի վր
առջեւ կին մի երեւեցաւ , հերարձակ , շ
ւարեալ եւ յուսարեկ . . . Աչ ոք կը հա
մարձակէր ի ժողովրդենէն եւ ի ջրհանաւ
որաց մտանել ի տունն որոյ տախտակամաժ
բոց կը փչէին շուրջանակի : Պահիկ մ'այլ
անցնէր , եւ տուն եւ կին ի միասին հրոյ
ճարակ պիտ' ըլլային : Նոյն միջոցին մեր
ձակայ յարկէ մը մարդ մը ցաթկեց այծենը
ման կէս երած դերաններուն վրայ , յորոց
ոտմամբ սլացաւ կնոջ բոյն . . . Բոցն եւ

Ժուխն զիրենք պատեցին , եւ այս երկց անկէզ մանկանց նախանձորդքն ծածկեցան յաչաց ի հնոց հրոյն բորբոքելոյ . . . Այրկեան մը ետքը դարձեալ երեւեցան , մին զմիւսն դրկած , խուճապելով ի փախուստ : Բազմութիւնն , գրգռեալ այս քաջազին օրինակաւ , օգնութեան կը դիմէր նմին , որ մազերն ու զգեստներն խանձած , շնչասպառ , գեանին վրայ դրաւ իւր շարկած բեռն , նուաղեալ իրր անզգայ : Հազիւ թէ ասոնք դուրս ելեր էին , հրաշէկ տունն ահագին շառաչմամբ կը դըլորէր հիմնայատակ , մոխրոյ եւ ծխոյ սեաւ ամպեր հանելով յերկինս ի վեր ի շեղջէ փլատակաց ,

Այս անկէզ եւ հրաշափառ դիւցազինն անունն էր Հեթում : Այսպիսի բոցածախ եւ անվրէպ մահուանէ զերծեալ Հռիփսիմէ , յանկարծ աչքերն բանալով ,

— Գո՛ւստր իմ , գոչեց , ո՛ւր է դուստր իմ . . . Ինչո՞ւ չթողիք որ լափէր զիս անդուծկրակն որ զդուստրն իմ յափշտակեց անխընայ :

Պահ մը այսպէս ցնորեալ խնդրելէ ետեւ զնա , նորէն գոցեց իւր ծանրացեալ աչքերն . . .

ԳՆՈՒՆ Է .

Վ Ա Ր Ա Ն Ք

Ի հիւսիսակողմն մայրաքաղաքին, բարձրաբերձ լեռանց մէջ, դալարագեղ եւ ծառազարդ հովիտ մի կ'երկննայ, որուն ծայրն հեռաւոր ձորերու եւ փապարներու մէջ կորընչի : Այս հովիտն, մի յամենագեղ զարդուց Պօլսոյ, երկրաւոր դրաստ մի է, որոյ շրջագայութիւնն, նման մեր նախահարց դրախտին փափկութեան, զուարճութեամբ եւ հիացմամբ կը լցնէ : Աարծես թէ բնութիւնն զարմանալի ճգամբ միտ դրած է գերազարդել զայն տեղ, ուր ամէն ուրեք օձապտոյտ առուակաց եւ արծաթափայլ աւաղանայ ջուրն թանայ զդալար մարգագեղեղինն եւ զբունս վարդագեղ ծառոյ : Այնանային հողմն երբ ասոնց տերեւներն տարափոյ նրման թափէ այս լճակաց վրայ, այն ատեն այս ջրոյ համբարներն մակընթացիւ ծածանեալ ի ծալս բիւրաւոր, կարծես թէ նախանձաբեկ կը ցանկան իբր զծովակ ալեկոծ

արտասահման տարածելու : Ս,յս աւազաններն որ կենդանի միւսիոն մի են իրենց քարաշէն ամբարտակներովն ու թումբերովն, Պէնտ կ'անուանին : Ստորին կայսերութեան ինքնակալներն կանդնած էին այս աւազանաց առաջինքն , յորս ժողովեալ ջուրն , յետոյ զանազան ջրանցքներէ եւ կշիռներէ անցնելով, կը բաշխէր մայրաքաղաքին մէջ : Օսմանցոց աշխարհաշէն եւ հողեշահ ձեռնարկութիւններէն մէկն եղած է այս համբարանոցաց թիւն աճեցնել եւ քաղքին ջուրց առատութեան հող տանիլ , որ սակայն անջրդի ցամաքութեամբ կը լլկի ամառ ատեն, երբեմն իսկ ի ձմերան : Թագաւորամօր եւ Սուլթան Մահմուտի մարմարաշէն Պէնտէրն ամէնէն դեղեցկագոյնքն են . բայց ամէնէն մեծաշէնն է այն կամարակապ ջրանցքն զոր Յուստինիանոսի կ'ընծայեն եւ որուն վրայէն ջուրն կ'անցնէր լեռնէ ի լեռուն հաւասար մակերեւութի վրայ : Քարնանաբնակ հիւրերն այս աւազաններուն ամբարտակաց վրայ կամ անտառաց հովանոյն մէջ կը շրջին, ի վերայ դալարեաց , զորս երփներանգ կը ներկեն վարդագոյն մանիշակ եւ ելակ կարմ-

բորակ, երկուքն այլ հունձք սիրելիք կողո-
վոց գիւղականաց, որք ժողովեն եւ վաճա-
ռեն զայնոսիկ հիւրոց ամաբայնոց :

Հռիփսիմէ, յետ արկածին եւ հրաշապէս
զերծմանն զոր պատմեցինք նախորդ գլխոյն
մէջ, ծանր ու երկար հիւանդութեան ան-
կողինն ինկած, եւ թէպէտ խնամօք Հեթմոյ
կրկին դարձել էր ի կեանս, բայց այս որդեկո-
րոյս Նէոպեայ սուգն անմխիթար փարա-
տել անհնարին էր : Պարունը հասնելուն
պէս, բժիշկք ստիպեցին զնա երթալ ի Պէլ-
կրատ, ուր քիչ ատենուան մէջ զգալի եղա-
նակաւ ապաքինութիւն սկսաւ գտնել, Ութ
օր ետքը Հեթում՝ յայցելութիւն նմին դա-
լով եւ ծառի մը տակ նշմարելով զնա, կը
դժուարէր հաւատալ առողջարար փոխակեր-
պութեանն որ երեւէր ի վերայ գիմաց նո-
րին :

— Աը յուսամ, Տիկին, ըսաւ մերձենա-
լով առ նա, թէ այսուհետեւ ինձ հարկ չ'էք
ունենար. զի ահա կատարեալ լաւութեան
նշանքն խնդութեամբ կը տեսնեմ ձեր երե-
սաց վրայ, լի կենօք եւ ողջամբ :

— Ղո՞ք այլ, պատասխանեց Հռիփսիմէ

այլ յայլմէ եղած , դո՞ւք այլ զիս կը բքանէք ,
եւ ինչո՞ւ չթողիք զիս , յաւել թաղծու-
թեամբ արտօսը թախելով , դատերս մոխրոց
հետ թաղուիլ ի խարոյկ հրկիզեալ տանս իմ :

Հեթմոյ սիրան դելաւ ի յիշատակ ազխո-
ղորմ արկածին , բայց յուշաբերեալ ,

— Տիկին , ըսաւ , ներեցէք ինձ հակառա-
կիլ միանգամ ձեր անտեղի կարծեաց , որոյ
ի հաստատութիւն հարկ էր մնալ դէթ հե-
տոցն ի խարոյկ անդր : Իսկ արդ , ես ինքնին
խնդրած եւ ի դերեւ ելած եմ ի խուզարկու-
թեանցս , յորոց ոչ մի ոսկր կամ կմախք ե-
կին յերեւան , յորմէ հետեւաբար օրէն է
ենթադրել հաւաստեալ թէ ոմն յօգնու-
թիւն հասանելոցն զերծուցեալ է զնա , եւ
տակաւին զձեղ խնդրէ նա դուցէ առ ի դար-
ձուցանել ձեզ վաւանդն ձեր սրբազան :

Յանկարծ լոյս մի ցայտեց ի միտս կնոջն .
կարելի չէր որ Լեւոն նիւթած ըլլար զհր-
դեհն զայն , կամ դէթ պատեհ առ իթ հա-
մարեալ զայն առ յախշտակել զդուստրն
իւր , մինչդեռ մայրն յառաջին շտապ տազնա-
սոյ դուրս էր ելած . եւ այս կարծեաց բա-
ւական ստուգութիւն մի չէր աներեւոյթ լի-

ներն մանկան , երբ կրկին ներս մտնելով ընդունայն փնտռած էր զնա ի տան , Այս երկամութիւնքն սղահելով Հռիփսիմէ ի խոր սրտի իւրոյ ,

— Աստուած լրսէ , պատասխանեց Հեթմոյ , ձայնին ձեր եւ արտասուաց տառապեալ մօրս , յորմէ ամէն ակնկալութիւնք տարահալած կը փախչին եւ կը թողուն զիս միայնակ իմ ցաւոցս , որոց ոչ ումեք տրտունջ եւ յանդիմանութիւն կ'ընեմ , մանաւանդ թէ ձեզ , որոյ դիւցազնութեան պարտիմ երկիցս զկեանս իմ , ինչ եւ իցեն այս կենաց տաղտուկն եւ բեռն առ իս յայսմ հեռէ :

— Յիրաւի , ձեր վիշտքն մեծ եւ ձեր սրբտին դառնութիւնն օրինաւոր է , Տիկին . բայց եւ այնպէս սէտք չէ դարձեալ տեղի տալ նոցին որ եւս առաւել ծանրանան եւ իշխեն ձեր վրայ , եւ ժամանակն , բժիշկ ամէնազօր , կրնայ օր մը անշուշտ տակաւ մեղմել եւ գլխովին փարատել զայնոսիկ :

— Ա՛հ , դոչեց կինն հառաչանօք , վէրք կան այնպիսի խորախոց զորս ոչ մէկ սպեղանի կարօզ է իսպառ անհետացնել , եւ

զորս ձեր անփորձ տարիքն եւ սիրան անփարժ ի վհատութիւն չէ կարող երեւակայել եւ ըմբռնել . . .

Նրիկունք վրայ կը հասնէր, եւ արեւուն արծաթափայլ սկաւառակն կանաչադեղ լերանց ետեւ ծածկուելու կը դիմէր. դարնան ամէն անուշահոտութիւնք եւ զովութիւնք շուրջանակի կը սփռէին եւ օդոյն մէջ կը ծաւալէին : Անեղծ լռութիւնն, ծառոց հովանին եւ դալար խոտոց փափկութիւնն զբւարճալի կերպարանք մը կուտային այս եղիստեան դաշտին, ուր ճոխութիւնք բնութեան իրարու վրայ ելեւէջէին : Հեռուէն բլրակներն եւ ծառաստանք եւ հովիտք որք անօտը շամանդաղիւ կը ծածկուէին, ոսկեղինիկ շրջանակ մը կը ձեւացնէին, որուն մէջ կը ծրագրէր դաշտին երանդաշատ պատկերն : Երեկոյեան զովութիւնն ստիպած էր զՀրոխիսիմէ մաշկեղէն վերարկեալ պատասպարելու, որուն խնձորինիկ թաւ մազերն իր երեսաց ճերմկութիւնն եւս առաւել դուրս կը ցայտեցնէին : Բարակ բազմոցի մը վրայ նստած ու մէկ թեւով կոթնած քովստի դիպեալ բարձերուն, կը նմանէր, ի մենաւոր

պահուն յայնմիկ, Տաճիկ Հուրիի մը ստուե-
րին, զոր այս ազգին սովորական անհողու-
թեամբ, կարծես թէ մեկնելու ատեն մոռցեր
էր նա իր հետ տանելու :

Հեթմոյ սրտին խանդաղատանքն կրնար
գրգռել այս խօսակցութեան վերջն, եւ այն
միանգամայն սգալի եւ զգալի խօսքերն կըր-
նային երկմիտ թուիլ : Հեթում, որ անսիրձ
էր ի գիտութիւն կանանց, բայց որ ընդհան-
րապէս թեթեւութեամբ կը դատէր զնո-
սա, միանգամայն եւ զսրտի նոցա անու-
սելի ուսումն, համարձակեցաւ, հրապու-
րեալ ի վերջնական բանից արկնոջն, այս
հրաշէկ խօսքերն բերնէն դուրս հանելու :

— Տիկին, ամէն սիրտ որ զուրկ է ի սիրոյ,
կարեւոր խոցեալ է. իսկ արդ առ ի բժշկել
զայն պէտք են սիրել զիմն կամ զոմն, առանց
որոյ հարկաւ կեանքն է տաղտկալի եւ ծան-
րաբեռն գլխովին :

Հռիփսիմէին երեւք շառագնեցան, որ այս
յանկարծուստ վկայութեան յանպատրաս-
տից գիպեալ, պահիկ մի լռութիւն պահե-
լէ ետքը,

— Տղայ, գոչեց արամութեամբ, ահա եւ-

րոպական կրթութեան արդիւնքն ու երա-
խայրէք որ սպրդին այսօր առ մեզ, Բարե-
բաղդութեամբ, մեք տակաւին անմերձ եմք
փաղաքշանացն եւ խնկարկութեան որովք
վարին արք ընդ կանայս յԱւրոպա, Իսկ
աստ, միամիտ է նա որ կարծէ թէ հեշտիւ
տեղի տան սիրտք մեր առաջի մարդկային
շողոքորթութեան, աստ, ուր փոխանակ ամե-
նայն ինչ բնական է եւ անարուեստ, ուր
զգացմունք միանգամայն սաստիկ հորդեն
եւ արդիլեալ կան ընդ բռամբ, ուր սէ-
րըն, եւրոպացւոց պէս, ի գրոց չենք սով-
րիք, այլ ի հոգւոյն, զոր իրենք գնեն եւ
վաճառեն իրենց ձեռակերտաց նման, Գու-
ցէ տօնավաճառք Չէրքէղի գերեաց չեն
վատթարագոյն քան զչահավաճառ սրտից առ
նոսա : Չգոյշ լեր, բարեկամ, չրլայ թէ
պատրանք խարուսիկք գրեղ մօլորեցնեն,
Իսկ վասն իմ, ոչ ինչ է վտանգ, զի ի վտրձոյ
գիտեմ թէ լաւ է սիրտ մի ունայն եւ անըզ-
գայ քան զբռունս կեղծուպատիր սիրոյ ըզ-
գացմանց . . .

Եւ այս բսելով, շուարած ձգեց զՀեթում,
որ յամսթոյ շրթունքն խածաւ մինչեւ յա-

րիւն : Իւր մեծամտութեան եւ զգուշաւոր բարուց այս առաջին հարուածն էր զոր կրնդունէր ի կնոջէ ումեմնէ : Արդեօք սոսկ ատելութիւն մի էր այս, եթէ ծաղր աւ ծանակ . անդիտութիւն կենցաղաւարութեան կամ համեստութիւն Հայուհւոյ մը, թէ նազելութիւն խորագիտութեան եւրոպացի կրնոջ : Եթէ այս յետին ենթադրութիւնն ճշմարիտ էր, Արեւելցի կինն գերազանցէր ի նենգութեան քան զԱրեւմտից, եւ Հեթմոյ գլուխն կարծր քարի մը կը զարնէր որ սթափէր զնա : Այնուհետեւ անաչառ դատաստանաւ դատելով դատապարտեց ըզՀռիփսիմէ, յորմէ իսպառ հեռանալու առաջադրութիւնն եղ ի մտի իւրում : Զարմանալի հակասութիւն . կին համեստ եւ անմատոց ի հրապոյրս մարդկան, թէպէտ եւ պատկառելի, բայց ոչ նուազ ատելի է առ աչս նորին քան զայն որ գիւրամերձ է ի հպտիլ եւ ի վաղաքշանս :

Իսկ Հռիփսիմէ, սաստիկ տազնապեալ, տուն հասնելուն պէս, անկողինը մտաւ, բայց մինչեւ լոյս չկրցաւ իր աչքերն դոցել : Յիրաւի այս առաջին մարդն էր որ կը հա-

մարձակէր իրենն այնպիսի լեզու մը գործածելու յոր չէր սովոր, եւ Հեթմոյ յանդըդնութիւնն զինք ի խոր կծէր. սակայն կարելի չէր որ հասարակ խօսք մ'ըլլար այն, որուն ոչ աւելի վարկ եւ կշիռ պէտք էր ընծայել քան զարժանն : Այն ատեն իւր անպատեհ խստութիւնն միտք բերելով, զղջաց իր ըրածին վրայ : Զղջմանէ ի գութ քայլ մի միայն կայր : Իւր սրտին խորն իջնելով, ապշեցաւ մնաց երբ տեսաւ թէ Հեթում առաջին տեսութենէ հետէ, անջինջ տպաւորութիւն մը գրոշմած էր անդ : Այս պատանւոյն վրայ ունեցած համարումն առջի բերան սոսկ համակրութիւն կամ յարդանք մի կարծէր, եւ հաւանական է թէ անկէ աւելի ինչ չ'ըլլար եթէ ինք իր ձեռքով իր վէրքերն չ'բերէր : Բոլոր գիշերն այսպիսի մտաց տանջանօք եւ տքնութեամբ անցուց : Երկրորդ, երրորդ եւ յաջորդ օրերն Հեթում չ'երեւեցաւ : Այն ատեն ճարը հատած, ցնորեալ եւ տագնապեալ, ամէն տեղ ուրնա կրնար գլտնուիլ, փնտռել տուաւ : Զուր ջանք : Հեթում ոչ ուրեք էր : Հռիփսիմեայ սրտին դառնութիւնն անհնար է մեկնել. այս սիր-

տըն , երբեմն անզգայ , յանկարծակի փոխակերպեալ էր , զոր չ'էր իսկ կարօղ հանգչեցնել վայրիկ մի : Բնութիւնն կարծես թէ ի պատուհաս գործէ այս հակասութիւններն : Յետ ընդունայն յուսայոյ եւ մնալոյ , հետեւեալ նամակն գրեց առ Հեթում :

• Տէր ,

Քոյ անձկայի ծանօթութիւնն չէի կարծեր թէ այսչափ սուղ տեւողութիւն ունենար , եւ արամութեամբ լցնէր զիս , այս արամութեամբ , զի յետ շատ խորհելոյ , ոչ այլ ինչ պատճառ դտանեմ խստութեանդ եթէ ոչ իմ անբաղդ ճակատագիրս : Քուցէ իմ միտքս չ'ուզեցիր իմանալ , եւ այս առիթն պատեհ համարեցար առ ի մերժել զիս . վասնորոյ իրաւունք ունիս . ինչ պէտք ենք զի պէս պատանեոյ , որուն առջեւ ամենայն յոյսք եւ երանութիւնք կը ժպտեն , ինչ պէտք , կ'ըսեմ , եղկելի եւ տառապեալ կնոջ մը վիճակն իմանալ , եւ ի միտ առնուլ թէ տակաւին ինչ ցաւեր թաղուած կան

ը թոր սրտը սորա , զոր դուցէ վեր ի վերանց
դատեցիր , Պահիկ մի վստահացեալ ի մտեր-
մութիւն քոյին , կարծէի թէ այս մտերմու-
թիւնն անկեղծ եւ հաստատուն կրնար լի-
նել . կարծէի թէ այս անշահասէր սրտին
մէջ մխիթարութիւն մը կրնայի գտնել , ա-
ռանց դնելոյ զայն . . . Խարուեցայ . — Չեմ
կարծեր : Առաջին տպաւորութիւնն , որ
երբէք չ'ստեր , կ'երայխաւորէ ինձ քու մեծ-
անձն եւ անյիշաչար բարուցդ , եւ նոյն մեծ-
անձնութեան մնամ դարձեալ , եւ այլն :

Հ Ռ Ի Փ Ս Ի Մ Է »

ԳԼՈՒԽ Ը .

Դ Ա Շ Ն

Հռիփսիմէ, որ քանի որ է հետէ չ'էր ելած
ի շրջագայութիւն յանտառին, եւ որ միայ-
նութեան մէջ քաշուած, տայր զանձն զլիս-
փին իւր ցաւոց, որ մը չափէն աւելի սրտա-
կէզ խորհրդածութիւններով տազնապէտ,
առաւօտանց կանուխ ելած եւ դէպ ի թա-
գաւորամօր աւազանն շտկուած, անոր քա-
րաչէն որմոց վրայ կը քալէր, մտածելով իւր
կենաց աղէտից վրայ : Այսպիսի դառն խոր-
հրդոց մէջ խորասուզեալ եւ յեցեալ ձեռն
ի ծնօտ ի յենարան ամբարտակին, աչքերն
անբթիթ կառուցած էր ջրոյն վրայ, որուն
ծայրն ծովանման ծածանելով կը տարածէր
մղոնաձիգ հեռաւորութեամբ : Այս ահա-
նակիտ ջուրց անվրդով մակերեւոյթն Հռիփ-
սիմեայ խռովեալ եւ դալկահար դէմքն իբր
ի հայելոյ անդրադարձնելով, կարծես թէ
հեզնօրէն կը դրդուէր զյոյզս սրտի նորա :
Ով՞ կրնայ պատմել զխորհուրդս խաւարի որք

ի ժամուն յայնմիկ անոր մտաց մէջ յարեան,
Ինչ^ո կայր ընդ մէջ իւր եւ ծովացեալ ջուրցն,
ընդ մէջ յարածուփ տանջանաց եւ անեղբ
հանգստեան, որոց պատկերք, յինքն եւ
յուաղանն, դէմ առ դէմ կանգնեալ կային,
— Պատ մի, ոտնաչափի թանճրութեամբ,
ընդ որ ոստամբ ցաթկելն էր ական թար-
թափելոյ դործ, Ջուրն պատառեալ եւ յու-
ղեալ ի հերձմանէն վայրիկ մի, յետ կուլ
տալոյ զիւր պատանդն, դառնայր անդրէն
յիւր առաջին անշարժութիւն, եւ փեռեկ-
տեալ մկանունք նորին կցէին դարձեալ
հարթ հաւասար իբր զկափարիչ գերեզմանի:
Մարդ մը կը պակսէր երկրիս վրայէն, եւ նո-
րա հետ հաղարումէկ ցաւք եւ հեծութիւնք,
յորմէ ետքը ամենայն ինչ մնայր դարձեալ
ըստկարգի իւրում, առանց մազ մի ի նոցանէ
խզելոյ կամ խախտելոյ:

Այս խորհրդածութիւնք, զորս կարծես
թէ նենգաւոր ջուրն տուն տայր, ո՞վ գիտէ
ուր կըրնային կայանալ... Աչ^ո ասլաքէն
չարժամն չնչին պարագայից վրայ հաստա-
տեալ է: Յանկարծ, ի հայելոյ անդ ջուրցն
երեւեցաւ երիւար մի երագոտն եւ հետ

յերասանակ, եւ հեծեալ մի ի վերայ նորին մտրակ ի կուշտ . . . Այս ձխաւորն էր Հեթում: Հռիփսիմէ, սթափեալ ի թանձրամաղձ խորհրդոցն, դարձաւ առ նա, որ իջանելով ի ձիոյն մերձեցաւ նմին:

— Երբէք չէ՞ օրէն որ հին բարեկամք թըշնամի ըլլան, այնպէս չէ՞, Հեթում, ըսաւ Հռիփսիմէ, ձեռքն մատուցանելով առ նա, եւ այս ծանրակշիռ խօսքերն յարմարելով ի կատարեալ հաշտութիւն իրերայ:

— Ներեցէք, Տիկին, եթէ ձեր ըսածն ընդունիմ մինչեւ ի կէտ մի սահմանոյ: Բարեկամութիւն ընդ մէջ երկու նոյնասեռ մարդկան հնարաւոր եւ դուցէ անշահախրնդիր խակ է: Բայց բարեկամութիւն ընդ մէջ առն եւ կնոջ միոյ ինչ կարծէք թէ ունենայ պատճառ եթէ ոչ զհամակրութիւնն զայն որուն դէմ դուք կ'առարկէիք եւ հակառակէիք, եւ այն առնն հարկ է արդեօք փոխել զառածն առ այն թէ չէ՞ օրէն որ հին թշնամիք բարեկամ ըլլան: Բայց ո՞վ կրնայ ուրանալ թէ ժամանակն չէ կարող փոխել շատ դժկամակութիւնք ի բարեկամութիւն: Ասկարդ, ըստ չափոյ ատելութեան առաւելուն

մտերմութիւնք, եւ անոնց կապերն աւելի սերտ կը պնդեն գժտութիւնք:

— Բայց ոչ արհամարհութիւնք, վրայ բերաւ Հռիփսիմէ, ակնարկելով ի ցասումն Հեթմոյ:

— Տիկին, պատասխանեց Հեթում ծանրաբարոյ եղանակաւ, եթէ անարգօղ մի կայ մեր մէջ, յիրաւի ես չեմ. իմ յանցանքս, եթէ յանցանք սեպուի զոր զգայ մարդ ի սրտի իւրում, ցաւակցութիւն կամ գութ եւ գորով, այն վստահութիւնն է զոր չդիտէի թէ չէր օրէն վկայել անկեղծութեամբ . . .

— Մեծանձն եւ ազնուական . . . Ա՛հ, Հեթում անհնարին էր որ սխալէի քու վրագրած դատմանս եւ ունեցած համարմանս մէջ, Լսկ արդ, քու իրաւունքդ է պահանջել յինէն, ոչ եթէ ներումն, այլ մեկնութիւն մի զոր գրչաւ գուցէ չէի կարօղ տալ ճշդիւ: Տարակոյս չկայ որ քու վեհանձն բարուցդ եւ ազնիւ ձրքերուդ ապացոյցք մեծ համակրութիւն ծագեցուցին իմ եզկելի սրբախս մէջ յօրէյօրմէ ծանեայ դքեղ: Այս համակրութիւնն երթալով պէտք մի եղած է առ

խաքեղ տեսնելու, քեղի հետ խօսակցելու, կենակցելու, եւ սիրելու դքեղ. . . եղբոր պէս . . . բայց ահա այսչափ, եւ ոչ տուաւ ել ինչ քան զոր ոչ իմ վիճակս ներէ, ոչ քու ապաղ այդ: Անոր համար խստութեամբ վարուեցայ ընդ քեղ յաւուր յորում կասկած ետուր ինձ այս սահմանն անցանելոյ, խղելով մեր նորահաստատ մտերմութեան անարատ կապերն: Աարծէի թէ այս խստութիւնն աւելի պնդէր զանոնք: Ահ, Հեթում եթէ գիտնայիր ինձի պատճառած ցաւդ ու տառապանքներն, եթէ գիտնայիր ինչ չարաչար կերպով պատուհասեցիր կին մի անպարտ, եթէ գիտնայիր վերջապէս այս եղբայրական սիրոյ հասուցած վէրքերդ. . .

Այս խօսքերով անտառին մէջ մտեր էին. Հեթում որ ձիոյն երասանակէն բռնած կը տանէր, կեցաւ, ու սանձն պրկելով հեծնելու պատրաստութեամբ,

— Շնորհակալ եմ, Տիկին, ըսաւ ցրտաբար, ձեր մեկնութեանն, որուն անհամբեր կ'սպասէի, եւ ներումն կը խնդրեմ եթէ հարկադրիմ պատճառել դարձեալ այդ եղբայրական սիրոյ (եւ այս բառերուն վրայ շեշտե-

լով կանկ առաւ) առ ժամանակ մի ան-
ջատումն :

— Ինչ^օ, գոչեց Հռիփսիմէ այլայլած :

— Ոչ ինչ, կարեւոր գործ մը կ'ստիպէ զիս
հեռանալ առ վայր մի ի մայրաքաղաքէս :

— Ոչ, աղաղակեց Հռիփսիմէ, ձիոյն առ-
ջել կանգնելով. այդ անհնարին է. սկիտի
չ'երթաս այսպէս առանց սրտածառի, առանց
վշտացնելոյ զիս եւ կարեվէր խոցելոյ :

— Բայց, Տիկին, սրտասխանեց Հեթում
սասախւ, այս իրաց վիճակն անհնարին է
տեւել . . .

— Հեթում, գոչեց կինն տաղնապաւ,
կորդելով զերասանակս ձիոյն ի ձեռաց երի-
տասարդին, առանց իմ գիտականս վրայ կո-
խելու չ'ես կարող անցնիլ :

— Բայց, Տիկին, մինչեւ ցայս Քվայր չէ
օրէն պահանջել :

— Ինչ^օ պայման կը դնես քու հաշտու-
թեանդ, հարցուց յանկարծ շտապաւ ընդ-
միջեւով անոր խօսքն :

— Ինչ^օ, պայման, կրկնեց Հեթում անհա-
սութեամբ մտաց նորին :

— Այո, ինչ պայման, ինչ պահանջումն.

ըսի քեզի, Հեթում, թէ քեզ կը սիրեմ . . .
եղբոր պէս, եւ այս սէրն չդիտեմ ինչ սերտ
ազդեցութիւն ունի առ իս, որ չ'եմ կարող
բաժանիլ ի քէն . . . այս սէրն բաւական
չէ քեզ, ըսէ . . .

— Առ եւս է, Տիկին, որ ամենեւին
չ'սիրես . . .

— Բայց այդ անհնարին է, Հեթում,
ահա՛ ըսեմ քեզ ճշմարտան եւ անսպարտ եմ,
զի դու բռնադատես զիս այնպիսի վկայու-
թիւն մ'ընելու որ երբէք պիտի չ'ելներ ի խո-
րոց սրտիս, Գիտցիր, Հեթում, թէ քեզ
կը սիրեմ, իրօք, չէ թէ եղբոր պէս, չէ թէ
ուրիշ ինչ եւ իցէ հասարակ սիրոյ եւ հասարակ
սիրականի պէս, այլ ի վեր քան զամենայն,
առաւել քան զեղբայր, առաւել քան զիս,
առաւել քան զոր դու չ'ես կարող սիրել,
դու որ այն սիրոյ զօրութեան չափն իմանալու
չ'եղեր վերահաս . . . Իսկ արդ, ըսէ, Հե-
թում, կ'երթան դարձեալ, կը թողուս զիս,
երբ ոչինչ հակառակի քու անողորբելի կա-
մացդ :

— Ոչ, Տիկին, ըսաւ խռոված ձայնիւ,
այլ կը մնամ . . .

— Ա՛հ, կրկնեց Հռիփսիմէ դառն հառաչանօք, գիտէի թէ մարդէք ինքնահաճք եւ շահախնդիրք են, բայց չէի գիտեր թէ անոնց կամակորութիւնն զիջանէր մինչեւ ի զեղծանել զանապական մտերմութիւն մի բնդ դաշամբ եւ սլայմանաւ :

Հեթում, որ ձիուն սանձն թողած էր, կծեալ ի կակծանաց եւ ի յանդիմանական բանիցս այսոցիկ, նորէն ձեռք առաւ զայն :

— Ահ, բաւ դուստրն Աւայի, վախնալով որ չ'երթայ, ու սանձն յափշտակելով ի ձեռաց նորին, եկ ուրեմն դաշինք մի կրռենք մեր մէջ : Գիտես կամ դուցէ չ'ես գիտեր, իմ բարեկամն, թէ որպիսի կնոջ հետ գրեզ եւ զապագայդ քո արկանես ի վտանգ, որուն վրայ չ'ըլլայ թէ օր մը զղջաս : Այս կինն, Հեթում, տառապեալ եւ թշուառարարած մի է, որուն բոլոր կեանքն անվերջ ցաւք եւ անվախճան տքնութիւնք եղած են, որուն սիրան լի է կարեւիէր եւ անբուժելի վիրօք, որուն մարմինն հաշած ու մաշեցուցած են հիւանդութիւնք, եւ բժիշկք դատասպարտած ի սպառ. որուն վիճակն վերջապէս ամենայն նկատմամբ եղկելի է

քան զամենայն կանայս : Ահա ասոր համար ,
Հեթում, եթէ չէի ուզեր քեզ առժամայն
վկայել զճշմարտութիւն , ճշմարտիւ կը սի-
րէի դքեզ , զի խնայէի քեզ կապել իմ առժա-
նելի հետոցս :

Չոր հազ մը ընդմիջեց Հռիփսիմեաց խօսքն,
յորմէ ետեւ շարունակեց .

— Եւ յետոյ ինչ շահ այնպիսի կնոջէ ո-
րուն հետ սերտ կցորդութեան հնարաւորու-
թիւնն ամէն արդեւք կը խափանեն , Հարկ
չէ ըսել քեզի թէ ինչ բարձրաբերձ պատուար
եւ անանց խրամ կայ ընդ մէջ իմ եւ քոյ :
Թէ եւ ուղենանք այս արդեւքներուն դէմ
մրցիլ , վախեմ թէ զօրութիւն մեր նուազէ ,
եւ ընկճեն զմեզ ձախողութիւնք : Ահա , Հե-
թում , մեր կացութեան ճշգրիտ եւ ցաւալի
պատկերն . ահա այս սիրոյ ներկայ եւ ապա-
ղայ պայմաններն , որք անել կատարածի դա-
տապարտ առնեն զայն : Զի ոչ իմ տատա-
նեալ եւ հիւանդոտ վիճակս կը ներեն ինձ
այլ ինչ քան զցամաք սէր մը յոր կ'ուզէի
նուիրել զանձն իմ , առանց հաղորդակից ը-
նելու դքեզ իմ թշուառութեանս , ոչ քեզ ինչ
օգուտ է զոհել նմին քու անդին ապաղայդ :

— Տիկին, պատասխանեց Հեթում մարմո-
քեալ սրտիւ, երբ ես զձեզ ծանեայ, ոչ դի-
տաւորութիւն մ'ունէի ձեր վրայ, ոչ դա-
շինք մը կռեցի ձեզի հետ, Նա՛մ կցորդու-
թիւնքս, ինչպէս ի սկզբան, նոյն դարձեալ
անշահասէր մնացին մինչեւ ցարդ: Ձեր մը-
տաց եւ բարուց ազնուութիւնն համակրու-
թիւն մը յարոյց սրտիս մէջ, որ հասարակ
զգացմանց չէր նմաներ: Աս ալ, ձեզի պէս,
Տիկին, շատ վիշաք եւ նեղութիւնք կրած
եմ. ես ալ ձեզի պէս, ի մանկութենէ փորձ
եմ տառապանաց եւ թշուառութեան. ես
ալ ձեզի պէս, մեծամեծ արդելքներու յաղ-
թանակել հարկադրած եմ: Որք եւ լքեալ
անպատասպար, ի տղայ տիոց, ձեզ նման, դըժ-
բաղդութիւն եւ ձախորդութիւնն իմ հետոցս
ընթացակից եւ անբաժանելի կռուած են: Նա՛մ
երերեալ եւ տատանեալ կենացս ոչ նեցուկ ոչ
ապաւէն եղած է, եւ որ մեծն է քան զամե-
նայն ոչ ոք է յայտմ աշխարհի որուն սիրտս
բանամ, եւ ոչ ինչ յորոյ վերայ դնեմ զյոյս իմ:
Թափառական եւ հալածեալ յամենուստ,
դնիմ իբրեւ զճնճղուկ միայն ի տանիս, կամ իբ-
րեւ զնապաստակն որոյ չիցեն որջք եւ խշտի...

Պահ մը լռեց Հեթում, որուն երեսք խաւարեցան տրամութեամբ, անտարակոյս իւր յիշատակաց եւ կենաց դառնութեամբք ըզդածեալ, յարմէ ետեւ շարունակեց .

— Աթէ օրէն էր հաւատք եւ վստահութիւն ընծայել յապագայն, եթէ հաւատարի գիտնայի թէ գրեզ երջանիկ կրնամ ընել, կ'ըսէի քեզ . մէկդի ձգէ ամէն երկմտութիւն եւ երկխղ . դուցէ քու անդարմանելի կարծած վէրքդ կարօղ ըլլայ բժշկել մտեմութիւն յանսուտ սրտէ եւ համակիր կըցորդութիւն առ ի բառնալ զլուծ ծանրատաղտուկ կենացս, Քայց, ձախողակ արկածից տակ ճնշեալ եւ ողնարեկ, յուսակտուր մնամ առանց լուազոյն ապագայի մը տկրնկալութեան : Իսկ արդ, երբ այսպիսի անողոք ճակատագրի դէմ կը մրցիմ անդադար դօտեմարտիւ, օրէն է հրաւիրել զայլ ոմն ի մասնակցութիւն իմ զոհիցս եւ նահատակութեանս :

— Քարեկամ, ըսաւ Հռիփսիմէ խանդաղատանօք, յոյս մեծ ունիմ ես քու գիւցաղն եւ աղնիւ բարուցդ վրայ, որուն առջեւ ասպարէզ վառաց եւ անտարակոյս գեղե-

ցիկ ապագայի մը ակնկալութիւնք բացեալ են . զի քոյ կարօղութիւնն մեծ է ինչպէս քու սիրան :

Հովանաւոր անտառին ոստոց մէջէն արեւուն ճառագայթներն թափանցելով, Հախիսի մէկին երեսաց վրայ կը շողային, որ առաւօտեան անյարգ հաղուստովն, աւելի դեղեցիկ եւ սիրայորդոր էր, նստած դալար խոտոյն վրայ, բնութեան զարդերովն չբնագասեալ, մանիչակի բուրմանց մէջ, եւ ի նրմանութիւն ելակին շառագնեալ, որք ծագկանկար գորգ սիւռէին ընդ ոտիւք երկուց սիրելեաց, Արեւնց ջերաջերմ խօսակցութեան դրաղեալ, մոռցեր էին զժամն որ երեկոյթ լինէր եւ զհարթ ուղին յորմէ շեղեալ էին, զօրն ի բուն նօթի եւ ծարաւ անցրնելով եւ քանի մի ելակէ զատ ուրիշ բան չ'դնելով ի բերան, Սիրահարք բաց ի սիրոյն ոչ այլ ինչ տեսանեն աշխարհի մէջ, ուր կարծեն թէ չիք այլ ինչ բաց յ'զգացմանէն զօր զգան, եւ ապա զարմանան թէ ինչպէս դեռ կանգուն կայ նա երբ սէրն ցնդի կամ սպառէ, Արբէք չհամոզեցան թէ չիք վերացական եւ վազանցուկ ինչ քան զայս զգացումն, ընդ որ

պարտ է զգուշութեամբ եւ մեղմիւ վարիլ
առ հաստատուն եւ տեւողական պահել
զայն, Հուսկ ուրեմն Հեթում, ձիոյն գլուխն
ի ծառոց քակելով,

— Ժամ է արդ, բաւ, որ բաժնուինք,
Հախիսխմէին երեսք գոհութեամբ վայլե-
ին. վերջապէս կը նուաճէր այս սէզ վիրագն,
զոր այս անգամ կ'առաջագրէր լաւ ընտելա-
ցնել: Յեցեալ ի թեւ նորին, բաւական ժա-
մանակ քալելէ ետեւ, հարկագրեցան կըր-
կին դառնալ ի վերայ հետոց իւրեանց, տես-
նելով որ ճանապարհն երթալով կը խոտորէր
առանց ելք մի մատուցանելոյ, եւ անտառն
եւս առաւել խտանայր ի խռիւս եւ ի մա-
ցառուսս, Գիշերն վրայ կը հասնէր եւ յո-
վազաց եւ այլ վայրի դաղանաց վտանգ
կայր, որք յաճախէին ի վայրի անդ: Հե-
թում ձիոյն սանձն Հախիսխմեաց տալով եւ
բազմեցնելով ի վերայ նորին զնա որ վաս-
տակեալ էր, ինք ծառի մը վրայ ելաւ
առ ի ստուղել զուղին որուն պէտք էր հե-
տեւիլ: Զո՛ւր ջանք. անտառն ձգէր յան-
հուն եւ յանսահման տարածութիւն: Այն
ատեն Հեթում հրազէնն պարպեց, յուսով բե-

լի վինեւրոյ ի մերձակայս : Այս ձայնէն խոր-
տեալ եղջերու մի սկսաւ վաղել խուճապելով
ի փախուստ ի հակառակ կողմն ձիոյն : Ու-
շիւմ կենդանին , որ իր ներքին ազդեցու-
թեամբ իմացաւ թէ անդ էին եւր ճա-
նապարհին ուստի խուսափէր եղջերուն ,
այնուհետեւ անխոտոր շարունակելով իր
ճամբան , հասոյց ողջամբ ի ծագ անտա-
ռին զերկուս մոլորեալն ի մէջ դիշերոյ :
Հեթում , որ բոլոր այս ուղեւորութիւնն հե-
տիոտս ըրած էր առ երի Հռիփսիմեայ ,
յետ աւանդելոյ զնա ի տուն իւր , հրաժեշտ
առաւ ի նմանէ , փոխադարձ խոստմամբ ան-
յապաղ եւ ստէպ իրերաց տեսութեան :

ԳԼՈՒԽ Թ.

ՀԵՍՏՈՒԹԻՒՆ

Այսպէս սկսաւ Հեթմոց եւ Հռիփափմեաց մէջ մտերմութիւն մը որ սերտ կցորդութեամբ բոլոր ձմեռն տեւեց, Հեթմով ժամերով կը նստէր այս կնոջ հետ խօսակցելու, եւ գրեթէ միշտ անցողութիւն ձգէր զնա մեկնելու ատեն, Տիկինն չէր ձանձրանար ողջ գիշերներ մտիկ ընել ի բերանոյ նորին դրանս ճարտարախօս եւ հրաշապատում, զորս Հեթմով ժողոված էր իւր բաղմնախորձ կենաց մէջ, Այս կեանքն լի հսկմամբ եւ աքնութեամբ, հազիւ թէ թողլ եւ գաղար մը առնելու հասեր էր, Հեթմով այս խօսակցութեանց մէջ տակաւ բորբոքեալ, յաճախ նորա ճակատն նսեմանայր ընդ թանձրամտ խորհրդովք, մինչդեռ աչք Հռիփափմեաց արտաաօք ընտին ի լուր աղետալի կամ վաւեմ իրիք պատմութեան, Աւր զարմանքն երթալով յաւելլիր այս պատանուոյն վրայ, որ անշահախնդիր մտերմութեան կը նուիրէր իւր ժա-

մերն առանց խնայելոյ, Հեթմոց հետ տեսու-
թիւնն, առողջարար գեղոյ նման, իւր մաղձն
կը փարատէր ևւ սրտին հեշտարար սպեղանի
մ'եղած էր, Քիչ քիչ այս տեսու թիւնն այն-
պիսի ստիպութիւն մ'եղաւ իրեն, որ եթէ
որ մը չ'աւաներ իւր բարեկամն, նոյն օրն
հիւանդագին ևւ ատրութեամբ կ'անցընէր,
թէպէտ իրենց սրտերն յայտնի կը բարբառէին,
սակայն Հեթում երբէք բերան չբացաւ հա-
մարձակ վկայութիւն մ'ընելու, Այսպիսի
երկայնամուտիւն մի յիրաւի զարմանալի էր
այս երիտասարդին կողմանէ, որուն անզուսպ
կրկոց ևւ անձին վրայ ըրած բռնադատու-
թեան նշանակն յայտնապէս ցայտէր յերե-
սաց նորին, հասարակօրէն տրամու թեամբ
զգածեալ, Օր մը որ ստիպականէն սուլի
տրամ մ'ևւ վշտացեալ կ'երեւար,

— Բարեկամ, ըսաւ կինն, այսօր այլ կարգն
է որ ևւ զրեզ զուարթացնեմ. ըսէ ինձի,
ինչ ունիս, ևւ եթէ կարենամ կերպիս իւր
փարձահասոյց ընելքու ծառայութիւններդ
առ իս, մեծ խնդութեան սրտածառ է ինձ,

— Աչինչ, սրտատխանեց Հեթում բը-
նարարեալ հանդարտութեամբ, ևւ ինձի

սահման դրած եմ ոչինչ ժտել ինքնին եւ ոչինչ ժխտել, կամ հակառակիլ իմիք կամացդ, զոր սրբազան համարիմ՝ Աթէ երբէք այս սահմանն անցնէի, ձեր սրտին ցան ինձի մեծ ապաշաւ եւ վշտաց պատճառ կըրնար լինել առ յապա :

— Աչ, Հեթում, ոչ, դու յանցանք մը չունիս. յանցաւորն ես եմ որ յանխորհուրդ կապեցի դքեղ իմ հետոցս : Բայց իրօք ինչո՞ւ, յաւել հառաչանօք, յանդդաստից ձգեցի դքեղ այս անել ճանապարհին մէջ, որուն դու դիտովին անպարտ ես :

— Տիկին, պատասխանեց Հեթում, ծանրարարոյ եղանակաւ, քաւ լիցի որ զձեզ ամբաստանեմ. սակայն այս իրաց վիճակն այլ չէ կարօղ տեւել, եւ աւելորդ է ըսել ձեզ որ եթէ օր մը չէ, օր մը անշուշտ հարկ պիտի ըլլայ որ իրարմէ բաժնուինք :

Ի լուր այս բաժանման բառին, Հռիփտիմէին, երեսաց գոյնը նետեց եւ դուխը ծռելով, խոր տխրութեամբ հառաչեց :

— Ահա, ըսաւ, մարդկային լծորդութեանց սովորական վախճանն . . .

— Տիկին, պատասխանեց Հեթում, ամէն

դործ օրինաւոր եւք եւ վախճան մ'ունե-
նալու համար, հարկ է որ հաստատուն նը-
պատակ մ'ունենայ, առանց որոյ ամենայն
ինչ ունայն է: Իսկ արդ, երբ դուք չեմ
գիտեր ինչ նկատմամբք երեւեալ էք, ինչ
զարմանք են եթէ օր մը ասոնք զմեզ յաղ-
թահարեն, եւ չարախօսութիւնն որ մինչեւ
յականջս մեր լսելի լինի, զմեզ դատապարտ
կացուցանէ:

— Բայց, գոչեց Հռիփսիմէ, զի կայ մեր
ընդ շաղվաղվութիւն հասարակաց. ո՞չ ա-
պարէն տէր է խրաքանչիւր իր դործոց:

— Ոչ, պատասխանեց Հեթում գլուխն
չարժելով, դժբաղդութեամբ այնպէս չէ:

— Աւրեմն ամէն յոյս կորաւ, գոչեց կինն
մոխրի գոյն դարձած:

— Հանդարտէ՛, Տիկին, ըսաւ Հեթում
ձեռքէն բռնելով խանդաղատանօք, տակա-
ւին մէկ հնարք կայ, եւ այն քեզմէ կա-
խեալ է:

— Որ՞ է այն, գոչեց Հռիփսիմէ, հողի
առած աչքերն բանալով:

— Եկ, Հռիփսիմէ, ըսաւ պատանին քաղց-
րութեամբ, թող այս տարաբաղդ հայրենիքն

որ զմեզ կը մերժէ, երթանք օտար երկիր
եւ օտար ազգաց մէջ, ուր լաւագոյն հիւ-
րընկալութիւն եւ աւելի մարդասէր սիրտք
կը գտնուին: Հոն կ'ապրինք քեզի հետ հեռի
ինեալից թշնամութեան եւ իքսութենէ չա-
րին: Պանդխտութեան հացն գուցէ աւելի
անոյշ, եւ օտարին յարկն մեղի նոր հայրենիք
կ'ըլլան: Պիտես թէ քու բարօրութեանդ
համար կարօզ եմ զոհել մինչեւ ցկեանս իմ:
Եթէ քիչ մը վատահոթիւն ունիս իմ վրայ,
կամակար հաճելու ես այս առաջարկու-
թեան, յորում միակ լաստափայտն է նաւա-
կածելոցս ի փրկութիւն:

— Ա՛րնդ ունիմ, պատասխանեց Հուրիսիմէ
համոզեալ կամ յանխորհուրդս:

— Ուրեմն կը խոստանանս ինձի հետ ճամ-
բայ ելնել անյապաղ:

— Ա, յո՛, միայն թէ քանի մի օր պէտք են
ի պատրաստութիւն:

Ա, յս քանի մի օրն անցան առանց Հուրի-
սիմեայ միտքն որոշուելու: Ա, յս տկար եւ
հիւանդոտ կի՛նն, առջի համարձակութիւնն,
որով իր խոստումն տուած էր գուցէ խիստ
չտապաւ, կորսնցունելով, գուցէ եւ երկիւ-

դիւ ինչ կամ երկմտութեամբ վարանեալ, կը-
տատանէր, Աւստի փաղաքչական բանիւք
մերձենալով առ Հեթում,

— Բարեկամ, ըսաւ նմին, յիշաւի քու
խորհուրդն լաւ է, բայց գէթ առ այժման-
գործադրելի, Գու գիտես իմ հիւանդագին
եւ ցաւագար վիճակս. քանի օրէ հետէ իմ
մտացս անստուգութիւնք եւս առաւել դառ-
նացուցին զայն. շնչառութիւնս կորսնցունե-
լու չափ նեղեալ ի հազէ, սաղի նման կուրծ-
քս բախելով, եւ այլայլութիւն օրտիս զհան-
դիսան ու քունն յաչացս հալածելով: Ինչ-
պէս կրնամ ես այսպիսի տկարութեամբ եր-
կայն ճանապարհաց եւ օտարութեան դիմա-
նալ, Աւստի, իմ Հեթումս, կ'աղաչեմ քեզի,
այդ խորհուրդն մէկդի եւ ուրիշ պատեհա-
գոյն ժամանակի թողլով, զիս մի մեղադրեր,
Ո՞ գիտէ ժամանակն գեռ ինչ ձեռնտուու-
թիւնք կրնայ մատուցանել մեզ, եւ գլխովին
անհետ ընել ամէն արգելք որ կան ընդ մէջ
իմ եւ քոյ, եւ այն ատեն . . . բայց հիմայ
գիտցիր թէ միայն քու տեսութեամբդ պի-
տի մխիթարիմ ցորչափ ժամանակ կենդա-
նի եմ:

Հեթումին բերանն նդաւ փակեալ էր . աչքերն ցամբած եւ մթնցած , կարծես թէ Հռիփսիմեայ խօսքերն անոր երակաց մէջ արիւնն պաղեցուցած էին : Յանկարծ ոտք ելաւ եւ յետին բռնութիւն մ'ընելով իւր անձին վրայ ,

— Շնորհակալ եմ, Տիկին , ըսաւ , բայց այդ յետին կամբդ կատարելն ի վեր է քան զկարն իմ . ի՞նչ կ'ըսեմ, անհնարին, դարձեալ անհնարին , երկոցս անհնարին : Այ՛, կրկնեց երիտասարդն ցասմամբ զարնելով ոտքն տախտակամածին վրայ , ամենայն ինչ հնարաւոր է Հեթմոյ բաց ի խոնարհութենէ յերդմնազանցութիւն : Ախ՛ , Հռիփսիմէ , սէտք չ'էր որ իմ գիւրհաւանութիւնս խաղ եւ դործ ի մի ընէիր երեսս զարնելու իմ տկարութիւնս եւ ոտնակոխ ընելու քու մեծ ամտութեանդ : Տէր Աստուած , այսուհետեւ ի՞նչ բանի կամ որսն վրայ կարելի է վստահութիւն դնել , երբ ամէնէն սրտակից եւ ամենէն դերագոյն սիրեալ եւ փայտայեալ կլինն կ'անարգէ իւր սրբազան խոտուումն եւ կը խղէ իւր դաշանց անխղելի կտակերն . . .

— Բայց այս խոտուումն , պատասխանեց

կինն գրգռեալ ի յանդիմանական բանից երիտասարդին, առ ի լինել օրինաւոր, պէտք էր որ յօժարամիտ եւ առանց բռնադատութեան ըլլար . . .

Հեթում կայծակնահար եղև ի լուր այս անկարծելի ամբաստանութեան, Այն միջոցին եթէ մէկն սուր դանակաւ զարնէր անոր սիրան, արիւն չէր ելներ անկէ, զի արիւնն իւր սովորական շրջանն փոխելով, սաստկութեամբ դիմած էր դէպ ի գլուխն, այնպէս որ եթէ այս չափազանց ժուժկալօղ երիտասարդն սանձ չ'դներ յուզմանց որք տաղնապէին զսիրտ նորին, անհնար էր որ կարենար զսպել զայնս :

— Բռնադատութիւն, գոչեց յանկարծ արամտութեամբ կրակ կտրած, բռնադատութիւն, եւ ո՞վ է այն որ առնէ բռնադատութիւն, եւ ի՞նչ է այն զոր բռնադատութիւն անուանեն . . . Բռնադատութիւն Հեթում երբէք չ'գիտէ եւ չ'է բրած իւր կենաց մէջ, թող թէ կնոջ միոյ ակարի . . . Բայց այս յանդիմանութիւնն ծանր է եւ անըմբեր, եւ կարելի չ'է որ այսպիսի նախատինք մ'ընէ Հռիփսիմէ առ Հեթում, Եթէ

դէթում չ'ծանկաւ նա մինչեւ ց'այսօր ,
ափսոս , յաւիտեան պիտի չ'ծանչնայ : Աարե-
լի՞ է որ Հեթում յետին շարագործի կամ
հուղկահարի մը ամբաստանութեամբ կըշ-
տամբի , եւ այն ի բերանոյ քումմէ , Տիկին :
Ոչ , Հռիփսիմէ , ո՛չ . Հեթում ոչ ի լեռնէ ի-
ջած , ոչ յայրէ աւաղակաց ելած , ոչ սուր
ի ձեռին էր , երբ դաշն կռեցիր անոր հետ ,
եւ խոստացար անբաժանելի կերպով կապ-
ւիլ հետոց նորին : Ինչ՞ դիտնամ , տակաւին
ինչ վկայութիւնք . եւ ասկէ աւելի սերտ
խոստումն կրնար ըլլալ , եւ Հռիփսիմէէն ա-
ռաւել արժանահաւատ կին մի երբէք կարե-
լի՞ էր լինել : Ունայն , ունայն , ոչ խօսք , ոչ
խոստումն , ոչ դաշն , ոչ դաշանց պահպա-
նութիւն , եւ ոչ մի ինչ հաւաստիք , ամենայն
ինչ ունայն , եւ բիւրիցս ընդունայն . . .

Հեթմոյ խօսքերն միջատեցին Հռիփսիմեայ
արտասուք աչայն հեղեղապէս հորդեալ :
Երիտասարդին ձայնն տակաւ բարձրացեալ ,
յետոյ մեղմացեր եւ դառնութեամբ լցուած
էր : Շարունակեց .

— Ոչ , Հռիփսիմէ , ոչ . այս խօսքերն դու
կարող չ'ես ըսած ըլլալ , եւ եթէ սխալ եմ

հասկցեր, ներէ՛ ինձ : Ինձի՛ր ի խոր սրտիդ,
դիր ձեռքդ կուրծքիդ վրայ եւ ըսէ . բըռ-
նադատութիւն էր երբ կամակար զինք նուի-
րելով քու կամացդ հաճութեան եւ չխղե-
լով երբէք քու դաշանցդ յարաշարժ սոյ-
մաններն, Հեթում չ'անցաւ անդր քան ըզ-
սահմանսն զոր եդ ընդ մէջ իւր եւ քոյ :
Գեռ ինչ կրնար ընել այս մարդն կամ ինչ
կրնայիր սահանջել ի նմանէ որ չ'ընէր : Գու-
տակաւ սրկեցիր անոր սիրտն, եւ այս կա-
սերն սնդեւելով, կաշկանդեալ տարեր եւ
ածեր զնա ընդ քարչ : Օր մըն ալ ձանձրա-
ցեալ ի կասկանացս յայտցանէ, ինքնովին կը
լուծես զանոնք, եւ արկանես յերեսս իմ տի-
րուհւոյ արհամարհանօք : Արօ է բռնադա-
տութիւն, այնմ որ անխնայ ստից կոխան
առնէ զզլուխ մի անսպարտ, թէ այնմ որ
խոնարհէ զայն սուաջի քոյ եւ ուրանայ զիւր
անձն : Աթէ այս բռնադատութիւն է նմին,
քեզ կը թողում վճուել . . .

— Ահ՛, դոչեց Հախիտիմէ արտասուադին,
ներէ՛ ինձի, Հեթում, ո՛չ, անհնարին է քեզմէ
աւելի արդար, քեզմէ իրաւացի, քեզմէ ազ-
նուասիրտ եւ վեհանձն լինել : Քու իրաւան-

ցըդ քարինք աղաղակեն եւ երկինք վկայեն,
Բայց չ'գիտեմ ինչ անհասելի ցնորիւք երկ-
մտութեան վարանեալ է իմ միտքս, որուն
կ'աղաչեմ ներող լինել: Ուստի, եկ, իմ Հե-
թումս, գթա՛ իմ վրայ եւ մի արհամարհեր
կին մի թշուառ եւ առ հարկի ուխտադրութ,
բայց որուն սիրտն է խոտապահ իր խոտ-
մանն մինչեւ յաւիտեան . . .

— Գթամ . . . լաւ . . . հապա դու գթացիր
ինձի . . . Տիկին, տղու մը պէս խաղ բրիր ինձ,
եւ եթէ դու թ եւ գորով, սիրտ մի եւ բզ-
գացմունք կային առ իս, զամենն ցամբեցու-
ցիր եւ վատնեցիր չարաչար կիրառութեամբ
. . . կին մի երբէք չէ ունեցեր այն ակրու-
թիւնն զոր դու ունեցար իմ վրայ. բայց
գիտցիր թէ մեծ պատասխանատուութիւն
կուտեցիր ի դլուխ քո: Ինչ եւ իցեն քու
նկատումներն եւ խորհուրդք, զորոնք հիմայ
լաւ կ'իմանամ, ինչ եւ իցեն պատուարքն
ընդ մէջ իմ եւ քո, եթէ Աստուծոյ մը կը
հաւատաս, գիտնալու ես թէ ոչ ոք անպա-
տուհաս կը խղէ իւր դաշինքն եւ կը զսէ
մարդ մը ինքնասէր հաճոյից, մանաւանդ
երբ այս մարդուն խիղճն է անպարտ, ան-

պարտ, յիրաւի, ինչչափ է տղու մը, որ
անդէտ է բարւոյ եւ չարին, Ինչ՞ մեղք էին
նորա եթէ չ'էր ի հաւասար աստիճանի կը-
նօջն, յոր ցանկայր համբառնալ, Ահա,
պարզապէս խօսելով, այս էին իմ յանցանք,
եւ այս են քու նկատումներն ճշդիւ, զորս
ընդունայն է ծածկել ընդ շնչին պատրուա-
կօք: Իսկ արդ, ուր համամտութիւն չիք,
ամեն հաւասարակշռութիւն եղծեալ է . . .
Գուցէ մեծ ապագայ մը եւ անտարակոյս
ներկային ամէն ակնկալութիւնքն փշրեցիր,
ապիրատ եւ ապարդիւն թողեր երեսի վրայ:
Ափսոս, կեանք մը ամբողջ չ'բաւեր ի կանդ-
նումն այսպիսի անխնայ եւ հիմն ի վեր կոր-
ծանման . . .

— Հեթում, դու աղնիւ եւ անյիշաչար
ես, իմ Հեթումն, ըսաւ կինն հեծկտանօք
մերձենալով առ նա, խնայէ ինձի, Հեթում,
մի դատապարտեր զիս, եւ մի թողուր յու-
սահատ . . .

Իւր հեծեծանք խօսքն ընդմիջեցին, եւ
այս վիճակին մէջ դողդոջուն կայր իբրեւ
զկոյսն այն համանուն իւր առաջի ահաւոր
թագաւորին Տրդատայ . . .

— Աղէկ , ըսաւ ոտք ելնելով անողոք երկտասարդն , որուն երկայնմտութիւնն ի ծայր հասեալ էր . . . այսուհետեւ ամենայն ինչ կատարեալ է . . . Աստուած տեսնէ մեր դասն , եւ կը մտղթեմ որ յայնմ ահեղ ատենի , դատաստանք ճշմարտութեթեւ ըլլան քեզ . . .

Եւ մէկդի ընելով զկինն , ցաթկեց դուրս : Հռիփսիմէ շնչասպառ ինկաւ տախտակամածին վրայ , Երբ զգաստութիւնն վրայ եկաւ , ոչ ինչ կը յիշէր յայնմ տեսութենէ , որ իբրեւ զանուրջս խաւարին թուէին մըտաց նորա , բայց միայն Հեթմոյ յետին խօսքերն , որք կարծես թէ հրաշէկ գրովք գրոյմեալ էին ի վերայ գրանդեաց , ըստ օրինակի սպառնալեաց Բաղտասարայ .

Մանէ , Թեկեղ , Փարէս :

ԳԼՈՒԽ Ժ .

Պ Ա Տ Մ ՈՒ Յ Ի Ւ Ն

Միջերկրական ծովուն երեսաց վրայ սրբաբեալ կղզեաց մէջ, ամէնէն ծայրագոյնն յարեւելից կուսէ եւ մի յընդարձակագունից է Ախպրոս կղզին, տարածեալ աստի եւ անտի ընդ մէջ Պամփիլեաց եւ Իսոսի ծոցերուն, եւ ընդ մեջ ծովուց Ասորուոց եւ Եգիպտոսի: Իւր պղնձաշատ լերինքն, գինեւէտ այգիներն եւ մանաւանդ Հարրայի առատայիր պարտէզքն, ուստի ճշգրտիւ իւր անուանակոչութիւնն, պատճառք ետուն ի վաղուց զանազան աղգաց ցանկութեան եւ յիրերաց յափշտակութեան ի Փիւնիկեցւոց մինչեւ յՕսմանցիս: Մերթ անկախ մերթ հպատակ, երկար ատեն իր ճոխութեամբ Տիւրոսի եւ Սիդոնի հետ մրցելէ ետեւ, վերջապէս ստորին կայսերութեան ձեռքն մնաց մինչեւ ցԽասհակ Արմենոս, ուստի Րիքարտ Անգլիոյ թագաւորն առեալ մատոյց զայն առ Ալե Լուսինեան, փոխարէն արքայութեան Երուսաղէմի, ի վերջ երկոտասաներորդ դարուն:

Այնուհետեւ կղզին մտաւ ի նոր յեղանակ մի բարդաւածութեան, որ երեք դարէ աւելի տեւեց, ի ձեռն Լուսինեանց եւ Վենետիկեացոց, մինչեւ յառումն նորին ի Սուլդան Սէլիմէ Բ յամին 1571 : Լատին թագաւորներն, որոց մայրաքաղաք էր ի Նիկոսիա, այնքան ծաղկեցուցին զայն, ինչպէս եւ զնաւահանդիստ Ֆամակուսդայ, եւ առհասարակ բոլոր կղզին, մանաւանդ ընդ իշխանութեամբ Հուիդոնի Գ եւ Պետրոսի Ա, որ ոչ միայն ի սահմանս Ասիոյ, այլ նաեւ Եւրոպիոյ մէջ, իւր համբաւն ամէն կողմն տարածեալ էր, եւ իւր համբարանոցքն բոլոր աշխարհք կը լցնէին, Գերմանացի ճանապարհորդմբ որ ետես զայն ՓՊ դարու մէջ, զարմանալի ստորագրութիւն մը կ'ընէ այս կղզւոյս. « Ախարոսի երկրին մէջ, կ'ըսէ, քրիստոնէութեան ամէնէն հարուստ եւ վառաւոր իշխանքն կը դառնին : Երեք հազար ֆիտրինի տարեկան եկամուտն ոչ աւելի յարգի է անդ քան զերեք հազար դենարի առ մեզ : Սակայն Ախարացիք իրենց բոլոր ստացուածքն վառնեն յորսս, ի վազս եւ ի շուպտութեան Տեսի դկոման Յոսպէի որ ունէր առաւել քան զհինգ հարիւր որ-

սորդ շանց : Ատել վաճառականք Ախպրոսի մեծամեծ ճոխութիւնք դիզած են , ու զարմանք չ'են , զի իրենց կզզին ծայրագոյն երկիրն է քրիստոնէից դէպ յԱրեւելս . այնպէս որ ամէն նաւք եւ վաճառք յոր եւ է ծովեղերաց եկեալք հարկին խարխաւ ձգել ի Ախպրոս : Այս մանաւանդ ուխտաւորք ամէն աշխարհաց որք անցանեն ընդ ծով , սլարտին յառաջագոյն իջանել ի կզզիս այս : Արպէս զի յամէն աւուր եւ յամենայն ժամ , յեկից մինչեւ ցմուտս արեւու , հեռաւորագոյն աշխարհաց լուրերն հնար է դիտել ի ձեռն նամականոյ եւ օտարականաց որք անդադար գան եւ գնան անդ : Աւստի եւ Ախպրացիք ունին առանձին վարժարաններ յուսումն ամէն լեզուաց ծանօթից : Իսկ Ֆամակուսդա քաղաք է ի ճոխագունից որք կան : Բնակիչք նորա կեան ի մէջ փարթամութեան : Մի ոմն ինոցանէ ետ ի հարսանիս դատեր իւրոյ ականս սլատուականս որք արժեն առաւելքան զամէն զարդս թաղուհոյն Քաղիոյ , ըստ աւանդելոյ Քաղիացի սասկետաց եկելոց ընդ մեզ ի Ախպրոս , Ֆամակուստի վաճառական մի ծախեց Յդիպատսի Սուլ-

դանինն ոսկի խնձոր մի ի չորից թանկագին քարանց ի պէտս արքունական թագին . յակինթ , զմրուխտ , շափիւղաց եւ մարգարիտ : Այս զարդն եղև վաթսուն հազար ֆիտրինի դնոյ : Քիչ մի յետոյ վաճառականն ուղեց կրկին դնել զայն եւ մասոյց հարիւր հազար ֆիտրին . բայց Սուլդանն չհաճեցաւ : Արուսաղիմոյ դունդադապլն ունէր չորս մարգըրիտք , յորոց կսճակ ետ շինել կին նորա . երեք հազար ֆիտրինի փոխառութիւն առ խրաքանչխրն կարելի էր ուր եւ իցէ : Ծամակուսդի ուր եւ է մթերաց մէջ հինգ կառքէ աւելի բեռնաւորելու հալուէ կայ : Խնկեղինաց վրայ ոչ ինչ կ'ըսեմ . հասարակ բանի մը պէս եւ հացի շափ առաստաթեամբ կը ծախուին այս քաղքիս մէջ : Իսկ վասն ականց պատուականաց, ոսկեթել պատմութեանաց եւ այլ զարդուց , չգիտեմ ինչ ըսել որ հաւատան յերկիրն մեր » :

Ացորդութիւնք որք մութան ընդ մէջ թագաւորացն Ախպրոսի եւ Ալիլիկոյ , սկիզբն առին ի մերձաւորութենէ երկոցունց աշխարհաց եւ ի յարաբերութեանց որոց ծագումն Խաչակրաց ընծայելի է : Այս կցոր-

դռութիւնն առաւելաւ ըստ չափու եւ յա-
հէ փասնդաց , որոց դէմ՝ յաճախ ձեռքն-
տուութիւն մատուցին իրերաց արքունիք
Սոց եւ Նիկոսիոյ , Իշխանք երկոցունց սկե-
տութեանց կին ամէին ի միմեանց , որք
պնդէին եւս առաւել նոցա մտերմութեան
կապերն : Այսպէս եղև Ռուբինեանց իշ-
խանութեան անցումն առ Լուսինեանս , ուս-
տի վերջին հարստութիւն Հայոց Ալիիկիոյ :
Այն ատեն երկկողմեան համակրութիւնն ա-
ւելի ամեցաւ , եւ գուցէ զօրէր ամբարտակ
կանդնիլ ընդդէմ յարձակման Սարակինոսաց ,
եթէ ընտանի գժտութեանց որոմն չ'բաժանէր
զնոսա ի մէջ իւրեանց եւ չ'ակարացնէր , Պեար-
ոս Բ վերջին գիմադրաւն եղև նոցին դէմ ,
եւ Ալիիկիա անտէր եւ անիշխան օտից կո-
խան եղած , սորա շնորհ գիտէ իւր փրկու-
թեան : Աորիկոս եւ Այսս որք յառաջքան
զժամանակս Պեարոսի ազատանեալք էին
ընդ հովանաւորութեամբ Ախպրոսի , եւ որք
վաճառ աշահութեան բանուկ նաւահանդատ-
ներովն թշնամեաց ցանկութիւնն կը դրդուէին ,
կրկին վերադարձան ընդ իշխանութեամբ սո-
րին , Թագաւ որք Ալիիկիոյ թողլով զնոսա աղ-

դակցաց իւրեանց Ախպրոսի, առ որս մնացին յետ բարձման իշխանութեան Հայոց, դարձեալ վարէին անդ իրենց նախնական իրաւունքն: Առստանդնի գիրն առ Պաղաին այս իրաւանց ակնարկութիւն մի է: Հաւանական է թէ Հայ թագաւորն նախահոգակ զգուշութեամբ իրազեկ լեալ դաւաճանութեան Գող իշխանին, որ խնդրէր մատնել զբաղաբս այնոսիկ ի ձեռն Սարակինոսաց, փրկեց զնոսս յանհնարին վտանդէն եւ յանյրէպ կորստենէ:

Պետրոսի հետ վերջանան վառք եւ պայծառութիւն Լուսինեանց, յորմէ ետքը Վեներակեցիք տիրեալ կղզւոյն պահպանեցին զայն ընդդէմ արչաւանաց Օսմանեանց մինչեւ յաւուրս թագաւորութեան Սուլդան Սէլիմի Բ, յորում ժամանակի ուրացող մի եւ հրեայ, Նահշի անուն, վաճառեաց զայն նմին կուժ մի գինւոյ, փոխանակ Ախպրոսի թագաւորութեան, զորխոստացաւ նմին Սուլդանն: Սէլիմ յանձնեց զառումն կղզւոյն ի ձեռն հաւատարմաց իւրոց Բիալը Մէհէմէտ Բարտան Բաշային եւ Լալա Մուստաֆա Սէրապէրին, որոց եւ իւր նաւատորմին եւ զօրաց հրամանատարութիւնն: Վե-

ներակեցիր, Սարանիացւոց եւ մանտանդ Հը-
ռոդոսի ասպետաց օգնականութեամբ, բա-
ւական ժամանակ դիմակալեցին յարձակ-
ման նոցին: Սակայն անմիաբանութիւնն
մուտ դտեալ իրենց մէջ, յետ անլուր դոր-
ծոց քաջութեան եւ անհնարին ճգանց, Պրա-
կասինոյ սպարապետն Վենետկոյ, անօգնա-
կան եւ անճարակ մնացեալ, անձնատուր
եղեւ առ Մուստաֆա, որ շարաշար մեռ-
ցուց զնա: Նիկոսիա եւ Յամակուսդա լը-
ցան աւերածով եւ արիւնհեղութեամբ: Իսկ
միւս քաղաքաց Յոյներն, ի վրէժ քինու Վա-
տինաց, առանց դիմակալելոյ, բացին իրենց
դռներն առաջի յաղթականաց: Այնուհե-
տեւ կղզին, հետզհետէ անշքացեալ ի շա-
րունակ յափշտակութեանց եւ աւարառու-
թեանց Մուհապըլներու եւ Մուդասարըֆնե-
րու, ոչ ինչ յիշատակ պահեց յիւր առաջին
փառաց, ինչպէս կ'ըսէ Մաս-Վազրի, որ
մօտ առեններս յայց ել նմին եւ ստորագրեց
զայն, բայց իւր աւերակներն եւ զգինին ա-
նապակ, երկոքեան իսկ թանկագին իրենց
հնութեամբ եւ մտաց յափշտակութեամբ:
Նիկոսիոյ արձանագրութիւնքն, զորս թա-

գաւորք Ախպրոսի պահէին ի դիւանի Սէնդ-Սմուր գղեկին, երեցան կամ անհետացան անոր աւերակաց տակ, յանդգուշութենէ Վենետիկեցի կուսակալաց, որք ի պատեհ ժամու փոյթ չ'ըրին զերծուցանել զայնս յուղարկելով ի Վենետիկ: Ար ինչ ինոցանէ զերծաւ, սիրեալ է ի զանազան կողմանս աշխարհի, Բայց անոնց մեծ մասն խնդրելի է ի կոյտս դիւանադրութեանց զորս աւանդութիւնն շեղջեալ դնէ ի մթերս Քաղա-Ֆիւմիէն վանուց, ուստի տարեալ եւ թաղեալ ասի ի գետնափոր այրի Սուրբ-Անդրէի հրուանդանին, յառաջ քան զայրումն մենաստանին: Հաւանական կարծիք են թէ Սոյ դիւանատունն կամ ջանլերն, ի ժամանակի յորում արչաւանք թշնամեաց հասանէին ի դրունս մայրաքաղաքին, փոխադրեալ էր ի Աորիկոս, որ բաւական ժամսնակ գիմացաւ ի ձեռս Ղատինաց յետ կործանման դահուն Ռուբինեանց, եւ անտի ի Ախպրոս, ուր պահէր ի դիւանի Ղուսինեան թագաւորաց: Այս դիւանադրութիւնք, որոց համար մասնաւոր դպիրք սահմանեալ էին ի հայկական, լատինական եւ գաղիական լեզուս, պարունակէին ոչ միայն

արքունի հրովարտակներն կամ անոնց պատ-
ճէններն, այլ Ախարոսի եւ զանազան տէրու-
թեանց հետ Ալկիկիոյ առնչութեանց եւ թրդ-
թակցութեանց օրինակագրերն, Ասոնց մէջ էր
թուղթ մը Աոստանդնի գրեալ առ թագա-
ւորն Ախարոսի, ի պատասխանի նորին, որուն
կը ծանուցանէր թէ Գոգն զոր հալածեալ
էին Լուսինեանք ի կղզւոյն խրեանց, ոչ այլ
որ էր բայց Գերայն ինքնին, զոր հրամայեալ
էր Պաղտինի եղբորորդւոյ խրում վանել
յաշխարհէ իւրմէ, Աւ յաւելոյր եթէ պարտ
անձին համարէր հռչակել ընդ ամենայն եր-
կիր զգոյժ գալստեան նորին, ինչպէս Աբ-
գարու նախորդին իւրոյ զՔանին մարմնացե-
լոյ, Սյապէս, երկոցունց Հայ թագաւորաց
պահեալ էր կատարել զայս պաշտօն, միոյն
գուշակ լինելով Քրիստոսի, միւսոյն Անտի-
քրիստոսի :

Լալա Մուստաֆա մեծ փառօք եւ յող-
թանակաւ դարձաւ ի մայրաքաղաքն, Սա-
կայն Նահշի չկրցաւ իւր ցանկութիւնն
յագեցնել ստանալով Ախարոսի թագաւո-
րութիւնն. միայն Մուհաֆըզին սեղանաւո-
րութեամբ եւ ըրած կողոպուաներովն զինք

ճոխացոյց : Մուստաֆային եւ Նահշիին յաջորդներն այնչափ կեղեքեցին զժողովուրդն որ , ճարը հաստած , ապստամբութեան գրօշակն վերցուց , եւ Չիլ Օսման բաշային պալատը կոխելով սպաննեց զնա , ժողովրդեան բորբոքումն երթալով աճեցաւ յստահակութենէ բռնակալաց , որք ի միջոյ խռովարարաց յարեան եւ մնացին անպատուհաս : Այս իրաց վիճակն կը տեսէր մինչեւ ի ժամանակս Սէլիմի Գ ի յորում Պայքարտարն յուղարկեց անդ Քէօր Մէհէմէտ բաշայն , իւր հաւատարմին Ներսիսի հետ : Ներսէս իւր սովորական խմաստութեամբ եւ խաղաղասէր ողւոյն ձեռնհաս եղև խռովութիւնն հանդչեցնելու եւ խաղաղութիւնն տարածելու կղզւոյն մէջ , յորմէ ետքը ինք դարձաւ ի Պօլիս :

Յունաց ապստամբութիւնն , եւ Մուստաֆայի մահն , զրեթէ միեւնոյն միջոցի մէջ պատահեալ , անարատար եւ անդէն կղզւոյն վրայ տաղնապն աւելցուցին : Աեւոն որ Ներսիսի գէմ պատրուակ խնդրէր միշտ անոր վրայ արատ մը շփելու , այս առիթն ձեռք առաւ եւ այնպիսի որոգայթ մի լարեց որ երկ-

րին հետ միանդամայն անոր պաշտպանն կորու-
տանելու բաւական էր : Ասոր համար ամբաս-
տանեց զնա իբր գաղտնի միաբանեալ ապրս-
տամբաց հետ ի թօթափել զլուծ Գրան եւ
համբառնալ զգրօշ ազատութեան կղզւոյն
մէջ : Բարձրագոյն Գուռն այս քառթեանց
ականջ տալով, փոխեց զկուտակալն եւ ուրիշ
մը զրկեց անդ լիակատար իշխանութեամբ
սաստիւ պատուհասակոծ ընելու ապստամ-
բութեան գործակիցքն :

Ուստի Քէօր Մէհէմէտին տեղ եկաւ Քիւ-
չիւք Մէհէմէտ, որնոր առջի բերան մեծ անու-
շութեամբ վարուեցաւ Ախպրիանոս եպիսկոպոս-
տին եւ Յունաց հետ, որք ոչ ինչ մասնակցու-
թիւն ունէին Մորայի գործոց, եւ որք իրենց
հաւատարմութիւնն յայտնելու համար կա-
մաւ մերկացան իրենց զէնքերն : Այն ստեն
եպարքոսն ձերբակալ առնելով զԱխպրիանոս
չարաչար սպաննեց զնա այլ երկց եպիսկոպոսաց
հետ, որոց գլուխներն սպառաէն դուրս նե-
տել տուաւ : Այս եղև նշան սարսափելի
կոտորածի մը որ արեամբ ողողեց զկղզին :
Տներն ու վանքերն թալլեցան եւ մեռելոց
գիակունք Նիկոսիայի եւ այլ քաղաքաց համ-

բաներն լցուցին : Քիչ մարդիկ կըրցան իրենց կեանքն եւ ստացուածքն փրկել յայս ահարկու եւ սոսկալի կոտորածէն , դեսպանաց տուններն եւ նաւաց մէջ ապաստանեալ , փախչելով հեռի ի հայրենեաց իւրեանց , որ հեծէր ընդ աղէկէզ հարուածովն : Այնուհետեւ Ախպրոս , ինչպէս Հռոդոս եւ բոլոր Աիւկլադայք , կենդանութեան նշոյլ չ'ետուն , բայց միայն ի Արեւոէ , ուր լուցեալ յարածուփ յուզմանց վառարանն անշէջ մնաց մինչեւ ցայսօր :

Նիկոսիայի մէջ սակաւաթիւ Հայք բնակեն , բեկորք նշխարաց Ալիլիկեցի ժողովրդեան որք դաղթեցին անդ : Օր մը այս եղերաց վրայ եկաւ հաստատելու , Միւլդէզլիմի պաշտօնիւ , մարդ մը , որուն վրայ կերպ կերպ զրոյցք դուրս եկան այնպիսի սակաւամարդ քաղքի մը մէջ ուր ամէն բան աչք կը զարնէ եւ մեկնութեան ենթակայ է : Արօք ամենայն ինչ զարմանալի էր այս նորեկ հիւրին վրայ : Մենակեաց եւ լուսաբան , գեղացւոց ոչ մէկուն հետ կը հագորդէր , եւ իւր դռներն ոչ մէկ այցելուի կը բացուէին : Մեփեալ գերեզմանաց նման , ոչ

յարտաքուստ ինչ ներս մտանէր, ոչ ի ներքուստ դուրս ելանէր, բայց ի սպասաւորէ մը որնոր չ'էր աւելի քան զտէրն խօսուն, եւ թարմ աղջկանէ մը, որնոր նմանապէս աներեւոյթ էր: Ունայնախօսք եւ դատարկաստորտք, որոց գործ է ամէն բանի տեղեակ լինել եւ ամէն պատահարի խելք հասցնել, շատ հոգնելէ ետեւ, առ ոչինչ կարացին հասու լինել, Աին մի, որ քանիցս անգամ առ հարկի ծառայութեան մտած էր ի տունն, կը հաստատէր թէ աղջիկն մոմի պէս տժգոյն էր եւ հիւանդ, եւ թէ նորա ապաքինութիւնն որ գլխաւոր պատճառ մի էր գալըստեան նոցին անդ, գործ մի կասկածելի էր: Դակ անոր հօր վրայ կը պատմէին ի ծածուկ թէ կղզւոյն աղէտից եւ յափշտակութեանց հեղինակ եւ մատնիչն էր: Սովորաբար կանուխ կ'ելնէր տնէն եւ ուշ կամ մթոյն կը մոնէր, Շատ անգամ երկար ժամանակ բացակայութեան մէջ բոլորովին անհետ կ'ըլլար: Բայց այն որ աւելի զարմանալի էր, եւ որն որ այս մարդոյս տարօրինակ հանգամանքն առաւելոյր, կը հաստատէին շատ ականատեսս վկայք թէ յաճախ

աւերակաց մէջ կը շրջէր եւ հանդիպակաց ցամաքին եղերաց վրայ կ'ելնէր առանց անցանելոյ ի ծովէ : Ուստի բնականաբար յառաջ բերին թէ սա նուսխայելով դատած էր զփականս ստորածովեան ճանապարհին զոր թագաւորք Ալիլիկիոյ եւ Ախպրոսի բացեալ էին ընդ մէջ Աորիկոսի եւ Սուրբ-Անգրէի եւ ընդ որ սովոր էր անցանել սա անարգել եւ ելնել երկոցունց եղերաց վրայ :

Քանզի դատած էր ի ձեռագիրս ինչ միջակ դարու թէ միանձունք Քաղափումիոյ թագած էին, առ ահի թշնամեաց, Սուրբ-Անգրէի հրումնդանին ժայռից տակ, իրենց արձանագրութեանց հետ, Լուսինեանց դիւանագրութիւնքն եւ անոնց արքունական կրնիքն կամ շքեղն եւ ականակուռ թագն, զորս ոչ ոք դատած կամ ձեռք անցնել կրցեր էր մինչեւ ցաւուրս իւր : Խուզարկութիւնք զորս անթուլ եւ անձանձիր շարունակէր անդ եւ ի ծերպս Հարիւր տանց, այս նստատակաւ, բայց անօգուտ ելած էին : Միայն հրեայ ոսկերչի մը միջնորդութեամբ կրցեր էր ստանալ զհռչակաւոր խնկամանն զայն յօսկււոյ, զոր Յակոբ Ա. մատուցեալ էր առ Սուլ-

գան Պայազիտ, խնդրելով ի նմանէ, ի դիմաց
Գաղիոյ թագաւորին, զասպետս աղնուականս,
որք կալանաւոր եղած էին ի պատերազմին Նի-
կոպոլտոյ : Այս խնկանոցն, կ'ըսէ Ֆրուասար,
ի ձեւ նաւու շինեալ, Նիկոսիոյ վարպետ ոս-
կերչաց գործ էր ու տասն հազար տուքայի
ելած : Եւ այնքան գեղեցիկ եւ ճարտարա-
գործ էր այս նաւն, որ Սուլդանն հաճու-
թեամբ ընդունելով զայն, ետ սխառտախանի
Ախպրոսի թագաւորին թէ կրկնասպատիկ հա-
տուցանելու էր նմին իսէր եւ ի բարեկամու-
թիւն : Թէպէտ այս խոստումն չ'արգիլեց զնա
երկերիւր հազար տուքա վրկագին պահանջե-
լու : Բացյայսմանէ գտած էր, շնորհիւ նոյն
Հրէին, զարծաթի պատկեր Ախպրոսի, զոր Աս-
տարինեայ ընծայեալ էր Աննեակոյ հասարա-
կապետութեան, փոխարէն Ազուլոյի պատկե-
րին եւ իշխանութեան զոր ի նմանէ առեալ էր :
Այս արուեստակերտն ոչ նուազ զարմանալի
էր քան զմիւսն, եւ մանաւանդ թանկագին
վասն փականաց մայրաքաղաքին եւ կնքոյն
Լուսինեանց որք բանած էին ի վերայ նո-
րին յոսկերչաց Նիկոսիոյ : Արկին գործած-
քրս այսոքիկ ասպոցոյցք էին յառաջագիմու-

թեան արուեստից առհասարակ , եւ ի մասնաւորի ոսկերչութեան եւ ակնագործութեան , ի Ախպրոս , որուն ոսկեթել կերպասքն եւ ականակապ կերտածք, ինչպէս երբեմն Տիւրոսի, սփռէին ընդ ոլորոս աշխարհի, մասնաւանդ ի Տաճկաստան, ուր խիստ յարգի էին : Այս համբաւն կը հաստատեն վանականեայ մանեակք եւ մատանիք, եւ պատմութեանք բէհեղեայք , զորս մինչեւ ցայսօր անուանեն ի Պօլիս Գրպրըս քաշը եւ Քուււաշը :

Եւսն , իւր խուղարկութիւնքն յառաջ մղելով, քանիցս անգամ անցաւ Ախպրոսէ ի Ալիլիկիա , եւ յայց ել աւերակաց Հեթումպաղի եւ Երլան-թէրէի , եւ մինչեւ ի Զէյթուն եւ ի ձորամէջս Տաւրոսի եւ Գողանի յորս շատ արձանագրութիւնք գտաւ , որոց վերայ օձք եւ կարիճք, քարթոշք եւ մողէզք նստեալ բազմադարեան խորհրդածութիւնք կ'ընէին : Ասոնց հետ գտած էր , ծեփեալ յորմունս գահավէժ բարձանց Աամբրոնի բերդին , զարձանագրութիւնս Հուգոնի Գ , հայերէն եւ գաղիարէն գրով : Յայտնի է թէ այս թագաւորն , Աստանդի հետ միա-

ցեալ, պատերազմեցաւ ընդ դէմ Սարակի-
նոսաց եւ հալածեց զնոսա ի Ալիլիկիոյ :
Այս արձանագրութեան մէջ յիշատակեալ
էր անուն եւ դաւաճանութիւն Գող իշխա-
նին, կամ սուտանուն Հուգոնի, զոր ինքն
Հուգոն թագաւորն վանեալ էր ի Ախ-
րոսէ, եւ զոր Լեւոն համարէր ի նախա-
հայր իւր : Ի պատճառս սորին այս վերտա-
ռութիւնն թանկագին էր առ աչսնորին ա-
ռաւել քան զամենայն գիւտս զորս յիշատա-
կեցաք :

Երկիր սքանչելի եւ հրաշապատում զոր
պատէ Տաւրոս եւ պատառէ Աիւդնոս, յո-
րում պաղեցաւ Աղեքսանդր եւ հեղձաւ
Փետերիկոս . Ալիլիկիա, ուր պանդխտացան
ամէն աղգք, ի ծագաց Ասիոյ մինչեւ ի ծա-
գըս Եւրոպայ, եւ ուր իրենց յիշատակն թո-
ղին թագաւորք նոցա ի Ռիքարտէ մինչեւ ի
Սուրբն Լուգովիկոս . Ալիլիկիա, որ ի պատ-
ճառս դրացութեան Միջագետաց եւ Պա-
ղեստինու, երկու դարուց չափ ժամանակ
անցք եւ դադար մատոյց անհամար բազմու-
թեան Խաչակրաց, կամ ախոյեան եւ դորժա-
կից եղև աշխարհաժողով հանդիսին գումա-

բերոյ շուրջ դիրկչական գերեզմանաւն: Երկիր
քաջազանց եւ դիւցազնական նահատակու-
թեանց, որ երկար ատեն աշխարհի նախանձն
ու ցանկութիւնն գրգռեց, ի Սելճուքեանց
մինչեւ ի Մամլուքս, ի Ախու Մանուէլէ մին-
չեւ ի Աոմսն Անտիոքայ, եւ որուն գէմանզօր
մնացին Թաթար եւ Մողոլ ժողովրդոց յար-
ձակումներն: Տեսարան նկարչական վեհազն
երկոց եւ ասպետական բարուց, միջակ
պատմութեան ամենահեռադրդրական եւ
հիանալի վէպքն պարունակէ, յորոց շատ ինչ
է տակաւին անստոյգ եւ անստորագիր մնա-
ցեալ, կամ չքննեալ մանրագրատուժ եւ ծայ-
րալիր պարագմամբ: Երօք, ինչ են այս
բերդերն, որոց պահակ կայր օձ մի նուիրա-
կան, եւ այս ամրոցքն կանդներալք անսուիկ
վայրաց մէջ, ուր ասպատանէին Ռուբինեանք
եւ ուստի յարձակէին առիւծաբար ի վե-
րայ թշնամեաց: Ինչ՞ են այս առտնին եւ
արտաքին, անվերջ եւ անսպառ թշնա-
մութիւնք եւ մտերմութիւնքն եղբօր առ
եղբայր, հօր ընդ որդւոյ, ազգակցի ընդ օտա-
րին, մերթ ատելութեամբ մինչեւ ցմահ եւ
սոսկալի արիւնհեղութեամբք, մերթ իրերաց

վառաւոր արտօնութեամբք կամ դաշնակից նիզակակցութեամբք ի պատերազմ՝ եւ յաշխարհակալութիւն ընդհանուր ատեղերաց : Եւ այս հարստութիւնն , որ ընդ անուամբ Ռուբինեանց , ի Պագկայ մինչեւ ցՊուխտոն , պարունակէ երեք զանազան տարերք , հրէական , պարթեւական եւ լատինական , կամ Բաղրատունի (Ռուբինեանք) , Արշակունի (Հեթումեանք) , եւ Պաղիացի (Աուսինեանք) , ո՛չ ապաքէն անժխտելի ազացոյց մի է յարատեւ երկանց եւ մշտակէզ հնոցի մը , ուստի անհրաժեշտ պիտի ծագէր , ըստ կանխադեկոյց դուշակութեան Աոստանդնի , ահաւոր եւ անդարձ դատակնիք մարդկային ազգի . . .

Իսկ վասն ներկայութեան Աւեոնի կրկին եզերաց վրայ մի եւնոյն ժամանակի մէջ , այս աւելորդապաշտական կարծեաց տակ չափազանցութիւն կայր , զոր դիւրին է այսպէս մեկնել . ցամաքին եւ կղզւոյն միջավայրն տեղ տեղ այնքան մօտիկ է , որ աջողակ հողմով քանի մը ժամուան մէջ կրնայ դէմ առ դէմ անցնուիլ : Քանձր մառախուղն որ երբեմն իջանէ ի վերայ ծովուն եւ ծածկէ զնա յաչաց , այնպիսի ստուար զանգուած մի

կազմէ , որ կրկնակի եղերքն իրարու աղխա-
ղեալ թուին , եւ ծով ի ցամաք փոխակեր-
պեալ , Այս տողերուս հեղինակն քանիցս
անգամ փորձեալ է այս պատրանքն տեսա-
նելեաց Միջերկրական ծովուն մէջ , Այն ա-
տեն ոչ ինչ փոանգաւոր քան զնաւարկու-
թիւնն այս եղերաց մէջ , ուր խութք յաճա-
խեն եւ յորոց վերայ նաւք անզգոյշք կրնան
խրել եւ խորտակիլ :

Իսկ արդ , այսպիսի մառախլապատ օր մը
կրկնայարկ նաւ մի դնէր յերկրս Աէֆքէի
պատրաստական ի բառնալ զխարիսխ , Արե-
ւուն ճառագայթներն պահիկ մի թափան-
ցելով շեշտ ընդ մէջ միգին , պատառեցին
զնա իբրեւ զկտաւ մի զոր հերձուն յերկուս ,
Այս լուսանցքին մէջէն նաւն եւ նաւորդք
երեւեցան յաչս , որոց մին էր այր մի , իսկ
միւսն դեռահաս աղջիկ մի , յորմէ ետքը
դարձեալ անհետացան ընդ միգաւն խտա-
ցելով եւ կցելով յիրեար , ինչպէս կրկնա-
կի փեղկք վարագուրի ի միասին , Գովին
թանձրութիւնն այնքան ստուար էր որ ,
բաց ի ծագաց մզկթաց Նիկոսիայի եւ ձայ-
նէ խարսխին անրոց , ոչ ինչ տեսանելի

եւ լսելի լինէր, Երբ մառախուղն աւելածեալ ի հողմայն, բոլորովին փարատեցաւ, նաւն մեկնած էր յափանց Ախպրոսի. միայն հեռուանց հնար էր նշմարել նորա հողմուռոյց առազաստներն եւ զխելս սրընթաց, սլատառելով զակոս ի մէջ ծովուն. իսկ դըրօշն ծածանեալ ի վերայ կայմին երեակ ծաւթ⁷ կազմէր, ի նմանութիւն Ն գլխագրին :

Ի սղահուն յորում այս նաւ մերձենայր յափունս Գաղիոյ, ուրիշ լապտափայտ մի բարձեալ տանէր անդ երիտասարդ մի, մեկնեալ յափանց Վոսփորի, Երբ այս ողնափայտն գլէր հեզասահ ի վերայ ջուրց, ձգելով ընդ հետս իւր ծիր մի իբրեւ զծիրն յարդգողի, միւսն արագաթռիչ քան զարծուի, հոլանի թեւօք առազաստացն սլացեալ մտանէր ի նաւահանգիստն :

ՄԱՍՆ Բ. — ԱՐԵՒՄՈՒՏՔ

ԳԼՈՒԽ Ա.

ԱԶԳԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ ԼՈՒՍԻՆԵԱՆՑ

Փարիզի Սէն-ժէրմէն թաղին մէջ, ուր որ առհասարակ ազնուականաց ու սեղանաւորաց յատկացեալ հոյակապ տներ կանգնեալ կան, ասկէ երտուն տարի առաջ, լայնալիստ շէնք մը կար, որուն բոլորաւքն հասա պատերով ամրացուցած էին եւ ճակատն վանդակապատիւ հիւսած, յորմէ կ'երեւար տունն իր պատշգամովն ու պարտէզն իր ծառերովն: Այս շէնքը, որուն տեսքն աւելի հողատեարց ժամանակի ասպետական ամրոցներուն կը նմանէր քան թէ հասարակ տան մը, բաւական հին թուէր իր ճարտարապետական ձեւովն ու դանդաղ նստուածովն, որ ժԳ դարու խորթ շինուածներն

կ'ակնարկեն, Իսկ անոր ներքին յարդարումն,
ուր շափազանց շոպլութեամբ զեռեզեալ
էին ոսկեհուռ սրասեռունք, մետաքսի գա-
հաւորակք, բազմոցք թիկնաւէտք եւ ա-
թոսք բազկաւորք, երկուց տշխարհաց պեր-
ճութիւնքն ու գանձքն ճոխութեանց իրարու
վրայ գիղէր, Կնչ որ Արեւելքն եւ Արեւ-
մուտք ի միասին ընծայեն հեշտութիւնք կե-
նաց եւ հրաշալիք արուեստից, հոս զարմա-
նալի ելեւէջիւ զիրար կը գերազանցէին,
Անթթք Չինի եւ Ֆրանքանթալի գորգք
Զմիւռնիոյ եւ Ռչաքի կրակարանք արծաթի
գորգաւորք, հանդէպ մարմարեայ ծխնեւոյզ
վառարանաց, Մխափայտք յասմի եւ կե-
ռասի, սպիտակախոյլ կուսաստին սաթիւ
ականակապ սրակեալ, եւ աշտանակք կամ
ճրագարանք բազմաստեղեանք, ոսկեղէնք,
վանակնեայք, բիւրաւոր ճրագաց լուսոմն
ջահաւորեալք եւ բազմապատկեալք իցոլաց-
մանէ ընդ մէջ արծաթափայլ եւ ոսկիապատ
հայելեաց Վենեակոյ, Վարագոյք ոսկեմանք
եւ ծոպք ոսկեթեղք, հիւսկէնք մետաքսեայք
եւ տարազք տաճկականք, գործածք ոսկեր-
չեայք աթիականք եւ քանդակք ճարտար-

արուեստք եւ բողոքացի արձանագործութեան,
Արարծես թէ այս ընդարձակ սրահներուն
մէջ վայելչութեան եւ վարժամութեան ամէն
հրատոյրք իբր մողական հրաշարեօք զե-
տեղեալ էին, Շէնքին աջակողմեան թեւին
ծայրն շինուած էր բաղնիք մի, յարեւմտան
արեւելեան բաղանեաց, եւ այնպիսի ճար-
տարութեամբ աւազանք եւ ջերմուկքն յար-
մարցուցած, որ անոր մէջ մանողն կը թր-
չէր ի Պոլիս ի թեւս երեւակացութեան, Վե-
ղեցիկ էր նաեւ համակ Արեւելից ճաշակա-
ւեւ կապերնիւ փութեալ սրահակ մի, որուն
ձեղունն եւ որմունք արեւելեան տեսարան-
ներով զարմանալի վարդեաութեամբ նկա-
րած էին, Հոս Առափօրի փութնք իրենց
արծաթափայլ ջուրց մէջ կը ցօլացնէին գոյն-
զգոյն հեշտարար ամարանոցներու մարգրտա-
յեւ շարն, հոն Այրարատաց եւ Ալպրուզի
ալեւօր սարերն սլատառելով զամպս, թափ
անցանէին ընդ մէջ նոցին սառնապատ,
Աւս առաւել նշանակութեան արժանի էին
երկու կտաւք ներկեալք, գէմ'առ գէմ' կա-
խուած, որոց խրաքանչիւր երկնային ոգի
մի կը ներկայացնէին, մին կանգնեալ ծիծա-

զողէմ ի ծաղ աշտարակի բարձրելոյ, միւսն սաւառնացեալ հողանի թեւօք ի վերայ վլատակաց: Այս այլաբանական նկարներուն մեկնութիւնն էին անշուշտ Մելուսինեայ վէպք, ինչու որ հինաւուրց արանդութիւնըն այսպէս կը սլատմէ .

Հարաւային Պաղիոյ Բուադու դաւառին մէջ, Վեննա քաղքին մերձակայ, ինջած, կ'ըսէ, ի սկզբան ժՊ դարու Մելուսինէ ողին, եւ հոն զուարճալի դաշտի մը մէջ կանդնած, զօրութեամբ հմայութեան իւրոյ, Ղուսինեանց հրաշալի ամբոյն, որուն բարձրաբերձ աշտարակաց վրայ թռուցեալ թեւատարած, կ'աւետէր անոնց ծագումն: Իսկ ի ժԶ դարու, երբ հրամանաւ Հենրիկոսի Պ ի հիմն ի վեր կործանեցին զամբոյն զայն, եւ անոր մէջ սպաստանեալ Այրիգեաններն ջարդեցին, կը սլատմէ Պրանդոմ թէ տեսան Մելուսինեայ ողին ամբարձեալ ի վերայ աւերակացն, ձայն ողբոց եւ վայի արձակելով դառնաղէտ: Պարձեալ արանդութիւնն յէլէնասաց արքայէն Ալպանիոյ սերեալ գնէ ըղ Մելուսին եւ ամուսնացեալ ընդ Բայմոնտէնի կոմսին Բուադուի: Իսկ ի սլատիժ սպանու-

Թեան հօր խորոյ Ալէնասայ ի ձեռն Մեղուսի-
նեայ, սա յաւուրս շարաթու փոխակերպե-
լով յօձ, պատահէ երբեմն ամուսնոյն տե-
սանել զնա ի կերպարանս իժի, եւ փութով
արկանէ ի խորս աշտարակին, ուր, յաւելու-
նոյն աւանդութիւնն, կայ եւ մնայ մինչեւ
ցայսօր: Չայն գութի նորին լսելի լինի մերթ
ընդ մերթ, եւ աղաղակ նորին շարագուշակ
համարեալ է: Աւելորդապաշտութիւնն սո-
րս ընծայէ մինչեւ յաւուրս մեր զամենայն
չարիս եւ զմահունս որք պատահեն յերկրի
անդ: Ոչ ապօքէն այս ամենայն Բիւրա-
սպի Աժգահակայ առասպելքն ակնարկեն:

Ուրիշ կենդանագիր մը, որուն աակ դը-
րուած էր Աւեոն, կը ներկայացնէր զնա ինքն
զոր ճանաչեն ընթերցողք, ասպետական հա-
գուստով ըստ կարգի Տաճարականաց, եւ
ոչ թագապսակ ըստ սովորութեան Աուսի-
նեանց, որոց ծագումն անհետանայ ի
խորս Ժ դարու, եւ որոնք երեք աշխարհաց
թագաւորներ տուած են, Արուսաղեմայ,
Ախարոսի եւ Ալիլիկիոյ: Այս պատկերին ա-
չաց մէջ, որոց բբերն ի կանաչութիւն ծո-
լու ներկեալ էին, կարգէ գուրս աշխոյժ եւ

պերճութիւնն փայլէին, Բարձրահայեաց եւ մրայօն, իր աղեղնաձեւ ընչացքներուն վրայ վերոյուսոյց ունդունքն սաստկայոյզ կրից ապացոյցք էին, զորս կը հաստաաէր շրթանց տրամագիծն, որոյ ծայրք առ ի շեղ զակատեալ էին երկկողմնակի, եւ խոժոռութիւն անժպիտ գիմացն, լի անողոք եւ խրոխտ բարուց նշանակաւ :

Ով՞ կամ ուստի այս Լուսինեանն, պատմութիւնն անզօր է առ ի ստուգել ճշդիւ զայն, Լուսինեանց ազգատոհմն, բաժանեալ ի կրկին ճիւղս, առաջինն ի սոցանէ կամ արեւմտեանն, վերջանայ ի Հուիդոն ԺԳ. որ մեռաւ անօրդի ի ԺԶ. դարու : Յետ սորա յիշին շատ Լուսինեանք մինչեւ յաւուրս մեր, որոց սերունդ մեծ ստուգութեան կարօտ է, եւ որոց առհասարակ անուն թրւի առեալ ի գաւառէն եւ ո՛չ յազգատոհմէ : Ի համարի սոցին գասելի է նաեւ Մարքին Լուսինեանի, պատգամաւոր յԱզգային Ժողովս, վախճանեալ յամին 1815 : Իսկ արեւելեան կամ անդրաժովեան ճիւղին նախահայր ճանաչի Ափ կամ Գուիտոն թագաւոր Երուսաղեմայ եւ Ախպրոսի, յամի 1192 :

Սորա հարստութիւնն, շարայարութեամբ որդ-
ւոց յորդի, հասեալ ի դուստրն Յակովբայ
վերջնոյ իշխանին Ախարոսի, գաղարէ ինոյն
ինքն Աատարինէ, որ վաճառէ զկղզին զայն
Վենետիկեցւոց ի 1489 եւ մեռանի անզաւակ,
Նմանապէս անորդի էր եւ Փիննա, դուստր
մերս Ղեւոնի Զի, զոր տուած էր նա ի կը-
նութիւն Օջնի սպարապետին, Ռուբինեանց
եւ Ղուսինեանց ազդատոհմն միօրինակ ա-
մուլ է: Շատք ի Հայ թագաւորաց, ըստ օ-
րինակի Աարուսի Նի, յանկարծ թողլով
զսանձս պետութեան, երթային կրօնաւորէին
ի Դրազարկ կամ յայլ վանս, ուր իրենց կեան-
քն կնքէին անտիաթիկ եւ անսերունդ: Արդ,
կարգ թագաւորացն Ախարոսի մինչեւ ցՅակոր,
եւ Հայոցն ի Ղեւոն, անհետանան յերկուսկա-
նայս զորս յիշատակեցաք, ի վերջ ժՆ դարու:
Այս են ճշգրիտ աւանդութիւնք եւ ստոյգ
հետազօտութիւնք զորս հաւաստել հնար է
ի պատմութեան, ուստի հետեւի բնաջինջ
բարձումն տան եւ սպառումն ճեակից երկուց
զատ եւ որիչ ճիւղազբութեանց, իրարու մեր-
ձակից ժամանակաւ: Միայն յիշին խել մը
անհարազատ որդիք եւ երկոցունց սերնդոց,

Արեւմտեայց եւ Անդրաժայռայց, որք ըստ սոյնորում թեան ժամանակացն այնոցիկ, կրէին զանուն ազգատոհմիս այսորիկ, զոր գուցէ մշտնջենաւորաժ եւ հասուցած են մինչեւ մեր օրերն, Այս կարգէս էին երեքին որդիք Յակոբայ Բ ի եւ Աբի կամ Աբոյ մերս Ալեւնի, յիշատակեալ ի կտակի նորին, Անչ եւ իցէ չափն ստուգութեան եւ հաւանականութեան զոր ընծայեն ծնունդքս այս, դարձեալ դրժուարին է ըմբռնել կամ հաստատել զժադումն եւ զյաջորդութիւնն այնպիսոյ ազգատոհմի, մին ի յոյժ հազուադիւտից, որ եօթն կամ ութ դարէ աւելի հնութիւն թուէ յԱզգահամարն ա՛ռպիյէի :

Ալեւն, յետ մատնութեանն Ներսիսի զոր յաջողած էր ի դլուխ հանել, այնուհետեւ իւր բնակութիւնն տեղւօջէ ի տեղի վոխադրած եւ վերջապէս հաստատած էր ի Փարիզ, ուր դադարէր ի դարձին յաճախ եւ երկարատեւ ուղեւորութեանցն զորս սոյոր էր աւանել Բայց թէ ինչ պատճառք էին նորա ռեսկալութեան եւ հետամուտ լինելոյ Ներսիսի, ոչ Հռիփսիմէ ոչ Հեթում դիտէին զհանդամանս զայսոսիկ, որոց էապէս պայմանքն ամբաստա-

հիկ գաղանիք մի էր, ընդ որ անհնար էր
թափանցել: Պուցէ Հախիսիմէ իրազեկ ե-
ղեալ նմին, փոյթ ի դործ դրած էր կա-
սեցնել զԱւետն ի դիտաւորութենէն, զոր ըն-
ծացէր ցանկութեան ճոխութեանց Աերսիսի,
եւ գուցէ յանդիմանութիւնք կնոջն պատ-
ճառ տուած էին բաժանման ամուսնոյն:
Հախիսիմէ լաւ համարեցաւ արդեօք զայս
քան զմասնակցութիւն անիրաւութեան եւ
եղեռանց որք երբէք չէին բաւական գտա-
նել շնորհս առաջի նորա: Աւետնի ոճիրքն
պսակէր հրկիզութիւնն զոր պատմեցինք այս
գրոց առաջին մասին մէջ, եւ զոր նիւթած
էր նա առ յափշտակել զգոռսարն ի մօրէն,
որուն կասկածք չէին անտեղի, բայց որուն
միտք չ'կարէին թափանցել ի խորս ան-
հասելի խորհրդոց Աերինն Աախախնամու-
թեան:

ԳՂՈՒՆՈՒ Բ.

Լ Ե Ի Ո Ն Ն

Հետաքրքրական ուսմունք մի է Հայաստանէն դուրս ցրուեալ ազգիս հետոց հետամուտ լինել եւ քննել զպայմանս գաղթականութեանց որք հաստատեցան, յանկմանէ անտի Անուոյ, ի Փոքրն Ասիա, ի Պարսկաստան, ի Հնդկաստան, ի Մոլտաւիա, ի Վենետիկ, եւ առհասարակ յամենայն կողմանս Եւրոպիոյ, ուր իրենց բնակութիւնն, շարժական եւ վաղանցուկ տեւողութեամբ, անդադար յերկրէ յերկիր փոխադրած կամ բոլորովին անհետացած է, ձուլեալ ի ծոց ժողովրդեան որուն հիւրն եղած էր: Այս յետին կարգէ են մանաւանդ Եւրոպիոյ զանազան կողմանց վիճակաւ որքն, որոց հետք անգամ չ'են նշմարիր այսօր: Միայն տեղ տեղ սակաւաթիւ մնացորդաց վրայ դեռ կը տեսնուի առանձին կնիք մի բարուց եւ ազգութեան, զոր անյթար կը պահպանէին երբեմն:

Այս կնիքն, անարատ եւ մաքուր ի սկըզբան, յետոյ փոխակերպեալ եւ եկամոյծ բարուց խառնակութեամբ վատթարեալ է, որոց ամենեցուն նկարագիրն չէ մխիթարական, Յաւայի է այն խիստ յանդիմանութիւնն զոր կ'ընեն եւ աղտն զոր կը շփեն Նւրոպացիք հայկական բարուց վրայ, ի ստորագրութեան նոցին, Այս բարոյագէտքն յետ դուլելոյ եւ ներբողելոյ հայ սերնդոց լրջմտութիւնն եւ զանազան յատկութիւններն, յաւելուն ի համարի սոցին զնենգութիւն եւ զխորամանգութիւն, որք զամէն վստահութիւն եւ զհաւատս բառնան ի նոցանէ: Ժրածիրք եւ անմատոյցք ի հեղգութիւն, կ'ըսեն, Հայք, իրենց կեղծուպատիր վարքովն եւ մոլար բնաւորութեամբ, պղծեն զակնածելի անուն եւ զանբասիր համարումն զոր թողած եննախահարք նոցին, ի ժառանգութիւն պանծալի եւ յօժիտ անեղծական, Այս կշտամբանքն, յանիրաւի կամ իրաւ, մեկնութեան կարօտ է, Ապրելի չէ՞ որ օտարին հետ յարակցութիւնն եւ գերութեան վիճակն յորում կեայ իւր անկախութիւնն կորանցնելէ հետէ, զՀայն բռնի գայթեցու-

ցած ըլլան, եւ այս արատն զոր դարովն
ի նա, նոյն իսկ պարսաւօղաց բարուց անդ-
րադարձութիւն մի չէ՞ արդեօք, Ինչ եւ ի-
ցեն իրաւացի պատճառք այս զեղծման, զորս
աւելորդ է քննել մանրախուղիւ, եւ խոր-
հուրդք զորս յարուցանեն առ մեզ, ցանկայի
էր գլխովին ջնջել զաղան զայն, անախորժ
ի լուր, որ զի չէ հինաւուրց այլ պատահական,
ուստի եւ հեշտին ի բարեքել, եւ բառնալ
ի միջոյ ի սպառ.

Ահաստանի Հայերն ընդհանրապէս վա-
ճառաշահութեան պարապեալ, դեռ մեր-
ձակայ ժամանակաց մէջ, իրենց հին սո-
վրոյթներն կը պահէին եւ արեւելեան հա-
գուստ կը հագուէին: Անվաստակք յաշ-
խատութիւն եւ փութաջան ի գործ, ան-
թուլ երթեւեկութիւնք կ'ընէին ի Ռուսաս-
տան, ի Տաճկաստան եւ մինչեւ ի Հնդկաս-
տան, ուստի բերած վաճառքներն Աւստրիոյ
եւ Պերսիանիոյ շուկաներուն մէջ կը ծախէին:
Ախիսիոյ տօնավաճառքն զիրենք ճոխացուցին,
եւ անոր համալսարանին մէջ իրենց մտա-
ւոր դանձն կը հողային: Յետոյ դարձեալ ի-
րենց հայրենիքն կը դառնային, կամ անդարձ

հաստատէին իրենց բնակութիւնն յերկիրս որոց յայցելութիւն ելած էին :

Երիտասարդ մի, որ շատ անգամ Հնդկաց, Պարսկաստանի եւ Առւսաստանի մէջ ճամբորդութիւնք բրած էր, Աստանդնուպօլիս անցնելով, հոն ամուսնացաւ, Սա ինքն էր Աւելոն : Աւելոն Ախիսիոյ ճեմարանին յառաջագէմ աշակերտներէն մէկն էր : Անձանձիր եւ անյազուրդ յորոճումն իմաստից, անթիւ ծանօթութիւնք ստացած էր յուսումն ազգաց եւ լեզուաց, եւ չ'զխտեմ Պերմանիոյ ո՛ր դրատան փոշելից տրցակաց մէջ գտած էր զպատճէն թղթոյն Աստանդնի, զոր յառաջ բերինք, եւ զոր իւր ազգատոհմին իրր յատուկ ակնարկութիւն սեպհականած էր : Վարձեալ իւր հետաքննին խուզարկութեամբ վերահաս լինելով Աերսիսի զարմին, անոր փառաց եւ տոհմութեան նախանձորդ լինելու ետեւէ եղած էր, ուստի սերմունք անհաշտ թշնամութեան զոր անոր դէմ անուցանէր, Բաղդախնդիր եւ փառասէր, հարստութեան եւ սնափառութեան անհատնում ցանկութիւնն եւ անյազ ծարաւն յազեցնելու համար, ի ծագաց մինչեւ ի ծագս աշխարհինոցա հե-

տամուտ պնդած էր: Այս ուղեւորութեանց մէջ մտադիր եղած էր մասնաւորապէս սլա-տահել Ներսիսի, զոր անդադար հալած էր, ինչպէս տեսինք յանցս Ասիկասու եւ ի Պոլիս, ուր վերջապէս իւր լարած դարանն ի գլուխ հանել յաջողեցաւ: Սակայն յառաջագոյն հարկ համարեցաւ երթալ ի Ախպրոս, ուր գիտէր թէ Ներսէս մեծ ազդեցութիւն ստացած էր, եւ որն որ նորա ընդդիմագարձ զէնք մը կրնար լինել աջողակ ձեռաց մէջ:

Ախպրոսէ ի Պոլիս, ուստի դարձեալ ի Ախպրոս, եւ անտի անցնելով ի Քաղիա, Փարիզի մէջ հաստատեց իւր բնակութիւնըն, Լուսինեան իշխանի անուանակոչութեան օրինաւոր արտօնութիւնքն ստանալու համար, իր իրաւունքն ու փաստերն առաջարկեց Քաղիական կառավարութեան եւ Աւսարիոյ տէրութեան, որք յետ մանր զննելոյ եւ քննելոյ զնոսին, հրաժարեցան ի վաւերացնելոյ զայնս, զորս կեղակարծ համարեցան, թէպէտ թողին զնա անվճիւ, եւ անարդել ի կոչումն իւր: Աւելոն համարձակաբար քաղաքական կուսակցութեանց մէջ նետուեցաւ, որոց մէջ իւր անունն մեծ վարկ եւ

համարումն ստացաւ : Բայց ոստիկանութեան
իրաւացի կասկածն գրգռելով, հալածեցաւ
ի Պաղիոյ եւ յԱւստրիոյ, որոց մէջ կրկին
մուտ գտաւ հաստատուն խոստամամբ անմա-
սըն եւ հեռի կալոյ ի նոցունց, Այն ատեն
գաղտնի ընկերութեանց եւ ժողովակաց մէջ
մանելով, նոցա թաքուն եւ գլխաւոր գոր-
ծակիցն եղաւ : Արեւելից զանազան կողմանց
մէջ ճամբորդութիւն ըրած ատեն, շատ ախ-
տարմով ձեռագիրներ ժողոված էր, զորոնք
արեւմտեայց հետ բազգատելով եւ զուգե-
լով ի միասին, մասնաւոր ուսմունք մ'ըրաւ
այս նիւթն, որուն վրայ մտադիր եղեւ իւր
ահագին շէնքն կառուցանել : Աոյն միջոցին
Յւրոպայի ընկերաւարքն զհետ պնդեալ էին
հաստատելու եւ սփռելու իրենց իմաստա-
սիրական դպրոցն, որնոր իւր ճիւղերն կ'ար-
ձակէր յամէն կողմն աշխարհի : Աւելն աս-
տոնց ջերաջերմ համախոհներէն եւ անբաժա-
նելի միաբաններէն մէկն եղաւ : Իւր տա-
ղանդն եւ փառաւոր անունն զարմանալի ե-
ղանակաւ իւր ազգեցութիւնն աճեցուցին
այս ընկերութեանց վրայ, որոց կատարեալ
վստահութիւնն ստացաւ : Իւր քաղաքա-

կան փառասիրութիւնն բաղորովին գէտ ի
բարոյական գարձներով, այս զանազան դա-
ղափարաց յաջորդութեան մէջ, իւր նը-
պատակին գործադրութիւնն իրեն գլխա-
ւոր եւ միակ դիտաւորութեան նիւթն ե-
ղած էր, զոր երբէք աչքէ չձգեց: Միայն
այս նպատակիս հասնելու համար, պէտք
էր իւր դաղափարաց ծանօթութեան հաղորդ-
առնել իւր բազմաթիւ կուսակիցներն եւ
վարժել զնորընծայ համախոհս իւր, զորս ի
լրումն իւր բաղձանաց ի կիր արկանելու հա-
մար, պատեհ ժամանակի մնայր, անթուշ
եւ անյողգողգ յարատեւութեամբ ի գործ:

Զարմանալի բան. այս մարդն որ Աստու-
ծոյ չէր հաւատար, կախարդութեան կը հաւ-
տար, եւ Վեցհազարեկին, Մէրլէնի եւ Նոս-
դրատամոսի անձանձիր հետեւողներէն մէկն
էր: Իւր սնոտիապաշտութիւնն հմայութեանց
եւ գուշակութեանց վրայ միայն չէր կայա-
նար, այլ աւելի խորունկ մտնելով, ծածկա-
դիտութեան ծագաց թանձրամած խաւարին
մէջ կորնչէր, որով զամենայն ինչ մեկնէր,
զաննիւթ եւ զհողեղէն գոյացութիւնս, ինչ-
պէս զնիւթական եւ զմարմնաւոր արարածքս,

զայխարհ աներեւոյթ եւ զվերացական, ինչ-
պէս զէականն եւ զերեւելիսս : Ամենայն ինչ
բնական եւ միանգամայն գերբնական էր առ
նմա , թէ բնութեան հրաշայի կարգաց եւ
տիեզերաց հաստատութեան վրայ խօսելով ,
թէ այս սքանչելի տնօրէնութեան հեղինա-
կին , ծայրք հակոտնեայք յորս վերած էր ան-
խտիր զէն եւ զէքս առհասարակ , զարդիւնս
եւ զսատճառս միահաղոյն : Ըստ այսմ դրու-
թեան , Ստեղծող եւ ստեղծեալ , նիւթ եւ
հողի , բարի եւ չար , սուտ եւ իրաւ , ամէնն
միեւնոյն բան , կամ որ նոյն է միեւնոյն բա-
կղբան արտադրութիւնք էին , եւ ոչ զատ
եւ որիչ յիրերաց ծանօթութիւնք : Այն ան-
յատակ եւ խորխորատ խորին լի մթութեամբ
եւ թանձր դոլորչեաւ , որուն ծայրն ելանէր
յոչինչ , կամ լաւ եւս , ի կատարեալ նիւթա-
կանութիւն : Ինչ՞ է իրօք , կ'ըսէր , այն զոր
անուանեն հողի կամ նիւթ , բարի կամ չար ,
սուտ կամ իրաւ , եւ ո՞վ կրնայ ստոյգ եւ
հաստատուն գաղափար մի հազորդել անոնց
վրայ , որք խուսափենն առաջի խորաղննին եւ
մանրակրկիտ հետաքննութեան : Ոչ՞ ապա-
բէն բառք փառաւորք են ստրին զուրկ յի-

մաստէ եւ յորոշակի մեկնութենէ, եւ սիկրնայ սլարծիլ ի ճիշդ եւ ուղղագաւ հասկացումն նոցին: Ոչ՞ ապաքէն իւրաքանչիւրոց ըմբռնումն յարմարեալ է իւր առանձին յօժարութեան եւ առանձին շահուն: Եւ զի կայ ընդ մէջ այսքան տարբեր եւ տարօրինակ խորհրդոց եւ գերազոյն տնօրինութեանն որ զամենայն ածէ եւ վերածէ բընական օրինօք, առանց այլ ինչ մտադրութեան, բայց անխտիր եւ անարգել գործադրելոյ զայնօտիկ, եւ առանց զանազանելոյ կամ գերազասելոյ զիմն յիմեքէ, ինչպէս ըզգետ որ հոսելու ատեն հոգ չ'ըներ թէ որ այն է յափանց որ ուռդի եւ որ այն որ ողողի կամ ցամաքէ անջրդի: Ուստի կը հետեւցընէր թէ ամենայն ինչ յաշխարհի նախասահմանեալ է իբնէ կամ ի ճակատագրէն, որ կառավարէ զնա շարունակ եւ յարատեւ օրինօք, եւ որուն սլատգամներն անդարձ են, ինչպէս զալիս ծովու որք անդադար եւ առանց կասելոյ բախեն եւ խորտակեն զամբարտակս կանգնեալս առաջի հզօր զօրութեան ջուրցն՝ յորդելոց:

Վարձեալ կ'ըսէր, այս օրինակիս հետեւու-

թեամբ . Աշխարհս այս հինաւուրց է , եւ
օրէնք որք վարեն զնա իրենց վաղնջակա-
նութեամբ սպառնան յորդել եւ ողողել
զերեսս նորա . պէտք են նորոգել զսոսա , առ
ի վերականգնել զնա . ապա թէ ոչ , մին զմիւսն
ընկճէ եւ երկոքեան կորնչին :

Այս պաշտօնն կատարելու կը նուիրէր
զանձն սրտի մտօք , եւ իւր բոլոր մտադրու-
թիւնն ասոր վրայ հաստատած էր անխոնջ
ջանիւք եւ անդրդուելի յամառութեամբ :
Իսկ իւր բարոյական գրութիւնն , զոր վեր ի
վերանց հարեւանցի դժեցինք , եւ զոր պիտի
բացատրենք երկարօրէն , իւր մտաց բեւե-
ռական առանցքն էր , յորոյ վերայ հոլովէին
անդադար խորհուրդք նորա եւ կէտ նպա-
տակին յոր ձգէր աննահանջելի եղանակաւ :

ՊԼՈՒՆ Գ.

Փ Ի Ն Ն Ա

Հակասութիւնն հակասութեանց, Աւետիկն
դուստրն, որուն Փիննայի անունն տուած
էր Հռիփսիմէ, անշուշտ ի յիշատակ դասեր
թագաւորին Աւետի, իր հօր կատարեալ
հակադրութիւնն էր, ոչ միայն գիմօք, այլ
նաև բարբոյլ, յորում ըօտ ամենայնի մեր-
ձենայր առ մայրն, այնպէս որ կրնար անոր
մանրանկարն սեպուիլ ինչչափ տեսլեամք եւ
գեղով գերազանց էր քան զնա, Տարաբաղ-
գիկ օրիորդն ի ծնէ ժառանգած էր հիւծա-
կան ախտին սերմունքն, որուն դէմ մրցիլն
գործ էր դժուարին, եւ Փարիզի բժշկաց
ճգունք, յետ ընդունայն թափելոյ յերկիր մի
ամուլ եւ անբեղուն, պարտութիւնն խոստո-
վանած էին, Այս անհնարութիւնն հնա-
բաւոր ընել յաջողած էր հայազգի բժիշկ մը,
որ հոն կը գտնուէր, եւ որուն վրայ պիտի
խօսինք յաջորդ գլխոյն մէջ, Սա զօրութեամբ

զարմանալի խնամածութեան իւրոյ, կարծես թէ մոգական հրաշալեօք, փոխած էր այս հիւանդոտ եւ երերուն մարմինն յողջանդամ եւ զօրեղ, եւ այնուհետեւ առոյգ եւ կայտառ տեսքով փայլէին օրիորդին երեսք վարդակարմիր, մանաւանդ յերս բաղանեաց, յոր սովոր էր յաճախել,

Այս բաղնիքն, ինչպէս ըսինք, շինեալ եւ յարդարեալ արեւելեան բաղանեաց յար եւ նման ոճով, կից էր ի սրսկապանս դըստերն, Արկին աւաղանք մարմարիոնեայք ուռոգէին զջերմուկն, որոյ բիւրեղապատ եւ քրտնաթոր դմբէթքն բիւր արձաղանք կըհնչէին ի ձայնէ արծաթի կոնքաց եւ ոսկեձոյլ տաշախց, Աւ յաւելուլ ի զմայլումն տեսանելեաց, զովանոցին որմունք կը ներկայացընէին, ինկարս սքանչելիս, շինական տեսարաններ Պօլսոյ, հանդերձ ծիրանեաւ ծովուն, սլաքօք մզկէթացն, եւ թխատեսիլ յաղթանդամնոճեօք բարձանց Խւսկիստարի :

Փիննա ախորժ հաճութեամբ մերձենայր միշտ յայս մաքրութեան տեղին, ուր լուացուելու ատեն սովոր էր թռչել մտօք, ի թեւս ոսկեման երեւակայութեան, ի վերայեզերաց

ուր իր առաջին մանկութիւնն աճեր եւ խան-
ձարուրք լուծեալ էին : Յելս բաղանեաց ,
ախածեալ զէնջակ ոսկեթել , գայր ընկողմա-
նել ի սրաստեռունս զովանոցին , ուր կը
հանդէին սթափեալ կուրծքին ողեսպառ
հելքն եւ երակաց տագնապեալ զարկերն :
Յետոյ անոյշ թմբիր մի յաջորդելով ջերմը-
կային նուազման , ազնուական օրիորդին
ծանրացեալականողիքնիրհէին ի քուն քաղց-
րութեան , որոյ երազք լըջամիտ տեսեանց
եւ արթնութիւն զուարթ խորհրդոց մէջ կա-
տարէին : Այն ատեն հոլանի մաղերն մա-
տուցանէր ի հերկս սանտեր եւ յանկուածս
հիւսկէնից , եւ յայս յարդարմանէ օրիորդին
փղոսկրեայ ուսոց եւ կճեայ կուրծքերուն
վրայ ինկած փունջք հերացն իրենց սեւու-
թեամբ մրցէին ընդդէմ ձիւնորակ ճերմկու-
թեան մարմնոյն : Այս գործողութենէն ետ-
քը , սնդուսի եւ լահոռի մէջ պատած , մը-
տանէր ի ներքնասենեակն իւր , ուր կ'անցը-
նէր առաւօտեան ժամերն յընթերցումն եւ
ի խոկումնս : Այս սենեկին կից էին սրակա-
պանք սխրալիք եւ սխրայորդորք , յորում
ճարտարադործ հանդստարան մի անկողնոյ ,

համակ երենոսեայ, շղարչեայ ամպհովանեաւ ծածկէր զմահիւնս կուսեղինիկ, շուրջանակի տիւեալ մարքափայլ կտաւովք եւ ոսկեհուռ կերպասիւք, Երկու սրովբէք քանդակագործք սաւառնաթեւ սլանային, մին ի սնարից այլարանեալ զոգին խաղաղութեան, միւսն յանոտից անձնաւորեալ զանմեղութիւն ի վերայ ամպոց շնորհաց: Այս ննջարանին հանդիպակաց սենեկին մէջ զեաեղեալ էին սահարանք եւ սեղանք զարդուց եւ կարասեաց, բոլոր ազնիւ փայտերէ շինուած, որոց վրայ բաղմաթիւ գործածք արուեստակերտք ճենապակուոյ, պորփիւրի, բիւրեղեայ, վանեայ, ոսկուոյ եւ արծաթի. վարսակալ մանեակք եւ ապարանջանք, դինդք եւ օղակք ականակուռ, մարդբտայեռ, յակնթակապ: Պատերուն վրայ նկարք խորհրդաւորք ակնարկէին զՆւա ընկողմանեալ ի դրախտն եղեմական, զՆուշան յերս բաղանեաց, զԱստղիկ փրփրածին ծովուն վրայ կարապնաքարչ կառօք սլացեալ: Այս ամէնն ամենաճարտար նկարչաց գործ էր, զոր պսակէր օրիորդին կենդանագիրն, միանգամայն նագելի եւ պանծալի ի տեսիլ: Մերկ էին նորա ոլորուն

եւ ողորկ բազուկներն ձիւնաքատակ մինչեւ
ի կուրծս շուշանափայլ, ճնշեալ նուրբ լան-
ջապանակի մէջ, որ անոր ճկուն հասակն
եւ մեղուակերպ գօտեպինդ մէջքն դուրս կը
ցայտեցնէր : Այս լանջաց վրայ, ուր ոչ մի
կապուտակ երակունք չշմարէին, եւ որոց ոս-
կերք կարծես թէ գլխովին թաղեալ էին ա-
սուի կամ ձեան հիւսոյ տակ, թագուհ-
ւոյ շքեղութեամբ բարձեալ գլուխն փայլէր
ոչ Աստղկան մեղկ ու հեշտասէր սպազչոտու-
թեամբ, այլ Անահտայվեհազն վսեմութեամբ,
որուն ոսկեծղի եւ վարդամատն մակդիրներն
սքառչաճ յարմարէին օրիորդին փետրանման
մատանց, եւ սիգաճեմ սինէական ոտից,
պնդելոց, նման որսամուղ գիցուհւոյն այնմիկ,
մանր եւ մանկական մուճակաց մէջ :

Բայց վարպետ սքառկերահանին վրձինն, որ
այս դշխոյակերպ գլխաց անդուգական վայել-
չութեամբ դրոշմեալ ամէն մասունքն բարե-
յարմար ճշդութեամբ դժագրած էր, շէր
կրցեր տալ զսպիտակութիւնն զայն կենդանի
եւ յեղյեղուկ, որ մերթ փայլէր իբրեւ զկաթն
անարատ յորում շիթ մի արեան կամ գի-
նոյ անապակի կաթէր, մերթ ցոլայր իբրեւ

զարձան մի ալպաղրի, որուն մէջ ճրագ վառեալ շողշողէ: Ամանապէս անհնար էր գրչաւ գծել իւր աչաց հիանալի ծիածանն ողողեալ ի լին մի վճիտ եւ արծաթափայլ, որուն արտեւանանց թաւ ու երկայն մազերն այսից վրայ շուք կը ձգէին: Ափշերապուարճ ծաղկի նման կիսբայիկ բերանն շիկագոյն չրթթամբք շաղկապէր, որոց մէջ աղեղնաձեւ ոլորէր շար կրկնաշար մարդբաաց անագիւտ ողորկութեամբ: Աէզք գիշերադէմ հերացն թագակաստ գալարելով ի ծաղ գլխոյն, վերա վերտ ծածանէին զլոյս ի հիւսս իւրեանց: Այս մազերուն ծայրերն բոլորելով շուրջը ծնօտիւքն, պտուտաւոր շրջանակ մի կաղմէին ի գոյն փեարոց ադաւառ, որուն սեւութիւնն եւս առաւել դուրս կը հանէր օրիորդին թարմ երեսաց եւ թափանցիկ մորթին ճերմկութիւնն, ընդ որովք վարդն կարծես թէ սիւսած էր իր երբներանգ եւ դարկահար տերեւներն:

Այս գիմաց գեղեցկութիւնն ոչ միայն յամէն մասանց վայելուչ համեմատութենէ ծագէր, այլ որ մեծն է քան զամենայն, ի շնորհաց եւ յազնուութենէ որք տալաւորեալ էին

անոնց վրայ, Կրօք, ինչպէս այս դէպքն,
նոյնպէս եւ բարք, անդին եւ հաղուազիւտ
բարեմասնութիւններով զարդարեալ, խառ-
նուրդ մ'էին միանդամայն հեղահոգի եւ
տիրական, համեստ եւ համարձակ, միամիտ
եւ խորագէտ բնաւորութեան եւ բարուց,
իրարու հակառակ ծայրեր, որոց փոփոխակի
ազգեցութիւնն կրէր ըստ խրաքանչիւր ըզ-
գացմանց, եւ զորոնք բարի յօժարութիւնք
բարերարոյ ոգւոյն լաւագոյն յարդարած եւ
բարերաստիկ գանձուք ճոխացուցած էին,
Թէպէտ տասնեւութ տարեկան կրնար լինել
Փիննա, ոչ ինչ գերադասէր քան զիմանալի
հաճոյս եւ զբանաւոր սնունդն զորս ընծա-
յէր քաղաքամայրն տիեզերաց ի մարզս հան-
ճարոյ եւ յորոճումն իմաստից, յորս ժամե-
րով կ'զբաղէր անյազ եւ անձանձիր պա-
րապմամբ:

Աւրիչ զգացմունք մը, զգացմունք սրտի
բուռն եւ սաստիկ, զոր իբր աւանդ սրբա-
զան սլահէր անմատոյց յօտարոտի աչաց, գրե-
թէ բոլորովին գրաւած էր Փիննայի ոգւոյն
ուշագրութիւնն: Այս զգացումն, յորում
գլխաւորապէս երախտագիտութիւն հան-

դերձ մեծ առականութեամբ մուտ դտանէին, կը լցնէր անոր սիրտն սիրայորդոր անձկանօք, Փիննա սիրէր ոչ որպէս սիրեն հասարակօրէն ի թելադրութենէ կամաց եւ երեւակայութեան, այլ ի հոգւոյն տենչանաց, որպէս հրեշտակք պաշտեն, եւ այս սրբակէզ եռանդն անէից բորբոքմամբ տոչորէր զնա, Այս իմանալի բոցոյ առարկայն ոչ ի կերպարանս առն եւ ոչ տարփածութի ներկայանայր նմին. ամենայն ինչ աննխիթ եւ վերացական էր յայտմ զգացման, որ զեղոյր իբր հոսանս հրեղէնս անբիծ եւ անեղ հեղանխիթոյ, Եթէ մարդկեղէն յարարութիւն մի ընծայել հնար էր այս անապական հրոյն, ոչ առ այլ ինչ մերձենայր եթէ ոչ ի դորոմն խանդակաթ դատեր առ հօրն կամ քեռ առ եղբօրն, Այս հայրն կամ այս եղբայրն, որ զանչէջ կայծն զայն վառած էր ի սիրտ նորա, դերիմաստ եւ անզուգական բժիշկն այն էր որ փրկած էր զնա ի ժանեաց մահուն, Ազնուական օրիորդն, յօրէ յօրմէ տեսած էր զնա, չգիտեմ ինչ հզօր եւ անընկճելի համակրութիւն մղէր զինքն դէպ ի նա, համակրութիւն զոր յաւելոյր անսովոր ազնու-

ութիւն բարուց հռչակաւոր արուեստագի-
տին եւ երախտագիտութիւնն որ առ նա օրի-
որդին: Այս հակամիտութիւնն առաւել եւս
աճեցաւ ի լուր հայրենեաց եւ ազգի նորա,
որոց մէջ սնեալ գուստրն մասնաւոր յարումն
տածէր ի խոր սրտին առ նոսա: Եւ թէպէտ
Ղեւոն ջանացեր էր մթին գուներով նկարա-
գրել առ աչս նորա զայնոսիկ եւ զմայրն
զլիսովին, զոր ակներեւ գատապարտ կացու-
ցանէր առաջի նորա, սակայն ոչինչ կրրնար
կասեցնել զսա յանձկայրեաց սիրոյն զոր
զգայր անհատնու՞մ որդիական գթով:

ԳԼՈՒԽ Դ .

Վ Ա Ս Տ Ա Կ Ք Ե Ի Վ Ա Ր Ձ Ք

Նոյն ժամանակ կ'ապրէր ի Փարիզ հայազգի բժիշկ մի, որուն անուն էր Հեթում, եւ զոր թողինք ի Պոլիս յետ հրաժեշտին ի Հռիփսիմեայ, յորմէ ետքը, իւր անյադ բաղձանքին համեմատ, եկած էր ի Փարիզ ի կատարելագործել զարուեստն որուն անխոնջ եւ անթուլ հետամուտ էր: Բայց, առ ի խելամտութիւն մրցմանց եւ ճգանց մեր աննկուն ախոյենին, որ ի ստորնագոյն աստիճանաց ի ծագս բարձունս եւ անմերձելիս թեւակոխել յանդգնած եւ հասանել աջողած էր, պէտք են յետադարձ աչօք խուն մի դանալ ի վերայ հետոց նորին, ելնելով մինչեւ ի նախընծայ պայմանս այս նահատակութեան, յորէ յորմէ սկիզբն առնու: Հեթում կարեղէր խոցեալ ի սէր եւ ի սէգ բարս իւր, սաստիկ խռովեալ մեկնած էր ի Հռիփսիմեայ, հաստատուն առաջագրութեամբ այ-

Տուհեաեւ կրկին չվերադառնալու : Այս պիտի խստապարանոց բնաւորութեան համար, կրած հարուածին սաստկութիւնն անհնար է պատմել : Ինք չէր յուսար թէ կին մի անզօր եւ տկար կարենար իր հետ վարուիլ առ իխաղ, եւ առ իմահ վիրաւորել զինքն, ինք որ անմերձ էր ի կանացի շողմուութիւնս, եւ ինք որ նորա մատուցած վստահութիւնն անեղծական համարէր : Եստ անգամ այս գոռոզ երիտասարդն իւր աղէկէզ սրտին հեծութիւնքն դուրս չթափելու համար, իւր սենեկին մէջ առանձնացեալ, անոր որմոց մէջ արդիւեց իւր հառաչանքն եւ մահճաց մէջ իւր արտասուքն : Ար՞ու կրնար իւր սիրտն բանալ եւ յու մմէ՞ մխիթարութիւն գտանել, մինչդեռ նա որուն վրայ դրած էր իւր բոլոր ակնկալութիւնքն զինք ուրանայր եւ կը դրժէր իւր խոստմանն : Ահաբեկեալ եւ շուարեալ, նման առն որոյ կութնած լերինք տապալին, յոյզք մտացն ահագին սաստկութեամբ առաւելուին եւ խորհուրդք խաւարի պատեալ պաշարէին զնա : Իւր անցելոյ կենաց պատկերն իր աչաց առջեւ բերելով, եւ հոն իբր ի հայելւոջ տեսնելով իր կրած

տառապանքն ու պատրանքներն, սոսկաց, խրջաւերն բաղմապատկելով յայսմ անդրադարձութենէ, կեանքն իրեն ատելի ընելու չափ բաւական էին: Արբ եւ անտէր ի տղայ տիոց, կանուխ քան զարբուես հասակի զառամեալ էր, իբր զգետ մի որ յաղբերէ ցամաքեալ է: Այս աղբերական պէս հորդութեամբ կոխած էր մարդկային սանդղոց աստիճաններուն վրայ, ուստի իւր հեաք ցրուեր էին առանց դադարելոյ, եւ այս ընկերութեան մէջ, ուր իբր յամպոց լինկած էր, առանց գիտելոյ թէ ուստի գայր եւ յով երթայր, յարածամ հակասութիւն մի էր: Արպիսի բաշխումն շնորհաց, Տէր Աստուած, մտտք ծնեալք ծիրանւոյ մէջ, եւ Սոկրատէսք ի մուխ եւ ի մուր ծխնելու զաց, Գուցէ շատ ապարդիւն կենաց եւ յուսահատութեան պատճառներն այս անհարթութեան ծննդոց մէջ խնդրելիք են: Արանեալ եւ տատանեալ իւր ոգւոյն ասպտամբութիւնն կ'ենէր մինչեւ յանիծել զարգանդն որ բարձեալ էր եւ զերկունս որք ծնած էին զինքն: Քանի մի օրուան մէջ այնպէս ծխւրեալ եւ այնքան մոխուած էր, որ զինք ճաշցողներն կրնային

երկմտիլ իւր իսկութեան վրայ եւ կարծել թէ ինք իր շուքն էր, Արթուր թէ կենդանութիւն եւ աշխոյժ մեկներ էին ի նմանէ, որ անխնայ վատնած էր զնոսին անպարագիր ցաւոց եւ անսպառ զգացմանց մէջ, Այս ցաւքն եւ զգացումներն, զորս ջանայր ի զուր թմրեցնել անձանձիր աշխատութեան մէջ, ուժգին ցնցմամբ դիմելով դէպ ի սիրտն, ճմլէին զնա եւ արդելուին զարիւնն յերակունս, որք մերթ տարտամներթ տազնասպաւ բախէին ըստ օրինակի հեւոց հողեվարքին:

Այս ընդհանուր վհատութեան մէջ, իւր միակ բաղձանքն դեռ կանգուն կայր իբր զկայմն ալեկոծեալ նաւուն կամ իբրեւ զհիմունս աշտարակի քանդելոց: Այս բաղձանքն զոր ոչ ինչ կրցեր էր քերել հանել ի սրբտէն, յետին եւ աննահանջելի զօրութեամբ զինելով զինքն, ճամբայ ինկաւ դէպ ի Փարիզ: Հոն կրած սքնութիւնքն եւ տառապանքն կը լռենք, բաւական է ըսել թէ իր անցուցած կեանքն միանձանց ճղնութենէն եւ վկայից նահատակութենէն չէր տարբերեր: Արդ, հանձարն, որ հասարակօրէն խշտեաց մէջ բնակէ եւ խուղից մէջ թաքչի ի ծածուկ,

պատրաստ է պսակել զժանից յարատեւութիւն : Անք սոյնոր էր ըսել յաճախ, հանձարն է ի ծայր աշխատութեան, ինչպէս ակորժակ ի ծայր ատամանց : Աւր ճգունք լիովին պսակեցան, եւ Քաղից համալսարանն զինք գործնական բժշկութեան վարժապետ անուանեց : Այն ատեն Հեթում քրասնեւութ տարեկան կար, Հինգ տարի այլ փորձառական բժշկութեան հետեւելէ ետքը, Փարիզի հռչակաւոր բժիշկներէն մէկն եղաւ, եւ իւր համբաւն յամէն կողմն սկսաւ հնչել, Քաղիական կառավարութիւնն, ըստ խնդրոյ Նգիպտոսի փոխարքային, յուղարկեց զինքն հոն առ ի քննել զհանդամանս ժանտախտին, որուն բարձունն եղարքոսին խնամոց անդադար նիւթն եղած էր : Այս երկրին հիւանդական եւ բժշկական յապկութիւններն իր անձանձիր ուշադրութեան եւ հսկմանց առարկայքն եղան, եւ Նգիպտոսի ախտաբանութեան վրայ ճառ մը շինելով, մատոյց զայն Փարիզի ճեմարանին, որ մրցանակի արժանի դատեց : Տեղական հիւանդութեան վրայ երբէք այսպիսի լոյս չէր ծագած : Հեթմոյ բժշկական կերպն պարզ,

բայց խորաքննին էր . ինք կարծէր թէ ակա-
տի մը խնամած ու թեան մէջ , պէտք էին ե-
լանել յաղբիւր պատճառացն ուստի ծագէին
նորա հետեւ ու թիւնք : Յիրաւ ի , բժշկութիւնն
արուեստ մի է անընդունակ պարփակելոյ
ճիշդ եւ ստոյգ սահմանաց մէջ . սակայն
այս դրութեամբ վեհագոյն վարժապետաց,
եղնելով ի հետազօտութիւն սկզբնական ծա-
գաց ակտից , կրնայ հսկայաքայլ յառաջա-
դիմութիւններ ընել , դէթ ցորչափ ներքն օ-
րէնք մարդակազմութեան : Կսկ բժշկու-
թեան զանազան դպրոցներուն վրայ , ի Հի-
սոկրատէ մինչեւ յՍ. վիգենոս , ի Պալանոսէ
մինչեւ ի Պարազէս եւ ի հակաբոյժ եւ յա-
րարոյժ դրութիւնս , ինք կարծէր թէ , կրօ-
նական հերձուածոց նման , երկսպառակու-
թեան որոմն ցանելով արուեստին մէջ , ջա-
նից եւ ճգանց միութիւնն կ'եղծանէին հոն
ուր համագործ աշխատութեան պէտք էին ,
Հետազօտութիւնն , կ'ըսէր , առաջին եւ մի-
ակ հանդամանք են ողջախոհ բժշկութեան ,
եւ ոչ թէ այս կամ այն դպրոցին գերաբար
հետեւողութիւնն : Այսպիսեաց գերագոյն
կը համարէր զՌեատէն եւ զվաղեմի բժշկու-

Թիւն Հայոց եւ Արարացւոց, որ, ինչպէս յայտնի է, գէթ ի դիտութիւն դեղորէից հաստատեալ էր, առ ի չգոյէ բնաղննական եւ անդամաղննական դիտութեանց, որոց խանձարուրք տակաւին չէին լուծեալ:

Հեթում յՅգիտատուէ ի Հնդկաստան անցնելով, անկէ դարձաւ ի Պարսկաստան եւ ի Հայաստան, եւ այս զանազան երկիրներու այցելութեան մէջ, մտադիր եղաւ իւր ծանօթութիւնքն անցնելու, եւ շինելու զինքն ինչ որ էր, անձնաւորութիւն կենդանի այն առածին թէ Արամքն է մարդն, եւ խնդրել գտանել, սկզբունք յորմէ ծնան աշխարհի իմաստունք: Իմաստասէր բժիշկն, սկիզբն ընելով ի հետազոտութենէ իւր արուեստին վերբերելոց բուժական դիտողութեանց, որ է մարմնոյ դիտութիւնն, հասեր էր ի դիտութիւն հոգւոյն եւ թափանցեր ի խորս գաղտնեաց հոգեկան դիտութեան, որ է գերագոյն իմաստութիւնն: Բայց այս դիտութիւնն ոչ կենդանական մագնիսականութիւնքն էր, ոչ հոգեութիւն. (այս անունն ի դէպ կ'երևի մեզ առ ի զանազանութիւն ի հագեալութենէ, այլ ուսումն այլօրինակ նպա-

տակաւ) . ոչ , այլ զօրութիւն մի մեծ հողւոյն ,
յառաջ եկեալ ի հողր եւ յանասան կամաց ,
որ յայանի կ'երեւէր ի դէմս նորին , անայ-
լայլակ եւ անվրդով յամենայն ժամ : Այս
դէմքն , ուր անդրդուելի բնաւորութեան ան-
սուտ նշաններն դրոշմած էին ի դիծս ինչ
որք ահօսէին զլայնարձակ դաշտ ճակատուն ,
դեռ առոյգ էր ի անսիլ : Բւր ուղեւորու-
թիւնք եւ ուսմունք եւ բաղմամբօրձ կենաց
տքնութիւնք տպաւորած էին հոն քանի մի
կնճիռք , յորս դիւրին էր ճանաչել զհանա-
սպազօր խոկմունս մտաց նորին : Աչքերն վա-
ռեալ էին խուղարկութեան հրով , որուն
անշէջ հնօցն էր ոսպ բբացն ընդլայնելոյ
յանքթիթ հայեցուածոյն : Այս ականողեաց
մէջ , Աշոտ Արկաթին նման , « նկարէն իմն
եւ նիշ ունէր » , եւ այս քաջազին հետ մեծ
յարարերութիւն ունէին իւր աննկուն բա-
րուց անդին յատկութիւններն :

Այս ներածութիւնն , զոր ըստ կարի ջանա-
ցինք կարծել , կարեւոր էր առ ի յայանել
զարայմանս մրցմանց եւ ուսմանց յորս յաղթող
հանդիսացաւ մեր վեհազունն , որ երբ դար-
ձաւ ի Փարսից , մենաւոր թագի մը մէջ քա-

շուած, իւր արուեստին կատարելագործութեան զինք նուիրէր: Հոն քիմիական դործատուն մի կազմած էր, յորում կ'զբաղէր նորանոր գիւտերու հնարից եւ յորս մեծամեծ արդեանց ձեռնհաս եղաւ: Այս խուզարկութեանց մէջ, իւր բոլոր ուշադրութիւնն զբաւած էր մանաւանդ վիրաբուժական ամենախրթին խնդիր մի, որուն լուծումն երկար ատենէ հետէ կը հողնեցընէր Ասկղեպեայ արքանեակներն, առանց կարելոյ վերահաս լինել նմին: Այն թէ դադարումն շրջանի արեան ուստի եւ որով եղանակաւ յառաջ գայր, եւ ինչ հնար էր եթէ ոչ հանրականին, գէթ մասնականին դէմ մրցել աջողակութեամբ: Այս դժուարակնճիուն խնդրոյն զհետ սինդեալ, անգաղար փորձեր կ'ընէր ի վերայ կմախաց, լերդից, երիկամանց, շնչափողաց եւ այլ գործարանաց մարդկային կազմութեան, որոցմով շրջապատեալ էր: Հուսկ ուրեմն հասեալ էր յըմբռնել մասնական արդիւմանց պատճառքն, եւ եթէ ոչ գլխովին, դոնէ կ'իստով վասկել զնախագրունս մահուն, որոյ ճանապարհ, ինչպէս գիտենք,

հորդեն արեան առուակք գաղարականք,

Կմաստատէր բժիշկն, որն որ, ինչպէս ըսինք, ի համազօր աստիճանի զուգէր զհոգեկան զխոռթիւն ընդ նիւթականին, Լավադերի եւ Ապլի գիմադիտական եւ դանկարանական գրութիւններն յօգուտ ի կիրարկանելով, կը հաստատէր թէ բարոյական ատից աղբիւրներն հիմնական եւ սերտ հաղորդակցութիւնք ունէին մարմնաւոր ատից հետ, որոց մէջ պէտք էր խընդրել անոնց սկզբնական ծագումն, Յայսմ սկզբանէ յառաջ գայր թէ, օրինակ իմն, յոյգք կրից եւ բուռն ցանկութիւնք, սրտին կամ թոքին կամ ջղաց մէջ ունէին իրենց բուն արմատն, Եւ աւելի առաջ մղելով իւր գրութիւնն, չորս գլխաւոր մոլութիւնք զանազանէր ի մարդիկ, ըստ չորից խառնուածոց կազմութեան նորին, Ըստ այսմ, արեւնային խառնուածոյ ընծայէր ամէն անասնական եւ անշուսպ յօժարութիւններն. ջղայինն գիւրագրգիւ եւ կասկածոտ էր. մաղասային լի ակարութեամբ եւ հեղգութեամբ. իսկ մաղձայինն էր ընդունարան ամենամեծ խորհրդոց, յորոյ վրայ հաստատէին հիմունք

սկայազօր ձեռնարկութեանց որք նշմարին
յերեսս երկրի, Աւ հետեւարար, կաթուածն
նշանակէր առ նմա մոլեկան բարք, լուսնո-
տըն էր հասարակօրէն նախանձոտ եւ անյազ,
հաշմութիւնք եւ դակային հիւանդութիւնք
մասն էին մաղասային մարդկան, եւ մաղ-
ձայնոց ախտից սերմունք սովորաբար թօքին
եւ լերդին մէջ խնդրելիք էին, Այս դրութիւ-
նըն կրնար, կատարելագործելով, մեծ յառա-
ջագիւմութիւն առնել տալ ոչ միայն բժշկու-
թեան, այլ մանաւանդ բարոյական գիտու-
թեան, որոյ վերացական հիմունք կրնային աւել-
լի հաստատուն անկեանց վրայ կանգնել: Այս-
պիսի երեւելի եւ նորանոր խուզարկութիւն-
ներով, Հեթմոյ անունն օրքան զօր կը հռչա-
կէր, մինչեւ ի դիմել ամենեցուն ի խորհուրդս
նորա, խրթնագոյն խնդրոց մէջ, նման Պառսե-
րի հայ հռետորին, որ զՅունաստան պակշե-
ցոյց երբեմն իւր ճարտարախօսութեամբ եւ
որուն անդրի կանգնեցին յԱթէնս:

ՎԼՈՒԽ Ե.

Մ Ա Ռ Գ Ի Տ Ո Ւ Թ Ե Ա Ն

Քանի մի ժամանակէ հետէ Փիննա եւթակայ էր տեսակ մը յափշտակութեան կամ վարանման մտաց, յորում խորասուզեալ կ'անցընէր ամբողջ ժամեր առանձնութեան մէջ: Այս կերպ վերացումն երթալով սովորութիւն մ'եղած էր իրեն, այնպէս որ հետք նորին նշմարէին անընդհատ մտատանջութեամբ դրոշմեալ ի վերայ երեսաց նորա: Այսպիսի խորհրդոց մէջ, ծունդս ի վերայ ծընդաց նստէր անշարժ յեց ի բարձս պատառակին, երբ դուռն բացուելով, բժիշկն ներս մտաւ: Ի տես նորին, օրիորդին թմրութիւնն սթափեալ, ոտք ելաւ, իբր զարթուցեալ ի քնոյ:

— Ուրախ եմ, տիկին, ըսաւ Հեթում մերձեցեալ առ նա, տեսնելով զձեզ կայտառ երանգովք շառագնեալ, որ առողջութեան հաւաստի նշանք են:

Այս խօսքերն յաւելին զկարմրութիւն ա-

մօթխած այտից նորին, որ հազիւ թէ տանձե-
լով իւր այլայլութիւնն,

— Ում առաւել քան թէ ձեզ պէտք է,
պատասխանեց համեստութեամբ, չնորհ զի-
տել այս վերածնութեան, որ ձեր հրաշից
պարգևք են . . .

— Այո, Տիրուհի, ձեր ողջանդամ կաղ-
մութեան գործ է մանաւանդ քան իմ ան-
զօր արուեստիս . միայն կը ցանկայի, ի
լրումն ապաքինութեանդ, գլխովին փարա-
տել յերեսացդ դքօղ ամպոց թանձրութեան,
որ տիտղոս տարածած մթութեամբ նսեմացնէ
զպարզութիւն ճակատուդ . . .

Օրիորդին ազու աչաց մէջ, որ իւր արեւե-
լեան սերնդեան յայտարար էին, երկու
շիթք արտասուաց բխեալ անհետացան փու-
թանակի ընդ բաժակաւ արաւանացն, ո-
րոց մէջ սուղան, Փիննային սիրան փղձկեալ,
մեծ բռնագատութիւն կ'ընէր իր անձին վրայ
առ ի ծածկել զայն ի սրտագէտ աչաց բժըշ-
կին, որ վերահաս եղած էր յուղմանց որբ
տաղնապէին զնա, առանց ճշդիւ ըմբռնելոյ
զպատճառս նոյին, որ ինքն իսկ էր: Հեթում
գորովալիլր գթով խնամէր եւ սիրէր միանդա-

մայն զօրխորդն զայն, որուն իբր երկրորդ ծը-
նօղ եղած էր, Բայց այս զգացմունքն, զոր
իբր աւանդ անեղծական պահէր ի խոր սրտի
խւրոյ, ոչ թէ ճշգիւ նմին ուղղեալ էր,
այլ ի նմանութիւն պատկերի կնոջ միոյ,
որուն յիշատակն, յետ երկար եւ տա-
ժանակիր տանջանաց առ ի ճնշել կամ խը-
լել արմատաբի, տակաւին կանգուն կայր,
Փիննա, ինչպէս ըսինք, իւր մօր ճշգրիտ
բայց կատարելագոյն գծադրութիւնն ու-
նէր, Այս գիմաց յարատիպ հանդամանքն
Հեթմոյ բոլոր համակրութիւնն գրաւած էին,
եւ այս կայծն որ ընդ մոխրովք թաղուած
բայց անշէջ մնացած էր, նորոգ կենդանու-
թեամբ կը վառէր: Բւր զարմանքն եւ սպ-
շութիւնք օր քան զօր առաւելութիւն ըստ ա-
ճելոյ նմանութեան այնորիկ զարգացմամբ
հասակի օրխորդին, եւ իւր երկմտութիւնքն
փարատելու սրտեհ առթի կ'սպասէր, Այս
առիթն ի դէպ համարելով,

— Տիկին, ըստ, յետ պահիկ մի լռու-
թեան, եթէ իմ խորհրդեանս մտիկ կ'ընէք,
յորդօրեմ զձեզ երթալ առ վայր մի ի հայ-
րենիս ձեր, որոյ օգոյն եւ մայրենի գրկաց

ներգործութիւնքն անվրէպ եւ անուրասար
պէտք են լինել :

— Ա՛հ , պատասխանեց Փիննա հառաչա-
նօք , մայր իմ եթող զիս միայնակ յայխարհի,
եւ երանի թէ կարէի անոր աճեան խառնել
զիմն ընդ վլատակօք հրկիզելոց յարկաց
մեր . . .

Ա՛յլ տարակոյս չկայր Փիննայի իսկու-
թեան վրայ , Հեթմոյ աչք կը բացուէին իբր
զկուրի , եւ այս գիտութիւնն իւր հինաւուրց
խարեալ վէրքն նորոգելով , արիւնտտեց զայն :
Եւ թէպէտ Հռիփսիմէ կատարեալ լուծիւն
պահած էր իւր ամուսնոյն հետ կցորդութեանց
եւ երկպառակութեան վրայ , Հեթմոյ կասկա-
ժանաց հաստատութիւն տայր Փիննայի վկա-
յութիւնն , որուն տակ դաղանիք մի թանձ-
րամած սքողեալ էր , զոր անտարակոյս Վե-
ւոն կրնար լուծել եւ որուն մեկնութիւնն
չէր օրէն խնդրելի դատերէն :

Նոյն միջոցին Վեւոն ներս մտնելով , Փին-
նա , որ արդէն ոտքի վրայ էր , դուրս ելաւ :

— Նստէ ու խօսինք , ըսաւ Վեւոն հրա-
ւիրելով զրժիշկն ի բազմիւ , Եւ առաջ , չգի-
տեմինչպէս յայտնել իմ սրտիս երախտագի-

առ թիւնն առ ձեզ, որ խմ սիրական զաւակըս փրկեցիք ի մահուանէ: Արբ զի այսքան բարիք չեն բաւական, եւ դարձեալ, իլլումն մեծանձնութեանդ, դաս փարատել զխաւար խորհրդոց որ մթազնէ անոր կուսական ճակատուն զուարթութիւնն, կրճիմն որուն վրայ ձեր փորձ եւ խոհական մտաց ոչազբութիւնն հաստատել կը խնդրեմ:

— Յիրաւի, ոչինչ այնպէս կատեցուցանէ զիս, ոչ հիւանդութեան բռունք, ոչ բժշկութեան դժուարութիւն, որչափ այս վարանամիտ արամութիւնն որ ի դէմն նորապիտեալէ: Խոթ մի է սա որուն դէմ փշրին արուեստին հնարք, որ հարկադրի սպարաութիւն խոտովանիլ առաջի այդպիսոյ խրթին եւ թանձրամտ կնճռոյ: Հաւատարի է թէ շարժումն եւ պէսպիսութիւն կենաց ամենազօր անդեղայք են այս ակտին դէմ, որուն դարմանքն բարոյասպէս առաւել խնդրելի են . . .

— Ամուսնութեան մէջ սղգեօք, առարկեց Ա. եւսն,

— Ամուսնութիւնն, սպասասխանեց Հեթում, եթէ այլոց լաւ լինէր, կարճեմ թէ բժշկորէն լաւագոյն է փրճակն ամուսնոյ դէթ այս-

պիսեաց ախտացելոց համար, յարոց խնայել
արժան է մանաւանդ զբեռն զայն ծանրա-
տաղտուկ, Անկերութիւնն ի էանհամար դժ-
տութիւններով, անյաղ բաղձանքներով, նա-
խանձու եւ ստեղծութեան զբղիւններով, եւ
բիւր նեղութիւններով, որոց անզօր է ասկալ
ամենայն մարմին: Աթէ ըստ շափու մարդոց
հետ հաղորդակցութեան յաւելուն միշտք,
մարդկային կեանքն շատ սուղ է առ ի կար-
ճել եւս առաւել եւ թուենել զայն ընկերու-
թեանց ժահուն, մանաւանդ անոնց հա-
մար որ, ինչպէս Փիննա, ստիտ են ապրիլ
հեռի ի մարդկանէ, եւ զիշերապուարճ
ծաղկին նման սքողել իրենց սխտիանքն
միանդամայն եւ իրենց անձկութիւնքն լը-
ռութեան եւ միմոյ մէջ:

— Յիրաւի, ըստ Աւետն, ամուսնու-
թիւնն ինչպէս որ է այս նիւթական եւ անի-
մաստ դարոյս մէջ, ոչ զոք կարող է երջանիկ
ընել: Աւ հնար է ենթադրել որ երկու իրար-
մէ տարբեր բարբառլ եւ մտօք մարդիք, թող
թէ սյր մի եւ կին, կարենան անթուլ եւ յա-
րաժամ յար եւ նման իրարու խորհիլ, խօսիլ
եւ գործել: Ախրադոյն իցէ զոչտար դայլին

հետ ընտելացնել եւ աղուէսուն տալ կենակցիլ առիւծու հետ :

— Բայց այս խորհրդածութիւնն, որոյ իմաստութիւնն զարմանալի եւ ճշմարտութիւն անուրանալի է, ո՛ւր կը տանի զմեզ եթէ ոչ ի բնաջինջ բարձումն այն զգացման, որ ըզկրկնակի սեռինս յիրար մղէ, ուստի մարդկային աղգի սերունդն : Ես չ'եմ ընդունիր այն խստութիւնն զոր ոմանք կը բանեցնեն ընդդէմ կանացական սեռին : Պուցէ կանայք մարդոց չափ իրաւունք ունին տրանջելոյ ի մէնջ . տարբերութիւնն յայնմ է որ չարն մարդոյ համար կինն է եւ կնոջ համար մարդն : Ափսոս. ամենայն ժամ կամ չարժամ է յաշխարհի, ըսին. ըսելի էր թէ ամենայն ինչ պատրանք են . պատրանք ի տենչանս հոգւոյն, պատրանք ի զգացմունս սրտի : Ամէն սիրտ զգայական է, բայց վայ այնմ որ զգայուն է : Յ'զգացմանէ յ'զգայնութիւն կայծի եւ լուցիւոյ տարբերութիւնն կայ . առաջինն մոխրոյ տակ թաղուած, միայն նշոյլ մի կենդանութեան տայ. միւսն սարսափելի կրակ մի ծածկէ անշէջ եւ անսպառ բոցակիզիլ : Զգայուն մարդոյն ոտից խթան եւ կորուսան է

գլխովին կինն, Աինն յիրաւի, ոչ ինչ ընդհատ
ի մարդկանէ, արարած մի շաղեալ է ան-
յադ ցանկութեամբ եւ անձանձիր տենչա-
նօք, բայց առաւել քան զնա ի հակա-
սութեամբ, Ամէն անհաս եւ անթափանց
դազտնեաց մէջ զոր բնութիւնն կ'ընծայէ,
ամենէն անքննելին է կնոջ սիրտն. առեղծ-
ուած յարատեւ զոր ոչ ոք կարաց լուծել,
եւ յորձանք յարաշարժ որուն դէմ ոչ ինչ
կարող է տոկալ: Արարած ի ստորեւ քան ըզ-
մարդն իւր տկարութեամբ, հասարակօրէն
ի վեր է քան զնա խորագիտութեամբ: Խո-
րագիտութիւնն զէնք մի է զոր բնութիւնն
տուած է կանանց ի պաշտպանութիւն ընդ-
դէմ մարդկային բռնաբարութեան: Ի՞նչ է
աղուէսն առիւծուն քով եթէ խորագիտու-
թիւն չունենար: Մարդն է գերագոյն արա-
րած, իսկ կինն է յաճախ նորա ձեռագործն,
Յաճախ կինն ոչ այլ ինչ է բայց այն զոր յար-
դարէ մարդկային բարուց ապականութիւնն:

— Յոր կողմն եւ դարձնես զայս խնդիր,
միշտ չար մի է ի մարդիկ, խաղ մի անհաւա-
սար յաջողութեամբ, ըմբշամարտ յորում
առն է պարտութիւն եւ յաղթանակ կնոջ,

որոյ միայն վայել են վառք այս տարօրինակ
մարտին, Կարգու մը համար կինն քար մի
է գայթակղութեան առաջի տախց նորա
կանգնեալ, եւ կարելի է ենթադրել ինչ վառ-
թարազոյն քան զայր մի կապեալ ի քղանցս
հանդերձից կնոջ միոյ եւ ընդ քարչ ածեալ
զհետ նորա իբր սառուեր անբաժանելի, Աս-
նոյք մահուան սէս զամենայն ինչ կ'սպառեն,
եւ իրենց ցանկութիւնն չ'յաղենայր մինչեւ
ցլեալին Արտաւազդն եւ ի վերջին Անտոնի-
նոսն, Ալին մի միայն, Աղէսպատրա կոչէ
զայն կամ Ասասարինէ, ինչպէս որ կ'ուզես,
չատ աւելի չարիք հասուցած է յայտարհի
քան զարխնահեղ պատերազմունս եւ զժան-
տախտ, Ամէնէն լաւն, ինչպէս ըսաւ արդի
խմատասէր մը, իւր լաւութեամբ կը մեղան-
չէ, անոր համար որ այս ձիւքն խայծ մի է
առ աչս ընտրելադունից որ զհասարակ գեղ
եւ հրապոյրս առ ոչինչ համարին, Յորչափ
Աստրալք եւ Յորնարինայք կան, միշտ Յեթ-
րարայն պիտի հեծէ եւ Աաֆայէլ հիւծի,
եւ ի ձեռն կնոջ միոյ պիտի կատարի յու-
ղարկաւորութիւն մահուան նոցին, Տես ինչ
կ'ընեն գասերք Աւայի, կին մի չկայ որ չ'երդ-

նու մեռանիլ ի սիրոյ, եւ սակայն կին
մ'այլ չկայ որ այդ երգման չ'ստէ, Մար-
գիթ կը նմանին այն անսխարտ ամբաստանե-
լոյն որ փոխանակ բողոքելոյ ընդդէմ անխ-
րաւութեան, երակն բանոց յուսահատարար
եւ մեռնի, Ասկէ ինչ հետեւանք, քեզ կը
թողում իմաստասիրել, Նսկ իմ կարծիքս այն
է թէ, չէ արժան այլ իմ նկատել ի կինն եթէ
ոչ գործի մի որ, ըստ Թալերրանի, աջողու-
կութեամբ կրնայ վարիլ ի ձեռն խոհական
մարդոց եւ վնասել անդիտաց :

— Հարկաւ, ըսաւ Հեթում, հրապուրեալ
ի բանից Աւեոնի, այս խորհրդածութիւնք,
յորս ստոյիկեանց խատարաութիւն կծէ, տա-
նին ի կատարեալ ուրացութիւն զգացմանց
որոց վախճանն է հասարակօրէն պատրանք
եւ սրտաթափ վհատութիւնք: Աւ այս ծառն
գիտութեան, սակաւուց մերձենալի եւ բազ-
մաց անմատչելի, կրնայ անտարակոյս առաջ-
նորդել ի ճանապարհի երջանկութեան եւ
ճշմարտութեան, որոց խնդիրն ընդունայն
կը հողնեցնէ զմիտս հասարակաց :

— Ամենեցուն որոց աչք շլացեալ են ինք-
նասիրութեամբ եւ կուրացեալ անձին շահով,

ճշմարտութեան հասանելոյ հնարք չիք : Հաւատացիր, բարեկամ, երջանկութեան գաղտնիքն եւ կենաց մէջ գոհութեան ճամբան ոչ աստ է, ոչ անդ. ոչ բնկերութեան մէջ, որ սակ արկանէ ընդ քեզ, ոչ ի ծոց ընտանեաց որ ուրանայ դքեզ - ոչ ամուսնութեան մէջ որ վարդ մի է փշալից, եւ ոչ մի ինչ զգացման մէջ որ առհասարակ լի է խաբուսիկ հրապուրանօք : Աշխարհս որջ մի է, յորում որջացեալ թշնամին մարդոյ մարդն ինքնին է : Առիւծն առիւծու հետ կ'ընտելանայ եւ օձն ոչ խայթէ զօձ. միայն մարդիկ իրարու դէմ շահատակեն եւ զիրար յօշոտեն : Ինչո՞ւ, վասն զի իւրաքանչիւր խիթայ զընկերն եւ ցանկայ իշխել նմին. իսկ արդ ուր հաւասարութիւն չկայ, անդ ամէն կշիռ զեղծեալ է : Արարածոց ամէնն այս հաւասարակշռութեան օրինաց ասկ ծնանին եւ հպատակեն նմին. իսկ մարդն միայն է որ զլանայ զայն, Ինքնասիրութիւն կամ ետութիւն փոխանակէ առ նմա զտեղի հաւասարութեան, որ հեղձամահ եղեւ ի ճահիճ մարդկային շահասիրութեան, Այնուհետեւ բռունք հզօրին զօրացան ի վերայ գլխոյ տկարին, որ խոնարհե-

յաւ ընդ ոտիւք նորա յազգէ մինչեւ յազգ :
Ով որ առաջին ազգութեանց տարբերութիւ-
նն լոյս հանեց , նա մեծ ինքնասէր մի էր
որ զաշխարհ ապականեց : Մարդիկ , բա-
ժանեալք զանազան շահերով , յանհամար
ազգս եւ լեզուս , որոց տմենեցուն առ հասար-
ակ սերունդն եւ արմատ մի եւ նոյն է ,
իրարու դէմ զինեցան եւ իրարու վրայ ելել-
էջիւ ողողեցին արեամբ զերեսս երկրի : Անդ-
հանուր մարդկութեան շահն փոխանակելով
ընդ շահու առանձին դասուց եւ անձնիւր
անհատից , սա եղեւ էապէս առանցքն յորոյ
վերայ հողովին մարդկային սայլին անիւներն ,
Ի՞նչպէս կարելի է այս անթիւ հակասական
շահերն իրերաց մերձեցնել կամ ձուլել :
Մարդկային ընկերութիւնն ամբոխ մի է
խառնաշփոթ անհաւասար կարօղութեանց ,
պատրաստ անդադար յարձակելու յիրեար
եւ յիրերաց յափշտակելու : Մինչեւ որ այս
իրաց վիճակն չփոխուի , մինչեւ որ հասարա-
կաց օգուտն մասնաւորին տեղ չբռնէ , մին-
չեւ որ վերջապէս ընդհանուր հաւասարու-
թիւն մարդկային ազգին մէջ չտիրէ եւ չնո-
րողէ աշխարհիս երեսն , երջանկութիւնն եղ

ջերուարացի մի է անհնարին, եւ ճշմարտութիւն անուն վերացական մարդոց համար :

Յետ վայրիկ մի դադարելոյ, շարունակեց Վեւոն .

— Ի սկզբանէ օրէնսդ իւր, խմաստասէրք, աստուածաբանք, մարդարէք եւ քերթօղք, իրենց օրինօք եւ հաստատութեամբք ոչ այլ ինչ յայանեն բայց միայն մարդկային մտաց զակատմունքն : Ամենայն կրօնք եւ դաւանութիւնք ի Հնդկայնոց մինչեւ յ'Աքանաթինա վեանս, ի բազմաստուածութենէ մինչեւ ի պաշտօն միոյն Աստուծոյ, ի մովսիսական օրինաց մինչեւ ի նոր օրէնս, զմի եւ զնոյն անշօր ճգունս հաստատեն, կամ լաւ եւս է ըսել թէ ոչ ինչ հաստատեն : Աւր՞ է Աստուած այս դրութեանց մէջ . — Ոչ ուրեք ճշդիւ : Հնդիկ աստուածածնութիւնն իւր անհամար սերնդովք, եգիպտական համաստուածութիւնն իւր սոխն ու սխտորով, պարսիկ արեւապաշտութիւնն իւր կրկնակի ըսկզբամբք, յունական դիցաբանութիւնն իւր զուարթ բանաստեղծութեամբ, եւ այլ դէնք իրենց առասպելախառն դաւանութեամբք ոչ յայլ ինչ զօրեն բայց յաւելուլ զթիւ

երկմտութեանց : Յոր կողմն որ յուզես ըզ-
խնդիր Աստուածութեան , թէ ի յախտե-
նից զատ եւ որիչ յարարչութենէ ընդունիս
արարիչ մի հաստատութեան եւ ստեղծող
համայնից , թէ արարիչ եւ արարած նախա-
գոյակից , մշտնջենաւորեալ յանսկիզբն ժա-
մանակաց , եւ միահաղոյն զանդեալ մինչեւ
ի յետին հատ աւազոյ , կարելի է ենթադրել
գերադոյն էակ մի ստորնադունից հաստիչ
կամ համագոյակից : Առաջին դրութեամբ ,
ոչ ապարէն ասենայն զօրութիւն բաժանեալ
յանձն իւր կորնչի , եւ երկրորդաւն հնար է
զուգել զգործող ընդ գործելոյն եւ ընդու-
նիլ Աստուած մի ի յարաժամ հակասութիւն
ընդ ինքեան եւ ընդ գործս ձեռաց իւրոց :
Աստուած այսպիսի ստորիջեալ ի տկարու-
թիւն արարածոց եւ ի գերութիւն ձեռա-
կերտաց իւրոց ոչ նուազ անհնարին է որչափ
որ զամենայն չար եւ բարի ի մի ձուլեալ
միանգամայն ստեղծող եւ ապականող , սպա-
նանող եւ վերածնող , այսօր կանգնէ եւ վա-
ղիւ կործանէ եւ երեկուան կեցուցածն այս-
օր մահացնէ :

— Բնութիւնն , կրկնեց յետ պահիկ մի

կանկ առնելոյ, ծնանի անմիջապէս զնիւթ
ի հիւթոյ, որ ինքնին կեայ եւ ինքնին մեռա-
նի, օրինօք սահապանութեան եւ մահու որ
է բնութեան մէջ, Ամենայն նիւթ է եւ չիք
այլ ինչ բաց ի նիւթոյ, անդադար սպառելի
եւ նորոգելի յայլ եւ այլ դէմս : Այլ որ առա-
ջին գերագոյն եւ հոգեղէն գոյացութեանց
գաղափարն հնարեց, նա մեծ փառասէր մի
էր որ ամբարհաւածութեան եւ շահախնդ-
րութեան վրայ հաստատեց իւր սլատիր գի-
տութեան հիմունքն : Ինչ^օ աւելի անտեղի
քան թէ ընծայել աննիւթական ներդործու-
թեան զգործս նիւթեղէնս, եւ կարծել թէ է
նախախնամութիւն մի դբաղեալ յար եւ ան-
թուլ ի խնամս եւ ի հոգ ամենաչնչին պարա-
գայից, Քուցէ այս եւ այսպիսի գաղափարաց
առաջին ստուերագիծք լաւ էին մինչդեռ
մարդկային ազգն չեւ էր լուծեալ զխանձա-
բուրս որովք սլատէր խարխափելով ի խաւա-
րի : Բայց այսօր յորում ջահ գիտութեան
լուսաւորէ զայխարհ եւ զամենայն լուծեալ
զտէ քիմիապէս զսկզբունս յորոց հետեւու-
թիւնք յառաջ գան բնական եղանակաւ, այս-
ր չէ ծաղրական ընծայել զայնոսիկ գերա-

դունի զօրութեան որոյ ոչ հետք եւ ոչ նշանք
նշմարին եւ որուն խելամտութիւնն վերա-
ցական վերածութեանց վրայ հաստատեալ է:

— Աւա, պատասխանեց Հեթում: Կ'ընդու-
նիմ առանց հակասութեան այն ամենայն յե-
ղափոխութիւնքն զորս դրոշմեց գիտութեանց
յառաջադիմութիւնն ի վերայ նախկին վիճա-
կի իրաց: Դակ ո՞ կարօղ է վկայել ի կատա-
րելութիւն այս գիտութեան, զոր փորձն ցու-
ցան է մեզ օր ըստ օրէ դերեւեալ: Ո՞ գիտէ
ինչ անկատարութիւնք տակաւին են ի նմին
եւ դեռ ինչ քայլեր մնան առաջի նորա
յընթանալ: Ա'ընդունիմ թէ երկրաչափու-
թիւնն եւ բնական գիտութիւնն շատ խրր-
թին խնդրոց կնճիռք լուծեալ են. բայց դեռ
ինչ անանց առասպաբք եւ խութք եւ ժայռք
անմերձելիք: Օրինակ իմն, գիտեմք կեդրո-
նաձիգ եւ կեդրոնախոյս զօրութեանց, ձգօ-
ղութեան եւ առաձգութեան, լուսոյ եւ ե-
լեքտրականութեան սկզբունքն. բայց թէ
ինչ պատճառք նոցին եւ ինչ յարաբերութիւն
է ընդ մէջ նոցա, ուստի աղբիւր եւ որով ե-
ղանակաւ բաշխի, ո՞ գիտէ: Անվերջական
հաշուոյ, մշտնջենական շարժման, բոլորակի

քառանկիւնութեան դազափարքն հաղիւ թէ կրնանք ըմբռնել, թող թէ մեկնել, Ապա ուրեմն, եթէ անհաս գտանիւք եղելութեանց որք առ աչօք մեր անկանին, ո՞րչափ եւս առաւել այնոցիկ որք ըստ աչս անկանիցին, եւ ընդ որս չղօրենն թափանցել հայեցումաժք մարմնոյս սահմանաւորք: Պիտել զանկատարութիւն մարդկային դիտութեանս, ո՞չ ապաքէն հաւատալիք մի են գերագունի գիտութեան ի վեր քան զբնութիւնս եւ զկար մըտացս ապիկարի, ձշմարտութիւն մի է այս ընդ որով ամպահարի մարդկային միտքն եւ հարկի պարտութիւն խոստովանել:

— Ոչ ինչ յոչնչէ, յաւել յետ վայրիկ մի հանգստեան, Ամենայն պատճառք եւ ամենայն արդիւնք են: Իսկ արդ, եթէ ամենայնի պատճառք են, ինչո՞ւ չէ արարչութեան որ զամենայն պարունակէ: Բնութիւն կոչէ զայն, Աստուած կամ Արարիչ, ինչ անուն որ կ'ուղես, յայտնի է թէ պատճառք մի անհրաժեշտ կարեւոր են ինչ եւ իցէ արդեանց: Այս խնդիրն քանիցս կրկնեալ եւ երեքնեալ, այնքան պարզ եւ յստակ է, որ աւելորդ է այսուհետեւ իջանել ի կրկէսն յայն: Ընդու-

նինք պահիկ մի քեզի հետ եթէ ամենայն նիւթ է. — ուր մնայ բանականութիւն, զի չէ հնար նիւթ խոհուն: Աչ՞ ապաքէն ընդ-
ոստ ձգմամբ մարդ իջանէ ի կարգ անբանից,
Մէկդի ըրէ բանն, իբրև բառ մի զուրկ յի-
մաստէ, եւ թող նիւթոյն կառավարել ան-
ձամբ զանձն: Թող մարդիկ գան եւ գնան,
առանց դիտելոյ զուստն եւ զուր, առանց
խորհելոյ եւ զգալոյ, նման տակառաց տա-
պալելոց զառ ի վայր ուր տանի մղիչ զօրու-
թիւնն, զոր ոչ արգելուցու ոք յուղղութե-
նէն: Աթէ գլխովին նիւթ եմք, քննադա-
տութիւնն անգամ՝ յոր զբաղիւք հակասու-
թիւն մի է: Այս եւն հետեւանք նիւթակա-
նութեան, որ զբանականութիւն ուրանալու
ատեն, ինք իր դէմ կը մեղանչէ: Հոգեկա-
նութիւնն գէթ այս արդիւնքն ունի որ հե-
տազօտութեան եւ վիճարանութեան ասպա-
րէզ արձակ թողլով, ինքն ինքեան հակա-
դրութեան մէջ չ'իյնար, նման Աիւթոյ կամ՝
Հիւլէին պարսկադենից, զոր աւանդէ Ազնիկ,
եւ որ դեռ չ'մեկնած ցնդի յօդս:

Հեթում շարունակեց.

— Թողունք առ վայր մի բնութեան եւ

գերբնութեան ծայրագոյն խնդիրներն եւ իջ-
նենք յամպամերձ եւ շանթընկէց բարձանցս
այսոցիկ ի ստոր ի խոնարհ: Աշխարհս կրկէս
մի է, որուն վրայ յարատեւ գօտեմարտ կ'ընեն
իրարու հետ հզօրն ու տկարն, իմաստուն եւ
խմարն, հարուստն եւ աղքատն: Քանի որ
այս ըմբշամարտն կայ բնութեան մէջ, անհնա-
րին է որ մարդկային ազգն կարենայ երջա-
նիկ լինել: Երջանկութիւնն բարիք մի է առ
որ ամենեցուն տենչք եւ բաղձանք բերին
անդադար: Սակայն ո՞ր է այս գերագոյն
բարիքն որ ամենուն ակնկալութիւնն միօրի-
նակ կը գերեւէ: Յայսմ է խնդիրն, Ստոյի-
կեանք զերանութիւն յանզգայութեան դա-
ւանին, անդրդուելի մինչեւ ընդ հարուա-
ծովք սանդի տոռան եւ յերածն կաթսային.
մինչդեռ Եպիկուրոս զհաճոյս գեր ի վերոյ
երանութիւն համարէ. երկու ծայրք, որք
Քարիբտէ ի Սկիլլա կամ ի փոսէ յաղբիւս
տանին, որով ոչ զգայականութիւն ոչ ան-
զգայութիւն զօրեն երբէք գոհացնել զսիրտ
մարդկան:

Արարածոց հասարակաց օրինաց ենթա-
կայ, մարդս կը ծնանի, կ'աճի ու կը մեռնի

ինչպէս բոյսն եւ անասուն, յորոց տարբերութիւնն է այն անհատնում տենչանքն որ զհոգին տան դուշակել: Ինչ՝ եւ իցէ զօրութիւն այս տենչանաց, սակայն արիտուրք բնութեան չափով եւ կշռով բաշխեալ են ի մարդիկ, Ինչո՞ւ ուրեմն այնչափ կազ եւ կռիւ, ճիգն եւ նահատակութիւնք առ հասանել ի բարձունս անմերձելիս ուր սակաւք զօրեն վերելակել, ուստի բազումք դահալէժ գլեն զանձինս գլխակոր: Մարդկային մտաց ամբարհաւածութիւնն է պատճառ գլխաւորապէս այս անյադ ցանկութեան, ուստի ամենայն պէտք եւ անպէտք ծագեցան: Այս է ըստ իս ծառ գիտութեան, որոյ պտուղ չար է խակ մարդկան եւ բարի հասուն եւ խոհական մտաց: Բայց այս խնդիր մի է որ կրնայ զմեզ հեռի տանիլ, եւ որուն վրայ իւրաքանչիւր իր կարծիքն ունի, ըսաւ կտրելով իր խօսքն:

Հեթում լռեց: Աեւոնի բոլոր ուշադրութիւնն գրաւած էր այս այրական խորհրդոց վարդապետութիւնն, յորմէ մեծ կարօղութեան եւ հզօր զօրութեան նշոյլք ցայտէին, հանգամանք զորս գիւրին էր ճանաչել յաչաց նորա օրք իրենց սուր հայեցուածովն

խնդրէին թափանցել մինչեւ ի խոր սրտի ծերունւոյն եւ երդմնեցուցանել զայն : Բայց խորագէտ փորձիչն, որ ի բանս փաղաքոչրս եւ յաղու աղուէսութեան գերազանցէր քան զամենայն մարդիկ, ընդոսա եղանակաւ չխրտեցնելու համար իւր հակառակորդն, սովոր էր շինծու հեղութեամբ եւ ստէպ թարթելով զարտեւանունս, ինչան հաւանութեան, պահել ի ծածուկ իւր բուն միտքն եւ ճիշդ նպատակն, մնալով պատեհ ժամու առ յայտնել զայնոսիկ : Այս անհամեմատ ձրքերով, Աւեոն հաւասարի էր միշտ շահել զսիրտ եւ զվստահութիւն ամենեցուն ի բանախօսութեան ինչպէս նաեւ յունկընդրութեան, ձիրք իմն որ գուցէ հազուագիւտ եւ գերադաս է քան զմիւսն :

Աւեոն, որուն համակրութիւնն աճեցուցեր էին այս խօսակցութեան հրապոյրք, հրաւիրեց զՀեթում աւարտել զայն, որ շարունակեց .

ԳԼՈՒԽ Զ.

ԿԱՏԱՐԱԾ ԱՇԽԱՐՀԻ

— Քառասուն կամ վաթսուն դարէ հետէ որ մարդիկ կը խորհին եւ կը գրեն, անթիւ իմաստասէրք, տարրեր ճամբաներով եւ զանազան եղանակաւ, կը միանան պնդելու ըզհետ միոյնպատակի, որ կը փախչի անոնցմէ նման ստուերաց՝ որուն շահեամուտ ըլլան : Այս նպատակն, զոր ոմանք ճշմարտութեան ծանօթութիւնն կ'անուանեն, այլք խնդիր երանութեան, ոչ աստ է եւ ոչ այլուր, ոչ ի խորս այրից ուր դնեն զայն նախնի այլաբանք, ոչ ամբողջ մէջ ուր թուոյց զայն մարդկային բարուց վատթարութիւնն : Ինչ՞ հարկ էր այսքան ճգանց առ ոչ ուրեք հասանել եւ ոչ ինչ հաստատել : Ի սկզբանէ հետէ օրէնադիրք եւ իմաստասէրք միշտ ունայնաձեռն ելան ի խուզարկութեանցն որք համր եւ խուլ մնացին ձայնի նոցա, Արթեւ թէ այս խութ մի է աւազակոյտ յօրոյ վերայ փշրին դերա-

դոյն հանճարներն, Ինչու որ բոլոր աշխարհի մէջ գիրք մի միայն կայ յորում բախանդակին ամբողջ խնաստութիւնք աստուածայինք եւ մարդկայինք, այս է Քնութիւնն եւ օրէնք նորին, Ասկէ դուրս նոր ինչ խընդրելն յխմարութիւն է, զի նոր ինչ չկայ, յաւուրց անտի Սողոմոնի վկայեալ, եւ ոչ իսկ Նորն աշխարհ, զոր յառաջ քան զՔրիստոս ճանաչէին ոչ միայն Հոլանտացիք այլ եւ ասիական ազգք, Առ ի ստեղծել նոր ինչ, պէտք են նոր եւ անսովոր հանճար մի ըստեղծել, Տէս ինչ անմարս գրեանք կուտան մեզ ի կուլ: Անտարակոյս նախնի եւ արդի խնաստասիրական դպրոցներուն հրաշալիք անուրանալի են. բայց ինչ նոր ասոնց մէջ, Կրարու վրայ գաղափարեալ եւ ամէնն մէկտեղ Հոմերոսի կամ քանի մի հոմերոսաց ըղեղէն բղխեալ պերճախօսութեան ըմբշամարտ եւ ոչ այլ ինչ, Պուցէ այս գրեանքն, որոց մէջ զամէն ազգիւր ճամարտակութեան ցամքեցուցին, ոչ աւելի ինչ ուսուցանեն միահաղոյն քան զգիրս Քնութեան, ըստ այնմ թէ «Երկինք պատմեն դիառս Աստուծոյ եւ զարարածս ձեռաց նորա պատմէ հաստատութիւն»:

Ոչ՞ ապաքէն այս խօսքերուն մէջ ամփոփեալ են ամենայն դաղանիք եւ գիտութիւն այս անճառելի իմաստութեան, եւ ամէնէն կարճ գիրքն չէ՞ յաճախ լաւագոյն քան դրօշմահատոր ճոռումարանութիւնս :

Կանկ մը առնելէ ետեւ , շարունակեց .

— Ինչ՞ աւելի ճշմարիտ եւ բնական քան զՏին ասիականաց դաւանութիւնն , դաւանութիւն կամ սկզբունք բարուց եւ շարին , որոյ վարդապետութիւնն աւանդեալ է ի գիրքս Զրադաշտի : Ասան զի կը տեսնենք ի սկզբանէ անտի երկու հակառակ զօրութիւնք իրարու դէմ շահատակեալ բարոյական եւ նիւթական կարգաց մէջ : Այս է Բարին եւ Չարն , Բարոյական կարգի մէջ , Որէն եւ Չիքն , Անհունն եւ Հուն , Լոյսն եւ Խաւար , Արմիղղ եւ Արհմի , Նիւթական կարգի մէջ , Տիեզերք եւ Արհ , Զերմութիւն եւ Յուրտ , Կարօղութիւն եւ Անկարութիւն , Կեանք եւ Մահ : Արդ , բարին եւ շարն իրարու դէմ մրցելով , մէկն ծնանի , միւսն սպանանէ , մին անուշանէ , միւսն մաշէ , մին պահպանէ եւ միւսն սպականէ : Ինչ՞ աւելի պարզ քան զայս վարդապետութիւն .

ոչ ապարէն բոլոր աշխարհի պատմութիւնն
ասոր մէջ բովանդակեալ է :

Պահ մըն ալ կենալէ ետքը , յորում Նե-
ւոնի հաւանութիւնն խնդրէր հարցախորձել
յաւել :

— Պատ մը խմատասիրաց կ'ուզէն ուրա-
նալ չարին էութիւնն. որպիսի յխմարութիւն
քան զկարծելն զմարդիկ բարեծնունդ ի բնէ,
եւ թէ կարելի է, լաւազոյն օրինօք քան ըզ-
հաստատեալսն, վարել զազգ մարդկան, իբ-
րեւ զհօտ մի անմեղ եւ անբառաչ զոր հով-
ուին գաւազանն արած է յարօտ մարդաց :
Ընդհակառակն, ամենայն ինչ կը յայտնէ,
իբ կենդանական կազմութիւնն ինչպէս բա-
նաւոր կարօղութիւններն, թէ մարդս էակ
մի է շաղուած ի խառնուրդէ բարւոյ եւ
չարին, զանդուած ի հողոյ եւ հողւոյ, արա-
րած հզօր եւ սքանչելի, լի ակտերով, մոլու-
թիւններով, տկարութիւններով եւ անարգու-
թեամբ : Աթէ, ըստ անբջոց նոցին, ըլլար
բոլորովին բարի, ինչո՞ւ, այսչափ հազարա-
ւոր ամաց շրջանին մէջ, ոչ մէկ օրէնք, ոչ
մէկ հաստատութիւն, ոչ մէկ զօրութիւն,
չկարէին զերծ պահել զինք յապականութե-

նէն յոր հակամէտ է : Ինչո՞ւ դեռ ահաս տը-
ղայն որ անդէտ է բարւոյ նախադիծ ծանօ-
թութեանց , դիտէ սակայն բռնութեան ,
նախանձու , ատելութեան եւ անյադ ցան-
կութեանց զգացումներն : Ուրեմն մարդս կը
ծնանի չարին ազդեցութեան տակ , ինչպէս
բարւոյն : Յաւուր յորում մարդիկ կարենան
բնութեան այս հարկն կամ վճիռն փոփոխել ,
այն ատեն , բայց միայն այն ատեն , չարին
ազդեցութիւնն կրնայ ջնջուիլ , եւ մարդկա-
յին ազգն հաւատարապէս բարի եւ երջանիկ
ըլլալ : Մինչեւ ցայն վայր միշտ պիտի քերէ
կամ սողայ ընդ մէջ բարւոյ եւ չարին , ընդ
մէջ երկնից եւ երկրի , ընդ մէջ բարձանց եւ
ստորոց նուաստութեան : Մարդկային ան-
յազութեան դործ է խնդրել առանց
երբէք գոհանալոյ , եւ մինչեւ յանմահու-
թիւն ձգել զաչս , որ զի չէ յայսմ աշխարհէ ,
եւ ոչ ցանկութիւնք որք բերին առ նա , կա-
րեն գտանել զնոցին յազեցութիւն :

Շարունակեց .

— Խնդիր մի է անհուն , անսահման , ան-
ծայր , անվախճան , Այս խնդիրն , զոր ոչ ոք
մեկնեց , ոչ ոք լուծեց եւ ոչ ոք հարթեց , յաւի-

տեան պիտի մնայ իբր առեղծուած անեղ-
ծելի: Այս է մարդկային սրտին հակասու-
թիւնքն: Ինչ՞ են այս յօժարութիւնք, միշտ
անյագ եւ միշտ յարածուփ, այս ճանձրու-
թիւնք եւ այս դժգոհութիւնք, այս ան-
հատնում բաղձանքն եւ այս վհատութիւնք,
այս յանդգնութիւնք եւ այս երկմտութիւնք,
այս հեռ եւ այս մախանք: Այլ՞ կրնայ իջա-
նել ի խորս այս խաւարչտին վհին եւ պատ-
մել այս անպարագիր խորչերուն անպատում
դաղտնիքն: Ինչ՞ ամպ թանձրամած պատէ
զնոսին, ինչ անգեղ ճիրանք յօշոտեն, ինչ
որդ կրծէ կամ ինչ օձ սողայ անդ: Ինչ՞ կու-
ղէ կամ չուղեր այս սիրտն. սիրէ՞ թէ ատէ,
խնդայ՞ թէ լայ, հեծէ՞ թէ վայելէ, Բարի՞ է,
չար՞ է, արդար՞, անդգամ, առաքինի՞, մոլի՞,
վեհանձն, վատաղդի, հզօր, ապիկար, ներօղ,
անողո՞ք, երախտաղէտ, ապերախտ, գթո՞տ,
ապառո՞ւմ, մարդասէր, ապիրատ, պիտանի՞
թէ անպէտ: Ինչ՞ է կամ ո՞րն է, եւ ո՞վ է
մարդ որոյ սիրտն այս հակասութեանց մէկն
կամ զամենն միահաղոյն չունենայ, կամ դէպ
ի մի կողմն նոցին հակէ բոլորովին կամ մերթ
եւ մերթ յայս յայն: Այլ՞ կրնայ պարծիլ ի վեր-

ծանութիւն նշանագրաց այս փակ եւ ան-
վերջ գրոց, եւ ո՞վ կրնայ պատմել անոր պա-
րունակութեանց ցանկն . անոր հեշտութիւն-
քըն, զրկանքն, վայելքն, պատրանքն, զգաց-
մունքն, անզգայութիւնքն, գիտութիւնք,
տգիտութիւնքն, թափանցումն, կուրու-
թիւնքն, խնդութիւնք, հեծութիւնքն, կիր-
քերն եւ ախտքն, ճշմարտութիւնք եւ ստու-
թիւնքն: Միթէ իւրաքանչիւր գիտէ՞ ինք իր
սրտին հանդամանքն եւ կրնայ մեկնել զայնու-
սիկ անձամբ անձին: Այլ՞ է մարդ իմաստուն
որ կարէ նկարագրել ճշդիւ իւր խորհուրդքն
եւ իւր միտքն, եւ ո՞ր է այն քերթող որ չէ
տարած իւր հետ իւր վերջին խօսքն ի դե-
րեղման: Իւր երկանց եւ դրոց ամենէն ման-
րասպատումն եւ կատարեալն է այն որ ան-
գիր մնացեալ է: Մածկազէտն ամենայնի
եւ սրտազէտն հարկաւ պէտք է լինել ի
վեր քան զբնութիւնս մարդկան: Այս
յարաշարժ եւ յարածուփ դործարանն մարդ-
կային զոր սիրտն անուանեմք, նման հնդիկ
հողեփոխութեան, միշտ փոխէ իւր պատեա-
նըն եւ անդադար փոփոխէ զկերպարանս
իւր, նման բաղմադիմին Յանոսի. եւ այս գի-

տութիւնն մնայ յաւիտեան ամրապահիկ եւ
անթափանց պատուարաւ ծածկեալ :

Բայ իբրտ վիրահատիւ սրտին ամենախոր
ծալքերն . թաւալէ զվէմն այս լուռ մունջ
դամբանին . ինչ կը տեսնես . խորշք մթա-
մածք , յորս խորհուրդք խռովայոյդք խար-
խափեն ի խաւարի . դերեղման վակեալ սրբ-
բատաշ քարամբ եւ ոսկի վերտառութեամբ ,
որուն մէջ լի է փտութեամբ եւ նեխութեամբ ,
սողնոց եւ զեռնոց զազիր ազտեղութեամբք :
Այս մարդն , զոր դուցէ արտաքուստ տես-
լեամբ կարծէիր լցեալ բարի մտօք եւ
բարեբարոյ դիտաւորութեամբք , վատթա-
րագոյն է սրտիւ քան զամենայն մարդիկ .
իսկ միւսն , որուն դրսանց երեւոյթն է չա-
րագուշակ , լաւագոյն բարքով եւ յատկու-
թեամբք զանդեալ է : Հակայ մի յաղթան-
դամ եւ հզօր , որ զաշխարհ դողացուցած եւ
բիւր վտանգաց դէմ աներկիւղ ախոյեան
կանգնած է , ամենաշնչին պարագայի մէջ
փոքրողի , եւ առաջի թղկի միոյ յաղթահա-
րեալ պարտութիւն խոստովանի , ինչպէս
Գողիաթն առ Գաւթի : Ընդհակառակն
յերտին վատասիրտն , զոր իւր իսկ ստուերն

ահարեկէ եւ շարժիւն տերեւոց ոտնակապ առնէ, յանկարծ շահատակեալ յարձակի ընդդէմ ամենայաղթ թշնամւոյն, Շանթաձիգ եւ գոռոզ սրտերն կրծէ յաճախ որդմի փոքրիկ եւ չնչին, եւ աննշան պատանեկին կամ համեստ կուսին սրտից մէջ առիւծ ահեղ որոտայ, Հողեփեռնեւք եւ Տրդատք չեն որք զՅուդիթս յարուցանեն եւ զՀախիսիմէս, այլ վիշապն որ իսիրտ նոցա որջացեալ գոռայ սասախւ, Տիտանական զօրութիւնք նշառակեալ անհետացան առաջի գաճաճային եւ լիլիբուդական յարձակմանց, Ով՞ զիննց այս գողդոջուն ձեռքերն եւ ով զօրացոյց այս տկար բազուկներն եւ թուլամորթ սրտերն, Ով՞ չէ տեսեր զաղքատ հպարտացեալ, որ ի վերայ ամպոց քալէ սիգաճեմ, եւ զճոխ ագահ, որ իբրեւ զօձ խնայէ ուտել զհող, եւ կուտակեալ գանձուցն վրայ նստի իբրեւ զՅոր յաղբեւս, Սնպեղ տունն չէր ի Հայս, ոչ յառասպելս Պրոմեթեայ, այլ անձնիւր մարդկան եւ իւրաքանչիւր ազգի սրբտից մէջ, հուղկահարին որ թալլէ զմերկն, որբոյն որ սպան զհայր իւր, ժանտին որ զրկէ զայրին, այրւոյն որ պղծէ զառապաս-

տըն, ստեանց օրք սնուցանենն զիժ, արդան-
դին որ ուրանայ զիւր պտուղ, պտուղն որ
խոցէ զնա իրրեւ զիւր, կաթին որ թունէ,
եւ բարին զոր ջամբեն փոխանակ հացի. ո-
րոց այսօր լան զոր խնդացին յերեկն եւ յե-
ռանդ, եւ պաշտեն զսր վաղիւ անարդեացեն,
նման Աղէսպատրայ սր գիշերուան տարփա-
ծութն առաւօտուն տայր խեղդամահ կո-
րուսանել . . .

Աւան, որ բոլոր այս խօսակցութեան
միջոցն կատարեալ լռութիւն պահած էր,
միա գնեցով ելից վերածութեանն,

— Նայէ՛, ըսաւ, ինչպիսի ճանապարհաւ
մեր նպատակը միանան, եւ ի զանազան ըս-
կըզբանց ելանելով, հասանեմք ինոյն կէտ
վախճանի. — Արօք, ի՞նչ է բարին եւ չարն,
իրան եւ սուտ, կեանքն եւ մահ, զորս ոչ
օք գիտաց մինչեւ ցայսօր ճանաչել եւ խնա-
նալ, Ինչ որ այսրէն եւ այսօր բարի է, ո՛չ
ապարէն այլուր եւ այլ ժամանակի չար է
եւ անպիտան, Պուցէ՛ վեցերորդ զգայու-
թեան Սրաղանձանուոյ պէտք են ի խելամը-
տութիւն այս հանդամանաց եւ այսպիսի
յարաչարժ փոփոխութեան, Իսկ արդ,

վերագարձի եւ ընդհանուր նորոգութեան
դարու մը մէջ ենք, որ ոչ անցեալն է, ոչ
ապագայն եւ ոչ իսկ ներկայն, զի ներկայն
որ է, եւ չէ իսկ առօրին, Մեք, այս նո-
րոգութեան որդիքս, մինչդեռ մէկ սուքով
կը յառաջենք եւ միւս սախք կը մնանք յե-
տագարձ ընդ մէջ երկուց ժամանակաց որ
իրարու հետ մըցին, կը նմանինք իբր ի վե-
րայ վճի տատանելոց, Ար՞ յոտից յազթող
պիտի հանդիսանայ կամ գլէ, այն որ ի վիհն
է մոլորեալ, թէ այն որ ի ցամաք հաստատեալ
է. յայտմ է խնդիրն .

Հոս կանկ մը առնելով, շարունակեց .

— Բաւական ժամանակ է որ անցի ընդ-
ծով եւ ցամաք, խառնելով զաճիւն հնոյ աչ-
խարհի եւ փշրելով զժեփս նորոյն, առանց
դտանելոյ ուրեք զլուծումն խնդրոյս այսո-
րիկ, Տեսի Անգլիոյ շողէչարժ մեքենաներն,
քաղաքականութեան արդիւնքն եւ ուսման
բարդաւածութիւնքն, Այս ամէնն ըստ չա-
փրս առաւելեալ, սպառնայ ձգիլ անդրքան
զհունս, եւ զի կրկնակի ծայրք կցին յերեար,
ո՞ գիտէ թէ այդ գերահռչակ քաղաքակա-
նութիւնն, յետ համբառնալոյ զմարդիկ ի

ժողովուրդի անդամները, անհուսալի չ'թաւալէ դա-
հալէժ ի վիհն խաւարի, Աւ ինչ է այն
զոր քաղաքականութիւնն անուանեն. ոչ ա-
պաքէն արուեստ մի է խարդախելոյ զճըշ-
մարտութիւն ընդ ստութեամբ, Փարիզի եւ
Լոնտոնի, որ այս քաղաքականութեան ա-
ւանդաստանն են, ինչ փառք են եթէ ոչ
իրենց երկաթապատ արգանդից մէջ կլանել
անյագուրդ չորից աշխարհաց յարաթոր քրք-
տունքն եւ տաժանակիր երկանց արգասիքն,
Մթնոլորտ միգային որ զծուխ փչէ եւ ըզ-
մառախուղ տեղայ անդադար, հեծելով հիւ-
ժեալ եւ շնչաստատ ընդ թանձրամած ամ-
պոսիքն որ պատեն զերեսս երկնից, Պաս մը
մարդկան մըմնատեսակ, ծխնելու զայ մրովե
գիշերադէմ թխակերպեալ, քրձադդեստ կամ
մերկանդամ, մինչդեռ այլք յորանան ի մէջ
գանձուց կուտակելոց արտասուօք սոցին եղ-
կելեաց, Պաշտօնեայք կաշառակուրձք, փաս-
տարանք սուտակաստաք, մեծատունք սոն-
քացեալք ի հանդերձս խողովակեայս, նման
մորթազերձ ոչխարաց կամ ուռուցիկ ակաց
բարձելոց ի վերայ եղեգանց, Պուսան եւ
կանանի ի ծարիր եւ ի սնդոյր շպարեալ, ո-

բոց վախտ նիհարութիւնն ոսկեհուռ կերպասիւք քողարկեն կամ վախ մերկութեամբ հռլանան . . . Աւ ամէն տեղ, յամէն կողմն, հանդէս դարչ եւ զազիր ազտեղութեան, սովալլուկ չքաւորութեան եւ ահարկութըշուառութեան, որ մագլոք եւ ճիրանաւ իւրեանց պատառոտեալ յօշոտեն զսիրտ մարդկան աղէկէզ . . . Ահաւասիկ այս է պատկեր այս շողեակսիլ թագուհեաց մայր քաղաքաց. եւ այդ պառաւն սնդուրեալ որուն Աւրոպա անուն տան, եւ ուր ամենայն ինչ հին է եւ ցնցոտի, նոյն իսկ այն վերջոյնն ուղց բառն քաղաքականութեան, որով զամենայն դեղ եւ ազեղ սեթեւեթեն, մերձ է ի գլորումն ի վերայ աւազակոյտ հիւմանցն յորս գնի երեբեալ . . .

— Բայց, հարցուց Հեթում, ո՞ւր կ'առաջնորդէ քո խորաբննին եւ անաչառ դատատանն, որ սուր վիրահատիւ բանայ զնեխութիւնս մարդկային վիրաց եւ բացերեւ յայտնէ զայնոսիկ . . .

— Հասանեմ ի վերածութիւնն իմ: Ասկարդ, աշխարհիս մէջ ամենայն ինչ փոխանակութեան եւ նորոգութեան ենթակայ է,

եւ այս ընդհանուր օրէնք մի են , յորմէ ոչ-
ինչ զերծ մնայ եւ որ հնոյն տեղ դասէ զնորն
անդադար : Այսպէս , բոյսք եւ անասունք
եւ մարդիք , ամենայն ինչ անցանեն , եւ ա-
նոնց տեղ նոր ծաղկանց վունջք , ծաղեալք
ի մոխրոյ նոցին , ծլին եւ զարդանան : Սոյն
օրինօք է որ նաեւ հաստատութիւնք մարդ-
կեղէնք , ստացուածք եւ երկունք երկար
ամաց անհետանան կամ ձեռքէ ձեռք կ'անց-
նին անթուլ : Այս օրինաց համեմատ պիտի
հասանէ օր մ'այլ կատարած աշխարհիս այ-
սորիկ , ըստ կարդի այն անհամար աշխարհաց
որք կազմեն զտիեզերս , եւ որ շարժական
անուր մի է յարատեւ հոլովման եւ փոփո-
խութեան ենթակայ . . .

Չ'ըլլայ թէ ամբաստանես զիս իբր կեղծ-
ուպատիր վիպասան եւ կցկտուր առասպե-
լաց յօդիչ , թէ բարոյական եւ թէ ֆիզիքա-
կան պատճառք որք հաստատեն եւ ճշդեն
ի մօտոյ զկատարած աշխարհի , անդստին ի
վաղ ժամանակաց իմաստնոց խուզարկու-
թեան նիւթ եղած են : Արարացի , յոյն
եւ հայ աստեղագիտաց գուշակութիւնք չ'են
զլիսովին անտեղի եւ անպէտ : Դժբաղդու-

Թեամբ Թեամբ եւ թլուտո գրչագրաց նուրբ
եւ աղօտ իմաստակութիւնք աղաւաղեն զհա-
շիւս յորոց ծագէ լուծումն առաջարկու-
թեան եւ յոր կորնչին շիթեալ ամենանօսր
գրահաշուոց քննութիւնք: Մին իյոյժ հե-
տաքրքրականաց այս հաշուոց է այն զոր գը-
տանեմք ի հայ ձեռագիրս ինչ յետին ժա-
մանակաց, օրինակագիր հասարակ եւ տգէտ
նօտարի: Այս մատենիս համեմատ, կատա-
րածն աշխարհիս սահմանեալ է ամի 1405
թուականութեանս Հայոց, առ որ ակնար-
կեն քանակութիւնք Ն, Ե, Ռ գրոց, որոց
բովանդակութիւնն ընծայէ միահաղոյն ըզ-
գումարն զայն որ պատասխանէ 1956 Փրքի-
չական թուականին: Զարմանալի է այն
մերձաւորութիւնն զոր մատուցանէ այս տա-
րեգիրն քան զայն յորում մնամք երեւման
գիտաւորին մեծի, կամ ի 2225 թուա-
կանն, Թէպէտ այս երկու թուահամար-
քրն 269 ամօք յիրերաց տարբեր են, բայց
այս տոմարական բարակ բժախնդրութիւն
մի է զոր անշուշտ չէր խղճէր հեղինակն ձե-
ռագրին եթէ գիտէր զայն, եւ որուն թե-
րութիւնքն հարկաւ Անանիայի Շիրակաւ

յւոյն կ'ընծայէր, Իցէ այս որպէս եւ է, հաւանական է թէ հարիւր տարի առաջ կամ ետքը, օգային յեղափոխութիւն մի պատրաստեալ է մթնոլորտին վրայ, եւ այս յեղափոխութեան պատճառ պիտի ըլլայ այն գիտաւորն որ միանգամ եղ զաշխարհ ի մազ մի կորստեան, յամին 1681, յորում արեւուն քովէն անցաւ քանի մի մզոն հեռաւորութեամբ, Իսկ վասն ամին 2225, ո՞վ կըրնայ հաստատել թէ այս մերձաւորութիւնն չփոփոխի ի կատարեալ բախումն իրերաց երկուց երկնային մարմնոց, եւ այն ատեն ինչ հետեւեանք են այս պատահման, ո՞վ կընայ պատմել,

Սակայն բնական պատճառաց մէջ, քան զերկնայինս եւ քան զմթեմադիկականս զօրաւորագոյն են երկրաբանականք, որոց վրտանդն առաւել մօտալուտ, ահաւոր եւ անդարձ է գլխովին, անոր համար որ այս պատճառքինքնին յերկրէ աստի ծաղեն եւ անոր երիկամանց մէջ անուցանեն զանշէջ վառարանն որ պիտի լափէ զնա, Այս կրակն կամ ջերմութիւնն, զոր անհնար է մարդկային համարակալութեան հաշուել ճիշդ եւ ստոյգ թուա-

համարաւ, եւ որուն զօրութեան աստիճանն շփոթէ զըմբռնումն մտացս, իրրայն թէ ուղե-նանք անվերջական հաշուոյ սահմանքն դժեւ, երկրագնդոյս կենդանականութեան պատ-ճառն է, Բաւական է ըսել թէ կենդանա-կան ջերմութիւնն մարդոց, որ եօթանասուն երեք միլիարի աստիճան թուի, եւ կենդանեաց որ կրկնապատիկ հաշուի, հողագնտիս ջեր-մութեան մէկ միլիարերորդ մասն անդամ չէ, Յաւել ի սա զյարասու աճումն նորին անդադար բողմապատկութեամբ եւ ար-ժարժմամբ, մինչդեռ նուազեալ դադարէ այլուր, այս հաւասարակշուութեան զեղծումն առաւելու զտագնապս վտանդին, եւ այս հնո-ցըն մշտավառ անհնար է որ յորդեալ չզեղու եւ ճարակէ զանօթն իւր, Գարձեալ ջուրն, որ 540 միլիան քիլոմեդրիւ ծածկէ զերեսս երկ-րի, այսինքն զերկուս յերկր մասանց մակե-րելութի նորին, իւր քանակութեամբ ահա-ւոր զօրութիւն եւ անհնարին յորձանք մի տա-ծէ, որուն դէմ չկայ ամբարտակ որ կանգնի, Այս զօրութիւնն, սահմանեալ ի բնէ ընդ-դէմ ջերմութեան, պէտք է որ ի հարկէ դուրս թափի առ ի նուազել կամ չեղոքել

ղիւր հակառակորդն . սալա թէ ոչ հողն կը-
րանայ յայրմանէն , ինչպէս կաւանայ յու-
ղողմանէ , եւ այս կրկին ծայրից հետեւանքն
տանին ոչ միայն յանրերութիւն եւ յանրեղ-
մնաւորութիւն երկրի , այլ ի բնաջինջ սալա-
ռումն նորին : Այս հակառակ եղբակացու-
թեանց միջավայրն կրնայ տեւել շատ ժամա-
նակ . բայց կրնայ նաեւ հաննել ի մի ի կրկին
ծագաց : Նրբ^օ վաղիւ , թէ այսօր , թէ ի
պահուն յորում խօսիմք , չգիտեմ : Միայն
ստուգիւ կրնամ հաստատել թէ այս սոլառըս-
պուռ կործանումն է անվրէպ : Յայնժամ յա-
րիցեն անշուշտ ի փլատակացս յայսցանէ նոր
ճնունդք եւ նորանոր արարածք , որք մեզի
պէս պիտի ապրին , պիտի խորհին , դործեն
եւ հնարին մեզ նման , եւ վերջապէս պիտի
մեռնին , իբրեւ զնախորդս իւրեանց , թող-
լով իրենց յաջորդաց ի ժառանգութիւն շա-
րունակել զնոյն մինչեւ յաւիտեան :

Այս յառաջատուութեան օրինաց , որով
կառավարի ամբողջ հաստատութիւնն , դէմ
կը դործեն անոնք որ զամենայն կ'ուզեն պահ-
պանել եւ մշտնջենաւորել յետադարձ եւ
դադարական փիճակի մէջ , զոր զարմանալի

հակասութեամբ, յառաջագիմութիւն անուանեն: Այս նահանջական մտաց դէմ մըրցելու պաշտօնն յանձնառու եղած են արխասիրաք ումանք, որոց գործն չէ ազատ ի մարդկեղէն մասանաց, Հալածեալք իբր աւերիչք եւ քանդողք հաստատելոց օրինաց եւ կարգաց, գաղտագողի սքողելու հարկագրած են, Արդեալ ի գլուխ այս կուսակցութեան, յորում ամենայն ինչ նոր է, ուր երկիր մի կուսական եւ անհերկ բանայ առաջի մեր զիւր արդանդն արդասաւոր, առ այժմ ոչ աւերի ինչ քեզ հաղորդել ի ճահ դատիմ, եւ զոր յետոյ կ'ուսանիս թէ հաճիս մեզ համախոհ լինել. . .

Հեթմոյ միտք յափշտակեալ, եւ ինք իսկ յողթահարեալ էր յայս նորահրաշ վարդապետութենէ, որուն առջեւ ամէն գիտութեան հասարակ շէնք զլորէին եւ ցընդէին իբր զփոշի, եւ որոց ճարտարապետքն դասելի էին ի կարգ դռեհիկ եւ ապիկար իմաստակաց: Բժշկին հետաքրքրութիւնն դրդեալ եւ ցանկութիւն ուսանելոյ զըրգուեալ,

— Աւա, սպտասխանեց, ինչ առնել պի-

տոյ է առ աշակերտիլ այդ գերաշխարհիկ
խմաստութեան ,

— Աչ ինչ , միայն հարկ է ներկայանալ ի ժողովն մեր , շնորհիւ եւ միջնորդութեամբ միում յանդամոց եւ ընդունիլ ի թիւ սոցին ,

— Ինչ՞ պարտք եւ պաշտօն դնէ ի վերայ այդ անդամակցութիւնն , եւ ինչ՞ անուն է այդ զարմանալի ընկերութեան ,

— Աշխարհամասրան , որուն ընդունելի լինելու համար պէտք են խոստումն , երդամանք հաստատեալ , հեռուելոյ ճշգիւ սահմանադրութեանց եւ դիտաւորութեան նորին , որ , ինչպէս կրնաք դատել , բոլորովին նորոգական նպատակաւ են ,

Հեթում խոստացաւ երթալ Աւստրի հեա ի ժողովն տարեկանաց որ մերձ էր ի գումարել ,

ԳԼՈՒԽ Է.

ՊԱՐԱՀԱՆԳԷՍ

Քանի մը որ ետքը, Փարիզի շրջանակին հոյակապ պալատներէն մէկուն մէջ փառաւոր եւ շքեղ պարահանդէս մի կատարէր, որուն ներկայ էին ոչ միայն բազմաթիւ արք եւ կանայք որք յատուկ հրաւիրանօք կամ մասնաւոր յանձնարարութեամբ մուտ գըտած էին հոն, այլ եւ իշխանազունք, դեսպանք եւ պաշտօնեայք երեւելիք, Այս հանդիսականաց շատերն գիմնակաւոր եւ ծախաւ, շատ այլ զգեստաւորեալ էին տարօրինակ եւ ճոխ հագուստներով, որք ամէնազգի եւ ամէն աշխարհաց ձեւակերպութիւնքն ներկայացնէին, Աչ ինչ զարմանալի եւ գերահրաշքան զոյս պարահանդէս, յորում բազմութիւնն սփռեալ գրախտանման սրահներու եւ եղեմական պարտիզաց մէջ, իբարու վրայ ելուէջէր պէսպիսութեամբ զարդուց եւ զգեստուց եւ լեզուաց, որք ի Հնդկաց մինչեւ ի հեռաւոր գաւառս Ափրիկոյ իրենց

երեսփոխանքն ունէին անդ, Այս սրահքն
եւ այս պարտէզքն լուսաւորեալ ի լոյս ան-
թիւ ճրագաց եւ անհամար շահից, միրկա-
ծուփ ծովուն երեսաց նմանութիւնն բերէ-
ին, որուն փրփրագէզ ալեաց յարատիպ
պատկեր մի էր ժողովուրդն անդագար սա-
տանդական որ զեղոյր ի նոսա, Յանկարծ
այս յարաշարժ շեղջակոյտն ներքին սրահա-
կաց եւ ճեմելեաց մէջէն հորդան տալով եւ
հերձեալ յերկուս թեւս, երկուստեք սլասեց
նորեկ հիւրերու խումբ մի որ բազկանայր
յերկից անձանց, որոց մին երթայր յառաջմէ
առանձինն, եւ միւս երկուքն այր ընկերին
թեւածելով երթային զհետ նորա, Առաջնոյն
զգեստք, արեւելեան ձեւով փայլէին փառա-
ւոր ճոխութեամբ, եւ անոր ուսոց վրայ տե-
սակ մի վակաս արկեալ էր, խորհրդաւոր նը-
շանագրովք գրոշմեալ: Արկորդին, որ հա-
մակ սեւազգեստ էր, յոտից մինչեւ ցզլուխ,
ընկերն էր հասակագեղ կին մի, որուն հա-
ղուստին զարմանալի հարստութիւնն ապ-
շութեամբ ընոյր զաչս հանդիսականաց որք
անքթիթ հաստատէին անոր վրայ: Համա-
կեալ ի շողշողուն շամանդաղ, զուարթնոց

լուսոյ ճառագայթից նման, նուրբ թափան-
ցիկ շղաշատեռի եւ փայլղփայլ սրատմուճա-
նաց, հոլանի գլուխն սրատեալ էր վարտակալ
մահեկաւ, որուն վրայ բազմատեղաց պէս
շողային շարք ական անթիւ եւ հատք մաք-
րափայլ մարդրոաց անհամար, Սաւառնա-
ցեալ ի վերայ թեւոց շնորհաց, նման երկնա-
յին ոգւոց զորս սփռէ քան թէ գծէ վրձինն
նկարչին ի վերայ երկնաներկ կտաւոց, յո-
րում խայտալով թեւասպարեն ի բարձունս .
իւր նազելի քալուածքն եւս սուաւել յայտ
առնէին զձիրս եւ զգեղ ճկուն հասակին,
փոքր մի առ ի շեղ խոնարհեալ ի կողմ ընկե-
րին, որուն թեւոց վրայ յեցեալ էր, Չէր-
քէզի գօտեաւ եւ կաւկասեան լանջասպանա-
կաւ մէջքն պնդած, ոսկեթեւ մուճակաց մէջ
ճնշեալ հեղասահ թռուցիկ ոտքերն ճեմե-
լու ատեն, իւր վրայի ազամանդներէն ի լոյս
բիւրաւոր ճրագաց ցայտեալ շառաւիղներն
գոյնզգոյն բեկբեկելով, նմանէին վարսից
կամ նշուլից գիտաւորաց որք յառաջոյ եւ ըզ-
հեա ընթանաննոցին:

Անթերցողք ծանեան ի հարկէ ի լծակիցսն
զորս առաջի առնեմք զգիւցազունսն մեր .

որ յեւս վայրիկ մի շրջելոյ ի մէջ փարթամութեանց հանդիսին, դադարեցին ի դաւիթ մի ընդ մէջ պարտիզին եւ սրահաց, ուր անմերձ էին սահանք հոսանաց մարդկան հեղեղատից :

Յանկարծ կին մի ամբաստակ սքողեալ, մերձենալով ի զուգակիցսն ,

— Տէր, ըսաւ , ներելի՞ է առ վայր մի շրջագայել ընդ ընկերն ձեր :

Օտարական կնոջ ձայնին եւ շարժուածոց մէջ չգիտեմ ինչ քաղցրութիւն եւ ազնուականութիւն կային, կամ լաւ եւս է ըսել այն մազնիսական ձգողութիւնն զոր սուրբ եւն դրոշմել գերագոյն արարածք ստորնադունից վրայ , եւ որուն դէմ կենալն է անհնարին , Նոյն միջոցին Աւետն մերձենալով առ Հեթում , եւ խնդրելով ծանօթացնել զնա անդամոց ընկերութեան որ անդ էին , հարկեղեւ նմին կամայ եւ ակամայ մեկնիլ ի Փիննալէ , թողլով զնա ընդ կնոջն , Օտարականն երկար ատեն չկրցաւ խօսք մի խօսիլ , եւ իւր խառովութիւնն ակներեւ կը յայտնէր արտաքոյ կարգի այլայլութիւն մի զոր չէր կրնար գլխօգին զսպել , Ատեն ատեն գողգոթուն

իրբեւ զհօղմահար խռիւ խոտին, յետոյ կարծեա թէ անողոյ թմբութեան մը մէջ կ'իյնար, յորում զլուխն կախած մնայր պշուցեալ աչօք ի դեռին, Յանկարծ իբր թէ զարթուցեալ ի քնոյ, զլուխը վեր կը վերցնէր եւ զմոյլած աչքերն կառուցանէր ի Փիննա, այն ատեն այս մարած ականողիքն իբր թէ նոր կենդանութիւն առած, այնպիսի բոցք հրոյ յայտարարք սրտին խանդաղատանաց կամ մրցմանց ցայտէին ի նոցանէ, որոց նշանակութիւնն մեծ եւ ահաւոր պարագայից վերարեբելի էր, W զիտէ ինչ խորհուրդք խորինք եւ անթափանցք ծածկէին ի սիրտ նորա, կամ ինչ նախատակ ամէր բերէր զնա ի ծով անդր, ուր տակաւին ձեռն ի սամիտունէր մինչդեռ նաւն յորոյ վերայ բարձեալ էր, բեկեալ խորտակէր ի բախմանէ ալեացն, Քուցէ ի բ սաստկայոյզ եւ անսանձ կրից տակ բուռն տենչանք սքողեալ էին, որք անտեսանելի աչօք մղէին զնա դէպ ի կէտ բաղձանացն, յոր գիմէր ներքին տղղեցութեամբ, եւ յորմէ սա յետս նահանջէր, ինչպէս ծովափն ի նաւէ, Արկար ատեն անստոյգ երերման եւ անմեկնելի համակրութեան մը մէջ

Տփալէ ետքը, օրիորդն չէր կրնար ճանաչել զնա որ իւր սակաւածիւ ծանօթից չ'ունէր ինչ նմանութիւն : Միայն նորա ոտից եւ ձեռաց եւ ամէն շարժումաց անստղիւտ համեմատութիւնքն անուրաստ ազնուականութիւն մի յայանէին, զորս քօղ եւ դիմակ չէին կարող գլխովին ծածկել : Աւերջապէս Փիննա չկրնալով իւր իրաւացի հետաքրքրութիւնն եւ սրտին անձուկն սանձել, համարձակեցաւ հարցնել նմին .

— Աարելի է արդեօք գիտնալ, Տիկին, ձեր անունն եւ ինչ պատեհ առթի պարտիմ նորա ծանօթութիւնն :

— Իմ անունս, պատասխանեց կինն գող-գողուն ձայնիւ, չէ պիտանացու, զի ոչ անուն ունիմ, ոչ ճիշդ եւ որիչ նպատակ մի այս աշխարհիս մէջ, ուր նժգեհ եւ ապառուժ թափառիմ, առանց թոյլ եւ դադար մի գլտանելոյ վարանմանցս, որոց վախճանն է անշուշտ ի ծոց յաւիտենից : Ասանորոյ վափաքեցայ յառաջագոյն տեսանել զքեզ միանգամ, զքեզ, յաւել դառնակակիժ հառաչանօք հողւոց հանելով, որուն փոխան վըշտաց իմոց, վայել են ամենայն երանութիւնք :

առ որ վերբերին անդադար անսուտ եւ կարօտեալ սրտի խնայ տենչք եւ մաղթանք մըշտամուռնչք :

— Քայց , պատասխանեց օրիորդն , սրուն զարմանքն ու խանդաղատանքն միով չափով առաւելուին քանի որ այս անձանօթ կնոջ գորովայից բանք հնչէին յականչս նորա , առ ինչ պէտք է շնորհ գիտել ձեր այդպիսի սրտակից համակրութեան առ կին մի զոր չէք ճանչնար եւ գուցէ չէք խկ տեսած , գուք որ ինքնին վկայէք թէ ոչ մէկ հաղորդակցութիւն ունիք այս աշխարհիս հետ եւ հետեւարար ընդ այնպիսոյ աղջկան որուն ի մասնաւորի կցորդութիւնք չ'են անցաներ անդր քան զսահմանս տան եւ որմնց , որոց մէջ սխարխակեալ է :

— Նայէ , ըստ կինն , որոյ ձայնն կարծես թէ սրբազան իրիք ներշնչութեամբ գրոշմեալ էր , ինչպէս այս բազմութեան մէջ , ուր ամէն աղգի եւ ամէն աշխարհի մարդիք վխտան , իւրաքանչիւր գիմէ անդ ուր տանին յօժարութիւնք սրտի նորա , ինչպէս երկաթ շուրջ զբեւեռաւ . . . Համակրութիւնք անձինք են , որք սրտէ ի սիրտ խօսին լռե-

լեայն հզօրագոյն քան զբարբառ բերանոյ,
եւ որք իրերաց մերձեցնեն, վերածելով ի
հեռաւոր եւ ծայրագոյն սահմանաց, իրարու
հաւասար վիճակի հողիներն եւ համակար
համախորհուրդ մտքերն: Կակ արդ, ես ալ
ձեզի պէս անպատասպար եւ յուսահատ գը-
նիմ այսրէն, անիրաւեալ եւ զրկեալ ի միակ
եւ զերագոյն միտքարութենէ յորոյ վերայ
օրէն էր հաստատել զյոյնն իմ, իբր ի հատոր
սրտի իմոյ. ես ալ ձեզի պէս մէկ տենչանք
եւ մէկ կէտ նպատակի ունիմ առ որ բերին
յարածամ սրտի իմոյ մաղթանք եւ անթուշ
խնդրուածք, որում թէ ոչ վաղածաման,
դէ՛ծ անագան հասանեմ վերջապէս զրկե-
լով զնա ի մէջ բազկացս . . .

Եւ այս խօսքերն ըսելու ատեն, ներքին
եւ աննահանջելի զօրութեամբ մղեալ, անձ-
կայրեաց մերձենայր առ Փիննա. բայց ըզ-
գաստացեալ, բռնաբար սանձելով զթռիչս
եւ անդեան սրտին, ետ քաշուեցաւ .

— Գու եւս, կրկնեց յետ վայրիկ մի դա-
դարելոյ, դու եւս ահաւասիկ հասանես ի կէտ
բաղձանացդ անհատական, մանաւանդ թէ
անցանես անդր քան զոր խնդրէիրդ առ իշնուշ

զթերին սիրատուչոր սրտիդ զգացմանց . . .
Սա է նեցուկ եւ թիկունք անասան յորոյ
վերայ յեցեալ գնիւ անյողդողդ . սա է ան-
սուտ բարեկամ եւ անխտոր առաջնորդ քեզ
ի բաւիղս աշխարհի ուր չսայթաքեն գնացք
ոտից քոց . սա է վերջապէս տպաւէն եւ
փրկիչ քոյ, որոյ ի նախախնամութիւն պէտք
է դիմես ամենայն վստահութեամբ, եւ ուս-
տի ակնկալեալ մնա՛ մեծամեծ եւ լիաձեռն
բարեաց . . .

Օտարականն ըւեց, արգիլեալ ի հեծկլտա-
նաց զորս չկրնալով բոլորովին զսպել, ծած-
կեց վարչամակաւ դերբան իւր, Նոյն միջո-
ցին Հեթումիւրայ հասնելով,

— Բարեկամ, ըսաւ նմին օրիորդն այլ, այլ-
մէ եղած, այս կնոջ ձայնին եւ խօսքերուն մէջ
չեմ գիտեր ինչ մարգարէական ոգի եւ գե-
րագոյն ազդեցութիւնք կան, որք թափանցեն
մինչեւ ի խոր սրտի խնոյ . . . Ով՞ կրնայ
պատմել նմին մի ըստ միոջէ իմ կենացս հան-
գամանքներն, որոց գիտակցութիւնն ոչ ու-
մեք թոյլ տուեալ է . . .

— Այնէ՛, ըսաւ բժիշկն մերձենալով շտա-
պաւ առ կինն եւ ըսելով հեգնօրէն . Ով՞

դեղանի դիմակ, դու որ դիտութեանց աղ-
բերէ ճաշակեալ եւ ծածկագիտութեան
դաղտնիքն երդմնեցուցած թուիս, կրնաս
ըսել ինձ թէ ո՛ւստի դամ կամ յո՞վ եր-
թամ, եւ եթէ ի՛նչ են սկիզբն եւ վախ-
ճանն իմ, որոց խելամտութիւնն կրնայ, մեր
իրաւացի հետաքրքրութեան ծարաւն յա-
գեցնելով, միանգամայն քոյ դերիմաստ հըմ-
տութեանդ անժխտելի ապացոյց մի յաւելուլ
առ աչս թերեհաւտօրից որք ուրանան զնշանս
եւ զարուեստ քոյ անճառելի իմաստու-
թեանդ :

Գիմակաւոր կինն գլխոյն վրայի քօղն իջե-
ցնելով եւ ակնարկելով առ Հեթում իրր թէ
ճամբայ թողուլ իրեն որ անցնի, պատրաստ էր
իմեկնել. բայց սա առաջն առնելով .

— Տիկին, ըսաւ, չ'ես կարող անցնիլ ա-
ռանց իմ խնդիրքս կատարելու :

Օտարականն դարձոյց զգլուխ իւր դէպ ի
նա որ արգելոյր զինքն, եւ խորամուխ սեաւ
աչքերն հաստատելով անոր վրայ, կանգնե-
ցաւ իրր ախոյեան աննկուն : Այս կեցուած-
քին եւ մանաւանդ այս նայուածքին մէջ
չեմ գիտեր ինչ տիրական վսեմութիւն կայր

որ պատկառանք եւ խոնարհումն ազգէր
միանգամայն, Ասարժեա թէ բոց աչացն սե-
ւափայլից, որ ընդ կրկին փեղկս գիմակին
թափ ընդ մէջ անցանելով ցայտէր արտաքս,
զարմանալի դօրու թեամբ մը զինեալ էր, որ
յետ յետս կասեցնելոյ զՀեթումի թախանձա-
նացն, կռուեց անշարժ զոտս նորա ի գեալին:

— Անչ՞ պէտք, ըսաւ յանկարծ խաւարա-
մած ձայնիւ որ գողցես թէ ի ստորոց գե-
րեզմանաց ելանէր, բայց որ օտար եւ անլուր
չթուէր յականջս Հեթմոյ. ինչ պէտք անցե-
լոյն յիշատակն նորոգել, եւ ցուրտ մխրոյն
տակ թաղեալ կայծն խառնելով, վառել զայն
վերստին արհաւրօք, մինչդեռ ապագայն ի
խոստմամբք մեծամեծաւ մերձ առ դուրս է:
Ա՛հ, պատանի սէգ եւ խտտերախ, կ'ու-
ղես անցելոյն թանձր վարադոյրն հերձուլ
եւ անոր խաւարամած ամպոց տակ կուտա-
կեալ սպառնալից մրրկաց ասպարէզ կարդալ
. . . կ'ուղես երդմնցնել անոր վրայի կափա-
րիչն, եւ պատառեալ զիրանն անկենդան որ
ընդ նովաւ, նորոգել զթարախ արխնսսոգ
վիրացն . . . Ա՛հ, կ'ուղես խելամուտ լինել
խորոց ապագային եւ աներկիւղ սլացեալ ի

վիճ խորհրդոց նորա, թափանցել գաղտնեաց
որք ծածկին անդ . . . Չարաչար խնդրես . . .
Բայց որովհետեւ այնպէս կ'ուզես, եղիցին
կամք քոյ . միայն զխոցիր թէ անպարտ եմ
մեղադրանայն, զոր կուտակես ի գլուխ
քո . . .

Կակ արդ, պէտք է որ յառաջագոյն փոք-
րիկ արկած մի պատմեմ, որուն խելամուռ-
թիւնն քեզ կը թողում բերել ի վերայ, Աստ-
տանդնու պոչոյ սոհմականաց մէջ, տառա-
պեալ եւ վշտահար կին մի կայր, որուն ամ-
բողջ կեանքն եղած էր դառնահամ բաժակ
մի լեղոյ, զոր այս եղիկելին քամեալ էր մին-
չեւ ի լի, Օր մը, երիտասարդ մի դեռահաս
եւ աղնիւ, բայց ոչ ինչ ընդհատ ի կնոջէ անտի
անիրաւեալ ի բողոքէն, պատահելով ամա այն-
պիտի անհնարին վտանդ ի մէջ ուստի ոչ ոք
ձեռնհաս լինէր փրկել զնա, ի գին կենաց ի բոց
մազապուր զերծուցանէր յանյրէպ մահուն
անգութ ժանեաց, Այս երիտասարդն եւ այս
կինն իրարու հետ համակիր կարեկցու թեան
եւ անհատնում երախտագիտութեան սերտ
յօդերով կապեալ, ուրիշ հաւաստիք մի իւր
պարտականութեան չէր կարող ընծայել կինն

առ իւր բարերարն եթէ ոչ իւր սրտին ան-
սուտ կցորդութեան եւ անձնանուէր մտեր-
մութեան զգացմունքն, Քայց այս չէր բաւա-
կան ի հասուցումն երախտեաց վեհանձն
պատանւոյն որ դրած էր զկեանս իւր փո-
խանակ նորա, Անչ որ խոհականութիւն եւ
գորով թելագրէին, զամէնն սպառեց կինն
առ համոզել զնա հետ ի կալ յանտեղի եւ
գէթ յանժամանակ թախանձանայն, Չա-
նաց ընդունայն շահել զսիրտ նորա փաղաք-
շանօք եւ հեղութեամբ, եւ ամէն միջոց ի
գործ դրաւ առ յետս կասեցնել զնա ի յա-
մառ եւ անհամբոյր խստասրտութենէն,
Խոնարհեցաւ յոսս նորա պաղատանօք, եւ
անկաւ ի վերայ երեսաց իւրոց աղերսանօք
եւ խնդրուած ոչք առ ի մի դատասպարտ կա-
ցուցանել զինքն վասն որոյ ոչ վիճակն միոյն
ոչ միւսոյն սպառգայն ներէին . . . Չուր
ջանք, անողոք սրատանին անլուր եւ անցող-
գողգ մնաց յանդարձ պատգամն իւր, Անչ
պէտք էր որ ընէր այս կինն, կամ առ ոսս
հարկանել, երխտասարգին բոլոր ակնկալու-
թեանց հետ, իւր պարտաւորութիւնքն, կամ
հետտելով առ նա, զոհել զանձն նմին, Այս

Ժայրայեղ ծագաց մէջ ծածանեալ, լաւ հա-
մարեցաւ սրտաբարաց մատուցանել զինքն առ
նա որում ստարա էր զկեանս իւր . . . Իսկ
արդ, ահա աօիկ կատարած ելից սցսր ող-
բերդութեան, որուն նահատակք յիրերաց
փեռեկաեալ, ինչպէս եղունգն ի մտոյ, ցիր
եւ ցան հալածեցան իւրաքանչիւր ի ծագաց
մինչեւ ի ծագս աշխարհի . . . Ասոնցմէ այն
որ բարեբարեալն էր, ցաւօք եւ հեծութեամբ
մերձ է յիջուցանել զանձն իւր ի դժօխս,
Իսկ միւսն, որուն ոչ ինչ հարկ ի վերաց դնէր
կալ մնալ խստապահ խոսամանն որ առ նա,
իսկ միւսն, կրկնեց ակաւր եւ թաղծաղին
հառաչանօք, յետ կուրծ ի կուրծ ճակատա-
դրին դէմ ողորելոյ, յետ շրջելոյ ընդ ոլորաս
անուոց յարաշարժ եւ յեղյեղուկ բաղդին,
վերջապէս յաջող դատա ձեռն ձգել ի սանձ
նորուն. թեւապարեալ եւ հասեալ ի ծագ-
նորին անխանջ աշխատութեամբ եւ անըս-
պառ բաղձանքով, հոն իւր ջանից հատու-
ցումն եւ իւր ճգանց սլոակն ընդունելու
արժանացաւ, Քանի որ անխորձ հասակի
եւ անտէրունչ սրտի մը, որուն վայել են
իւր ամէն համակրութիւնք, ապաւէն անու-

բասա եւ նեցուկ հաստատուն եղած է, ոչ
ինչ կրնայ իրենց երջանկու թեան արդեւիք լի-
նել . . . բայց վայ թէ միանգամ ունին մա-
տուցանէ բանից բանսարկուին, որոյ աչք
անդադար մտխանօք հսկեն ի վերայ նորա . . .
Այս սխերիմ եւ անհաշտ թշնամին, յետ մն-
լորեցնելոյ անոր գարշապարքն անել եւ ա-
ռապար շաղկաց մէջ, յետ որսալոյ զնա
ողոքական եւ պատիր բանիւք, պիտի խտո-
րեցնէ զինքն ի ճանապարհէ արդարութեան
առ որ դէմ եղեալն էր. պիտի տանի զնա
ծագաց ի ծագս եւ պիտի հանէ ի բարձունս
անմատչելիս, ուստի, նման փորձչին որ ի
վերայ աշտարակի եղ յոսս Տեառն զգանձս
աշխարհի, դահալէժ պիտի դլորէ ի սառ-
րել . . . Զգոյշ լեր, ո՛վ բարեկամ, չբլաց
թէ այս պատրանաց տեղի տաս. եւ այս տա-
րարազդութիւնն հասանէ քեզ, յորմէ չէ
վերստին կանգնումն, եւ չիք հնարք փրկու-
թեան . . .

— Ներէ՛ ինձ, գոչեց Հեթում, կնոջ ոտքն
կյնելով ոգեսպառ . . .

— Զի՛ կայ խմ եւ քո, ո՛վ պատանի, առ ի նե-
րել քեզ. ուղեցիր անցելոյն քողն պարզել եւ

ապագային խորն իջանել . . . կալայ զձեռանէ
քումմէ եւ տարեալ ամի գբեզ ուր խնդրե-
ցեր, ինչպէս դու ըրիր երբեմն ընդ կնոջ
զոր փրկեցիր ի մահուանէ : Բարձեր զնա ի
վեր քան զգլուխ քոյ եւ հաներ զնա յերկինս,
եւ երբ վերանայր մինչեւ յամպս, թաւալա-
զլոր արկեր զնա յերկիր : Ահա՛ քոյ ըրածդ,
եւ ահաւասիկ որ ինչ նա քեզ առնէ . երախ-
տագիտութիւնն դնէր ի վերայնորա պարտք
մի սրբազան, անջնջելի, յաւիտենական, այս
պարտքն է զոր հատուցանէ քեզ այս կի-
նըն ոչ տոկոսեօք այլ խորհրդովք . հատու-
ցումն ոչ յիրաւի ըստ չափու շնորհացն . բայց
ոչ ինչ նուազ յանկեղծ սրտէ թելադրեալ,
փրկանաց քոյ ի գին . . . Աւր՞ են յանցանք
եւ ինչ են մեղքն ի քաւութիւն . . . Մած-
կադէտն ամենայնի, յաւել կինն ծանր եւ
խորհրդաւոր բանիւք, որ իւրաքանչիւր սըր-
տին խորոց մէջ տեսանէ, նա՛ ներէ եւ իւ-
րաքանչիւր . . .

Նոյն միջոցին բաղմութիւնն յորդելով ի
գրանց պարտիղին ի ներքս, հրաշապատում
կինն, որ գքօղ իւր արկեալ էր կրկին ի վե-
րայ գլխոյ իւրոյ, աներեւոյթ եղեւ խառ-

նեալ ի յորձանս նորին: Փիննա, որուն իրաւապէս զարմանքն գրգռէր լսածն ու տեսածն ,

— Հեթում, ըսաւ սրտակէզ տխրութեամբ, այս կինն , եթէ չեմ սխալիր ծանօթ է ձեզ եւ արժանի ձեր համակրութեան . չըլլայ թէ արդեւք ըլլամ ձեզի որ դուցէ յօժարէք հետամուտ նմին լինել . . .

Սէ այս ըսելով, սրտահար օրիորդն պատրաստ էր թողուլ զհեթում, մերձենալով առ հայրն իւր, որ շտապաւ դայր ի խնդիր նոցին , եւ որ յեա խօսելոյ յականջս բըժըշկին , դարձաւ առ դուստրն իւր .

— Սկ , սիրելիս , ըսաւ , երթանք ի տուն , զի դու հողնած կ'երեւաս , եւ ինձ հարկ է հեթմոյ հետ երթալ այլուր ի պատճառս կարեւորագոյն իրիք գործոյ ժամադրութեան :

Սէ երեքեան միաբան ելին ի դառիթ պալատանն : Անդ ի մէջ դրանդեաց սեմոցն , կրկին աչք բոցակէզք շողալով ի վերայ Աւուոնի, կայծակնահար սասանեցին զնա յօտից մինչեւ ի դլուխ , եւ անհետացան ընդ մէջ խուան յորդելոյ արտաքս իրրեւ զգեա մի ուսուցեալ որ կուտորէ զթումբս իւր եւ զեղու սանձարձակ խրոխտալով :

ՊԼՈՒԽ Ը.

Ն Ե Ռ Ն

Նեռն . . . Ինչ՞ կը նշանակէ այս անունն յոր յեղած են երանաշնորհ թարգմանիչքն մեր գյուհական Անտիքրիստոսն , եւ որուն աւանդութիւնք ազգայինք վաղուց վարկ եւ առանձին հաստատութիւն տուած են , Այս աւանդութեանց յատուկ եւ ձեռագիր օրինակներն լի խորհրդաւոր պատկերօք եւ անհեթեթ նշանադրօք , զգալուստ Նեռին պլարանելով գուշակեն , որուն բնարանք քաղուած են գլխաւորապէս ի մարգարէութեանցն Պանիէլի եւ ի գրոց Յայտնութեան , զորս չներէ մեր գրութեան շրջանակն յառաջ բերել , Եւ ոչ իսկ պատմել արժան է մեզ զամենայն ոճիրս այս ահարկու թշնամոյն հօտին Քրիստոսի , որ պիտի դայ , ըստ կանխաւ քարոզութեան նորին , ի վախճան ժամանակաց , սիւսել աւերածիւ զերեսս երկրի , եւ որուն գլուխն ինքնին Տէրն , ի միւսանդամ գալստեան խրում , ջախջախելէ ետքը ,

աշխարհիս վերջ պիտի տայ, Այս է ստոյգ եւ հասարակ վկայութիւնն յազադս Նեոին կամ Վերաբրիստոսի, ըստ տէրունական բանից, Իսկ Նեոն յորջորջումն ի հայումն թուի ազաւազեալ յանուանէն Ներոն, իբր զի երկաթադիրքս Ր եւ Ո կցեալք յիրեար իբրեւ զՌայն, ըստ օրինակի Ո եւ Ր գրոց, որք նմանապէս յաճախ յեռեալ լինին ի միասին ի շատ ձեռագիրս, Զսոյն հաստատէ նաեւ ծածկագրութիւն անուան Պաղանին ի Յայտնութեան Յոհաննու ընդ թուովք 666, թուելոյ զորս այսպէս վերածեմք ըստ երբայական աթուիթայից, առանց ձայնաւորի.

$${}^1\text{Բ} + {}^5\text{Ս} + {}^{10}\text{Ր} + {}^6\text{Ն} + {}^{10}\text{Ր} + {}^4\text{Ո} + {}^3\text{Ն} = 666,$$

որ թարգմանի Ք Ե Ս Ա Ր Ն Ե Ր Ո Ն, յաւելեալ զձայնաւոր տառս մեր,

Ներոնի հալածումներն եւ կոտորածք քրքրիստոնէից բաւական են առ արդարացուցանել զայս կոչումն, որ զտեղի Անդիքրիստոսին կալեալ է, Հաւանական է թէ ոչ նրւազ հաստատութիւն նմին տուած է միւս Ներոնն, զոր պատմիչք Հոովմեյեցիք գնեն առ Վեսպասիանոսիւ ի Հայս, եւ զոր սուտն անուանեն, Ինչ եւ իցեն արժէք

այսպիսի զրուցաց , հաւաստի է թէ երկար
ատեն , տէրունական խօսքերուն պատշաճու-
թեամբ , ոչ միայն զՆերքերիստոսն ակնար-
կեալ է այս անուանակոչութիւն , այլ առ
հասարակ ամէն հերձուածոց հերեսիօրիա-
պետքն , որք զանազան ժամանակաց մէջ
յարձակեցան ի փարախն Քրիստոսի , ըստ
այնմ թէ « արդէն իսկ եկեալ են Նեռինք
բազումք » :

Իրիկուն է , եւ խաւարն որ պատէ զե-
րեսս երկրի , սեաւ բծերու նման կը ծրագրէ
օդոյն մէջ զծագս աշտարակաց եւ բլրոց որ
Փարիզի շրջանակէն դուրս կը գտնուին :

Ս.յս շինական վայրաց մէջ խոտորեալ եր-
կու մարդիք , երկու գիշերոյ ճանապար-
հորդք , յառաջեն , ցուպ ի ձեռին , մերթ
չտապաւ , մերթ երերեալ . երբեմն դադար-
է նա որ առաջնորդ թուի լինել միւսոյն ,
անշուշտ առ իստուգել զուղղութիւն կող-
մանն յոր դէմ եղեալն է . յետոյ դարձեալ
կը շարունակէ իւր ճամբան հորդելով զչաւիղ
ընկերի իւրում :

Ճանապարհորդքն այսպիսի երկմտութեամբ

եւ տատանմամբ բաւական ժամանակ քալելէ ետքը, իբր անտեսական աջով մղեալ, հասան մութ եւ ստուար շէնքի մը առջեւ որ ի ծերպս խորփոս եւ անձուկ ճանապարհաց թաղուցեալ էր :

Հոս , ոչ հետք , ոչ ելք . միայն դուռն մի երկաթի որ հազիւ թէ նեղ ու մթին անցք մի տայր ընդ մէջ ցած ու դեմնափոր ճանապարհաց , ուր անկարելի էր քալել առանց ողնարեկ ծռելոյ :

Քառորդ մը այսպիսի դժուարակոխ ճամբաներէ ու սանդուխներէ ելլելէ եւ ինձնելէ ետեւ, հասին ի սրահ մի ընդարձակ , յանհուն խորութիւն եւ յահագին բարձրութիւն , որ ոչ պանդոկի ոչ կապելիոնի նմանութիւն ունէր , մանաւանդ թէ ստորերկրեայ քարայր մի ակնարկէր, ուր թռչելին երամբ գիշերային ջղջկաց եւ որուն անհարթ ձեղունն եւ գիջին որմունք փլման սպառնալեօք կրնային ամենայանդուզն յերուզակին սիրտն էբուցանել :

Անդ էր այլ դուռն մի թանձրագոյն քան զառաջինն , ընդ որ ճանապարհորդն երկիցրա բախելուն պէս , փեղկք երկաթիք ճռնչեցին ի վերայ ժանդոտ եւ մրտ ճախարակաց

եւ բացան, եւ յետ մտանելոյ հիւրոցն ի ներքս, դարձեալ վսակեցան նդաւ . . .

Այս ուրիշ սրահ մի էր, որուն ընդարձակութիւնը ծայրէ ի ծայր չափել անհնարին էր աչաց, եւ զոր ճրագունք վառեալք եւ կանթեղք կախեալք ի ձեղնոյն հազիւ թէ կրնային փոքր մի լուսաւորել:

Ոչ Միքէլ—Անճելոյի ահարկու պատկերներն ոչ Սալվադոր-Տողայի սոսկալի նկարներն կարող են գաղափար մը տալ այս խաւարչտին վայրաց, յորում շուրջ զսեղանով շարուած էին բազմութիւն գիշերադէմ մարդկան, ըստ նմանութեան հինից գնդին Մաղանիէլոյի կամ գիշերոյ դաւաճանաց, լուռ մունջ մնալով գալստեան այնմ որոյ պատրաստեալ էր անշուշտ աթոռ գահերիցու այս ահաւոր ժողովոյն:

Մին յերկուց նորեկ հիւրոց, որ Ալեոնինքն էր, անցեալ ընդ մէջ երկու կարգ ժողովականաց, որք յօտն կային պատկառանօք, եւ ի վերայ պատուանդանացն եւ բազմեցաւ ի վերայ գահոյից: Իսկ միւսն, որ յայտնապէս Հեթում էր, տարեալ ի նմանէ, նստաւ առ նմին:

Առ ի խելամոռութիւն ցայս վայր եւ առաջիկայ ասացելոցս հոս կանկ մի առնել հարկ լինի եւ փակագիծ մի բանալ խուն արտուղութեամբ :

Բոլոր Միջակ դարու պատմութեան էջերն լի են գաղտնի ժողովակաց յիշատակութեամբ, սկսեալ ի Յերունւոյ Աերին մինչեւ յԱտեանն Աեհմիկ եւ ի Խաչատարդս, որք ընդդէմ բազմագիծի հալածանաց եւ յարձակմանց, որոց յաճախ նիւթ եղած էին, երկար ատեն ձեռնհաս եղեն կանգուն եւ անսասան մնալ, Ասոնց մէկ քանին, ինչպէս էին Հաչիշեանք եւ Աեհմականք, ահուդողիւ լցուցին զերեսս երկրի. իսկ այբք, ինչպէս Բողգբայցն եւ Ֆրան-Մասոնք, խաղաղասէր մտաց եւ մարդասիրական ոգւոյ վերայ հաստատեալ էին, Սոքս յետինքս մշարնջենաւորեալ են մինչեւ ցայսօր խել մը անուանի կամ անանուն խմբակաց մէջ, որք ի ծոց բազմամարդ քաղաքաց եւ հեռաւոր աշխարհաց թաքուն կամ յայտ համարձակ սպրդեալ են, Ակումբն որ առաջի մեր կայ, թէպէտ խստապահ գաղտնեօքն ի կարգէ սոցին կրնար սեպուիլ, բայց անոնցմէ կը

տարրերէր ոչ միայն հեռի կենալով ի տարա-
պայման տարածութենէ և ի սնտախ արարա-
ղութեանց, այլ մաօք և նպատակաւն, որ
ոչ անոնց նման ի շինութիւն համաշխարհա-
կան Մոզումնի տաճարին այլարանօրէն զա-
կաաէր, ոչ հասարակ սահմանաց մէջ մնայր
պարփակեալ: Ասորձ խօսելով, իւր պաշտօնն
էր պարզապէս բնածինջ բարձումն հին աշ-
խարհի կամ օրինի և հաստատութիւն նորոց
օրինաց և կարգաց:

Ա՛յ շճանչնար այսպիսի նպատակի սրբա-
նեկաց մէջ տեսակ մը մարդկան և զաղա-
փարի, որոց պարագլուխ համարին Աէն-Սի-
մն և Փարիէ իւր Փաղանդաւն և շատ
մը նոցին համախաճք: Տարրերութիւնն ի սո-
սոցանէ Աշխարհամտարան ակմբին ոչ այլ ինչ
էր եթէ ոչ խաւարն թանձրամած ընդ որով
պատեալ էր, Յիրաւի, խիստ և անթա-
փանց զաղանդապահութեան պէտք էին այն-
պիսեոց միարանութեան առ ի տակալ անսա-
սան յարատեւ թշնամանաց և աշխարհուեր
կործանմանց որք վեր ի վայր յուզեցին զե-
րեսս երկրի: Աէսպէս փոխակերպութեամբ
սփռեալ ջիր և ցան ընդ ոլորտ աշխարհի:

այս բնկերութեան անդամք , կամ լաւ եւս է ըսել այս սկզբան սրաշունեայք , կրցան դարուց ի դարս մշտնջենաւորիլ , եւ անեղծական սրահել , եթէ ոչ զժայտակ մի երեւելի , զէթ զաներեւոյթ նպատակն , որոյ կատարած , ըստ ակնկալութեան խրեանց , պիտի պսակէր անիրէպ իրենց անդուլ եւ քրտնաջան երկունքն : Այս յարասել եւ աննահանջական գործակցութեան անտեսանելի մասն եւ այս համաժողով խմբակին յաւերժական գլուխ էր Աեռն . . .

Եւ Աեռն կամ առ ժամայն գահերէց ժողովոյն էր ինքն Աեռն :

Աթէ հնար է այսօրինակ բացասել մեր միտքն , նորա երեսք խաւարս լուսաւորեալ էին . դրունք գժոխոց սարսէին ի հրաշեայ հայեցումոյն եւ յանդնդային ձայնէ նորին , առ որ ակնածօրէն ուշագրութեամբ ականջ մատուցանէր բազմականն .

— Անկերք եւ տեւրք ժողովականք , կ'ըսէր նա , որք գումարեալ էր ի շորից ծագաց եւ յամենայն կողմանց երկրի առ ունկնդիր լինել համարոյ գործոց որք գործեցան ի յետին ժամանակս այս գերագոյն վար-

չութեան , գիտէք թէ անդստին ի սկզբանէ մեր անհասանում բաղձանք եւ կէտ մտադրութեան հաստատեալ է ի խորհուրդ միութեան Արեւելից ընդ Արեւմուտս , կամ պարզապէս խօսելով , ի կատարած հնոյն եւ ի նորոգութիւն նորոյ աշխարհի , Պիտէք դարձեալ թէ այս վերածնութեան պաշտօնն որ ի ձեռս մեր յանձնեալ է , ոչ այլ ինչ է բայց վութացնել զգործն զայն երեւելի զոր բնական եւ բարոյական կարգաց մէջ ասկզերբ երկնեն անդադար , Նախնիք զարեգակն դնէին պատճառ կենացս աշխարհի , յորմէ սպրդեալ նորին պաշտօնն , Քնադիտական նորանոր խուզարկութիւնք եւ դիտողութիւնք արդեացս հաւաստեալ հաստատեն թէ կեդրոնական ջերմութիւն հողագնացս , որ սնուցանէ զնա , ակներեւ եւ զգալի եղանակաւ այլայլէ զդէմն նորին , Այս կենսատու զօրութեան առաւելութիւնն կը մեկնեն անդուլ փոխակերպութիւնք ծովու եւ ցամաքի եւ անընդհատ յորդութիւնք ջուրց որք անդադար մակընթացութեամբ յԱրեւմտից դէպ յԱրեւելս մրցին ընդդէմ երկրագնացս ջերմութեան եւ

սպառնան ողողել զերես երկրի, Վարձեալ
ցամաքային գրութեան յարաշրջելոյ պէտքն
յայտնեն ստէպ եւ աշխարհաւեր հոսանք
հրաբխայինք, որամբողջ գաւառներ կամ կրղ-
ղիններ կ'անհետացնեն կամ ցցուեն գուրս ի
խորոց երկկամանց հերձեալ ծովու եւ ցամա-
քի : Յայսպիսեաց եւ սոցին նման նշանաց
յայտ է թէ մեծ եւ ընդհանրական յեղա-
փոխութիւն կամ աւերած հողագնտոյս ան-
վրէպ, ի հակադրութենէ ցրտոյ ընդ ջեր-
մութեան կամ յողջմանէ ջուրց զհաստա-
տուն մարմինն, որով զաշխարհ ընկուղանել
փութան, հաւանականաբար յառաջագոյն
քան զերեւումն գիտաւորին որոյ գիպումն
արեգական եւ փշրիլ տիեզերաց իրրեւ ըզ-
կաւ բրտի կանխաւ դուշակեալ է վասն ամին
2225 ռամկական թուականութեան :

Պահիկ մի հանգստենէ ետեւ շարունա-
կեց .

— Բարոյական կարգի մէջ, ոչ նուազ յա-
ռաջատութիւն է նշմարել ի սպառսպուռ
կործանումն մարդկային ազգի, զոր քաղա-
քականութիւն անդադար հնձէ ի մանդազ
իւր հատու եւ մաշէ ճիրանաւ չքաւորու-

Թեան եւ պատերազմաց, Ազգութեանց եւ կրօնից վէճք անդուլ պատառոտեն զնա, որ զիրար նուաճելու կամ ընկճելու մտօք, ինքզինքն ջնջելու եւ քանդելու հետամուտ է : Այս օրինակ շարունակութեամբ, ազգութիւնք կորնչելով եւ յօշելով, ոչ ապաքէն յայտ է թէ մարդկային ազգն անխտոր դիմէ ի կործանումն իւր, զոր մեք խորհրդական յարակցութիւն անուանեմք Արեւելից ընդ Արեւմուտս, զոր այլք կատարած աշխարհի կոչեն, եւ որուն համար չենք խրնայեր մեր պաշտօնին նուիրական գործակցութիւնն :

Այս զարմանալի վերածութիւնն, որուն էապէս ստուգութիւն տալին բարոյական եւ բնազննական հետազօտութիւնք բնազխտաց եւ իմաստնոց, հաճութեամբ լցոյց զժողովն ունկնդրաց, որք իրենց լուռ ուշադրութեամբ յայանէին զհաւանութիւն իւրեանց ի պատգամս այս նորահրաշ նորոգողաց Վիտապեալին :

— Անյադութիւն մարդկային ցանկութեան, յաւել յետ վայրիկ մի դադարելոյ, որ յանգէսս է գործի այս նպատակիս կա-

տարման, սակայն իւր անզուսպ բունութեամբ ոչ նուազ արգելք մի է դարձեալ նմին զի ուր տկարն դայթէ, անդ հզօրն տիրապետեալ իշխէ, մինչեւ որ տա եւս յազթահարեալ, եւ երկուքեան կորնչին: Այս է գլխաւոր եւ անընդհատ խօշն ընդդէմ ամենայն հաւատարակչութեան, եւ որուն գործ մի դժուարին է գլխովին յազթանակել: Բայ յայսմանէ, մարդկային խորամանկութիւնն եւ շարութիւն դարուց ի դարս յարուցանեն ընդդէմ ջանից մեր իրենց աննահանջելի թըշնամութիւնն, որուն մինչեւ ցայսօր յազթօղ հանդիսանալ յաջողած ենք: Ի Ներքովդայ մինչեւ ի Նարուքողոնօսօր, ի Նարուքողոնօրայ մինչեւ ի Ներոն, այս երեքին նահապետք Նույաղիւր անուան եւ Ներոն յաջորդութեան, կուսակցութիւնն մեր միշտ փառաւորեալ եւ հակառակօրդայ դէմ ախոյեան կանգնած է, մինչեւ ցմիջակ Նեւն կամ Պող իշխան, որոյ հետք կորնչին Միջին դարու եւ Միջագետաց խաւարի մէջ: Այս հետոց ի խնդիր ելեալ, դալի զայնօսիկ ի Ալիիկիսա եւ ի Ալպրոս: Բայց ռժրաղբութեամբ անհնար եղև լիովին սր-

սակել ճգանցս, որք թէպէտ թերի մնացին, սակայն սրտահաղոյն ժամանակի պահեմ յառաջ վարել զայնոսիկ, Քանզի այս Գողկամ Հուդոն ի ցեղէ Այսրաժողովեան կամ արեւմտեան ճիւղի Առսինեանց, որ Ալեքնասայ ձգէ զազգաստոհմն իւր մինչեւ ցՆերսն հռովմայեցի, անցեալ յԱրեւելս եւ շահատակեալ ընդդէմ Անդրաժողովեանց զարմին, որ իշխէր ի Ալիիկիս եւ ի Ախարոս, վանեալ հալածի ի սմանէ, Սա այս գերդաստանն է, մի ի հնադունից Աւրոպիոյ, մեր անհաշա թըշնամւոյ Նաղովրեցոյն թիկունք եղած, մինչդեռ Այսրաժողովեան ճիւղն է, յորմէ Գող իշխան, համախոհ մեր կուսակցութեան, անդադար հալածական ի միւսում, Քաղափումիոյ եւ Առսիկոսի արձանագրութիւնք զորս ընդ վայր յուղեցի, չկրցան լոյս մի ձգել անոր հետոյ վրայ, Աւստի իմ ծանօթութիւնքս պարփակեալ մնային ի ձեռագիրս ինչ, զոր Մակոնցայի գրատան մէջ գտած եմ, եւ զոր ի Ախարոսէ անշուշտ փոխադրած են միանձունք հռչակաւոր վանացն, որ հիմնայատակ եղած է:

Այս ըսելով Աւստն բանայր առաջի ժողովոյն

ցնցոտի եւ ցեցակեր մագաղաթ մի, որուն վրայ լատինական ծածկագրութեամբ այս խօսքերն արձանագրեալ էին .

« Ի հարաւակողմն ծովեզերաց Առիկոտի , առ դրամբք Հեթմոյ բերդին , է քարայր որ անցանէ ընդ ծով եւ ձգի մինչեւ ի ծագս հրուանդանին Սուրբ Անդրէի ի Ախպրոս , Անդ դնիմ' ես Գոգ , որդի Մագոգայ, յազգէ Ներսնի , յազգէ Ներբովդայ որտորդի , հալածեալ յերեսաց Լուսինեանց Հայ եւ Լատին իշխանաց Ալիլիկիոյ եւ Ախպրոտի , Որ ոք անցցէ ծագաց ի ծագս դեանափոր այրին , մինչեւ ի գլուխ հրուանդանին , ուր ծով հերձեալ պատառէ յերկուս զբարձրաբերձ դարաւանդն , գտցէ զհետս իմ' , եւ այս նըշանակ է զալստեան Աեռին եւ կատարածի աշխարհիս » :

— Տեսարք , յաւել Լեւոն յետ ընթերցման այս ծածկագրութեան , բոլոր խուզարկութիւնք եւ քրտնաջան վատտակք իմ' թէ ի Ալիլիկիա եւ թէ ի Ախպրոս վայրապար եղեն , Չեռագրին մէջ նշանակեալ բարձրաւանդակին տակն փորելու ատեն , միանգամ կարծեցի հասանել ի կէտ բաղձանացս դիպելով

երկաթի դրանց, զորս խորտակեալ եւ իրաց
հանեալ, յանկարծ հիմունք ամբարտակաց
ծովուն ահադին գղրգ մամբ սասանեցան, եւ
տապալեալ ի խուռչ անդր, ծածկեաց զե-
րեսս նոցին ջուրց հոսանքն: Հաղիւ զերծեալ
յայտ անհնարին վտանգէն, շարունակեցի
զհետադոտութիւնս իմ'ընդ բերդաւն Հեթմոյ
յեզր կուսէ Աորիկասի. բայց աւանդ. յեա
երկար եւ տաժանակիր ճգանց ծանեայ թէ
ստորերկրեայ ճանապարհն, որ հաւանական
կարծեօք ձգէր ի հնու մն ընդ երկար, խը-
ցեալ եւ անանց մնայր: Գերեւեալ յերկուս-
տեք յակնկալութենէս, այլուր դարձուցի
զաչս իմ, եւ Աիլիկիոյ մէջ դասայ թուղթ մի
Հուգոն թագաւորին Ախլրոսի առ Աստան-
դին, վասն գալստեան Գոգ իշխանին: Այդ
ուրեմն ծանօթ էր ինձ այլ թուղթ թագաւո-
րին Հայոց, որուն վրայ արձանագրեալ էր
յ'ստացողաց նորին սերունդն Աուսինեանց
մինչեւ յաւուրս մեր, որոյ վերջնոյն անուն
էր Ներսէս, եւ որուն վերահաս լինելով,
կրցայ անհետացնել անոր ճեան ի Պօլիս:
Այսուհետեւ գլխովին զերծ յաներեւոյթ եւ
մշանջենական թշնամութենէ, կրնանք արձակ

համարձակ շարունակել զգործն մեր, որոյ առաջի ասպարէզ լայն եւ անարդեւ բացեալ է, Ահաւասիկ այս է վիճակ մեր կացութեան, որոյ ի բարգաւաճութիւն աւելորդ է երկրորդել ձեզ որոց գովելի գործակցութիւն ծանօթ է, զգատուէր ջանից միութեան եւ յարատեւութեան:

Գահերէցն լռեց, եւ Ժողովն յետ ծափահարութեամբ ողջունելոյ զբանս գերիմաստ Ահհապետին իւր, արձակեցաւ նոյն զգոյշ լռութեան եւ կարգաց մէջ որով գումարեալ էր, յորմէ ետքը գրունք երկաթիք փակեցան գարձեալ ի ձեռն պաշտօնէին որ զփականս ունէր:

Կանխաձին արշալուսոյ ճառագայթք ծագելով յարեւելից սփռէին զլոյս յերեսս երկրի: Հեթում, տժգոյն դիմօք եւ բոցակէզ վառեալ աչօք, լուռ մունջ խորասուզեալ ի խորհուրդս ահաւոր յայտնութեանն որոյ ականջալուր եղած էր, երթայր ընդհետս Աեւոնի, որ եհան զնա ի հրապարակ մի մենաւոր եւ ընդարձակ, որուն վրայ շէնք մի միայն կայր լայնանիստ եւ հաստաչէն:

Հոս Աեւոն կանկ մը առած, դառնալով

առ Հեթում հարցուց նմին իւր կարծիքն առ-
սածին եւ լսածին վրայ :

Եւ պատասխանի խնդրոյ նորին , բժիշկն
երկու հրագէներ հանելով ի դրպանացն ուր
պահեալ էին, մատոյց զմին տա նա , սասա-
րէզ կարգալով նմին : Ահւոն շուարեալ, բայց
հանդարտութեամբ եւ հեզնորէն ըսաւ .

— Արէժ խնդրութիւն . — եւ ի նչ բանի
եւ յումմէ . . . կարծես թէ խոհական մարդ
մը կ'իջնայ յանարդութիւն տխմարութեան
անոնց որ սուր ի ձեռին եւ հուր բորբոքեալ
զանձինս նշաւակ մատուցանեն դիպուածին .
անմիտք եւ կոյրք որք չդիտեն յաճախ թէ
որու հետ արկանեն զինքեանս ի վտանգ . . .
Պնտ՝ ով պատանի , տար զգէնս քո այլուր .
աւասիկ քեզ կ'ըսեմ թէ նա որու հետ կը
յանդգնիս ելնել ի ճակատամարտ , եւ որուն
ձեռքն անվրէպ կը մատնես քու կեանքդ ,
նորա անձն նուիրական անվիրելի է . . .

Եւ այս ըսելով , եթող զերխտասարդն , ո-
րուն ճարը հատած , արգիլեց զնա այս խօս-
քերով .

— Այւ . իսկ արդ , որովհետեւ կ'ուզես
գիտնալ , ուրեմն գիտցիր թէ որ գրեզ կոչէ ,

նա է որդի Աերսիաի, որուն արխանն վրէժ
կարգաց առ քեզ . . .

Ի լուր այս թովիչ խօսքերուն, Աւետն ցամ-
կեց իբրև զառիժ վիրաւորեալ, աչքերն
դազանակերպ կատաղութեամբ եւ բարկա-
ցայտ արեամբ լցան, ու ձեռքն մերձ էին
ի դիշատել զնա իբրև զդայլ յօշոտելով ըզ-
դառն անմեղ, Սակայն յուշարեբեալ, հա-
ւաստի դիտելով թէ Հեթում իւր հօր հեա
դատապարտեալ ի մահ, անհնար էր նմին
զերծ անել ի ժանեաց անդարձ վճռոյն,

— Սուտ, գոչեց երկմտութեամբ, քու
յանդդնութիւնդ պատրուակ առնու ի բա-
նից խնոց զբոս խօսեցայ առաջի ժողովոյն,

Այն ատեն Հեթում, ի հաստատութիւն
ճշմարտութեան եւ ի ստուգութիւն խկու-
թեան իւրում, պատմեց նմին կարճառօտիւ
զհանդամանս արկածից որք ծանօթ են վեր-
ծանելեաց,

Այլ տարակոյս չկար. Աւետն ի խոր խո-
ցեալ ստամամբ յարձակեցաւ ի վերայ միոյ ի
զինուցն, զոր յափշտակելով ի ձեռաց դիմա-
մարտին, զինեց շտապաւ, մինչդեռ Հե-
թում պատրաստ էր զմիւսն ի պարպել . . .

Յանկարծ հրապարակին վրայ առանձնաւոր շէնքին գրուէր բացան, եւ սքողեալ կին մի ելնելով անկէ, վազեց կանգնեցաւ, անշարժ իրրեւ զվէմն շիրմաց, ընդ մէջ երկուց մենամարտողաց, որք պրկէին զզսարան հրազինուցն, եւ որք ահաբեկեալ եւ վարանեալ, գաղարեցան . . .

Քօղաւորեալ կիներն ի բաց հան զշարն ընդ որով ծածկէր . . .

Հեթում եւ Նեւոն այլ յայլմէ եղած, միաբերան աղաղակեցին .

— Հռիփսիմէ . . .

Այս անակնկալ տեսին, յետ իբրու խօլականաւ երեւութիւ ի փախուստ հալածելոյ զՆեւոն, անհետ եղեւ խապառ, թողլով զՀեթում ի ցնորս յափշտակութեան սառնամած եւ տագնապեալ մտաց իւրոց . . .

ՅԵՆՈՒՆ Թ.

ՆԱԶՍՏԱԿ

Բողոտն Աարմելեանց եւ Աարմելուհեաց
կրօնական ուխտն, առջի բերան հաստա-
տեալ ի լեառն Աարմելոս, ուստի կոչուին ա-
ռեալ է, Արբուհւոյն Թերեղեայ գիտէ շը-
նարհ վասն վերատին նորոգութեանն եւ
պայծառութեան զոր ստացաւ ի սկզբան ՃԶ,
դարու, յորում միայն Սպանիոյ մէջ քառա-
սունէն աւելի թուէին մենաստանք: Հոն
կը յաճախէին ընդհանրապէս կուսանք եւ
կանայք վշտացեալք յաշխարհէ ամէն ազգի
եւ ամէն աստիճանէ, յստորոց մինչեւ ի բար-
ձունս ընկերական սանդղոց, ուստի իջանէ-
ին մերկացեալ զծիրանին առ զգենուլ զխո-
նարհ խուրձ միանձնուհւոյ, Այս ուխտիս
բարդաւածութեան գլխաւորապէս պատճառ-
այն էր որ, իր սահմանագրութեան յատուկ
կանոնաց համեմատ, յետ քառամեայ նորըն-
ծայութեան եւ յառաջ քան զքօղ արկանել,

ներանձնուհիք պարտաւորեալ էին դառնալ
անդրէն ի փորձ աշխարհի, ըստ օրինի սրբուհ-
ւոյն որուն կեանքն, լի երեւմամբ եւ զար-
մանալի դարձիւ, արժանապէս դասէ զինքն
ի կարգ կանացի Օգոստինոսի, Վաղիոյ յե-
ղափոխութիւնն եւ Սպանիոյ պատերազմն
տակաւ նուազեցուցին զթիւ միանձնուհեաց
որք ցիրեւցան հալածեցան եւ փախեան ի
մենաստանաց իւրեանց զորս թողին երեսի
վրայ: Փարիզի մենարանին ոճիւք չարա-
գործաց ծանօթ են ամենեցուն որոց տեղեակ
են անցից սյն արհաւրաց ժամանակին, որուն
յիշատակն անջնջելի պահեալ է ի Յաչն այն
սարսափելի դժեալ արեամբ սպանելոց ի վե-
րայ որմոցն, ուր նկարեալ էր քառաթեւն ի տե-
սիլ մշանջնական միանձնուհեաց, Այս տու-
նքն եւ եկեղեցին, որ Վոթիրարի փողոցն է-
ին, յետ յեղափոխութեան կրկին նորոգե-
ցան եւ կրկին այցելուք դիմեցին անդ նուի-
րել զանձինս յապաշխարութիւն եւ ի մարդս
խատակրօն վարուց:

Հաս փոքրիկ վերագարձ մի կարեւոր է
ի մեկնութիւն ասացելոցս եւ առ ի պարզու-
թիւն այնմ որ մնայ մեզ ասել յառաջիկայս:

Հռիփսիմէ, յետ հրաժեշտին Աւետնի ըստ հանգամանաց զորս պատմեցինք այս դրոյ առաջին մասին մէջ, երկար ատեն վարանամիտ անձկանօք մնաց ակնկալեալ դարձինորին. բայց երբ նա վերստին չ'երեւեցաւ, այնուհետեւ նորա սրտին բեկման եւ յուսահատութեան շարին ամէն սահմաններն անցան: Առողջութիւնն արդէն քայքայեալ սարսուփելի եղանակաւ վտանգեցաւ, եւ անկեալ ի մահիձա, իւր բոլոր ասլաւինութիւնն հաստատեց յօրհասն իւր, որոյ տակաւին չեւ էր լցեալ ժամն: Այն ատեն եղկելին, որոյ վիճակեալ էր ամէն հեծութեանց դառնահամբաժակըն քամել մինչեւ իսպառ, անդրդուելի դիտաւորութիւն մի եղ ի մտի իւրում, որ էր երթալ ի Փարիզ, ոչ ի պատճառս բժշկութեան ախտին, զոր խնդութեամբ ողջագործեալ էր, այլ ի նուիրել զմնացորդ կենաց իւրոց ի մարդս ասպշխարութեան Սրբուհոյն Թերեզեայ սրբակրօն ուխտին, յորում միայն օրէն էր նմին գտանել այնուհետեւ իւր հոգւոյն սիրտումն: Աւրիշ անձկայրեաց եւ մեծ եւս գուցէ քան զայս ակնկալութիւն մի թաքչէր լուրջայն ի կուրծս նորա, այս էր մերձենալ

ի կրկին հատորս սրտի իւրոյ եւ տեսանել
գէթ յետին անգամ զգուսարն իւր եւ զՀե-
թում, զորս գիտէր թէ ապաստանեալ էին
ի մայրաքաղաք անգր, ուր վերջապէս ուղե-
ւորեալ հասաւ Հռիփսիմէ ի սկիզբն աշնա-
նայինն եղանակի :

Յաւուր տօնի Սրբուհւոյն Թերեղեայ ան-
սովոր հանդէս մի հրաւէր կարգայր յեկեղե-
ցին Աարմելեանց բազմութեան բարեպաշտից,
որք խուռն դիմէին անդ տեսնել զընծայու-
մըն ուխտի միանձնուհւոյ մը, զոր Փարիզի
Սրբեպիսկոպոսն ինքնին կատարելու եկած
էր : Այս միանձնուհին էր Հռիփսիմէ : Խո-
նարհեալ զգլուխ իւր քօղածածուկ ի վերայ
ցուրտ վիմաց սրբատաշ սալայատակին,
սրսկէր եւ ողողէր զնոսա արտասուօք աշաց
իւրոց : Ի պահուն յորում մերձ էր գլխովին
հրաժեշտ տալ ի հրապուրից եւ պատրանաց
այս աղցաւոր կենցաղոյս, փղձկէր ի սրտի իւ-
րում դառնաղէտ անգրադարձութեամբ ի յի-
շատակս տաժանակիր կենաց իւրոց եւ ի ցաւս
որք տարապայման յորդութեամբ խեղդամահ
ըրած էին զայն : Այսպէս թռուցեալ մտօք
յանցեալն, միանգամայն եւ վերանայր եսան-

դագին հոգւով յաղօթս մշտամուռնջս եւ ի կատարեալ համակերպութիւն վերինն՝ Աստիանամութեան որ զամենայն անօրինէ ըստ հաճոյս կամաց իւրոց եւ ըստ կանխաւ սահմանելոց անհասելի խորհրդոցն : Այս օրինակ ուրացութեամբ անձին կարող եղած էր մխիթարութիւն եւ սփոփումս դտանել սրտի իւրոյ, որով անսգիւտ օրինակ եւ գրգիռ մի էր քրիստոնէավայել ժուժկալութեան եւ քաղցրահամբոյր բարուց ամենեցուն որոց հիւանային անոր կուսակրօն վարուց վրայ :

Երբ, հերաց եւ քօղոյ արարողութիւններէն ետքը, Արքեպիսկոպոսն, մերձեցեալ առ նա, այս նուիրական խօսքերն ըսաւ . «Քոյր Հռիփսիմէ, սլացիր ի դիրկս մօր քոյ եւ Առսի», եւ այլն, յանկարծ աղմուկ շիտթի, ելեալ ի դասէ կանանց, միջատեց անոր խօսքերն : Սորա պատճառ էր մի ի հանդիսականաց, որուն սգիք նուաղէին եւ զոր փութանակի հանին արտաքս, Հանդէսն, որ արդէն մերձ էր ի կատարումն, առանց ընդմիջելո շարունակեց, եւ Հռիփսիմէ յետ ընդունելոյ ի ձեռաց արքեպիսկոպոսին զսուրբ մեռոնն, ժամերգութիւնն աւարտեցաւ կանացի քաղց-

բանուազ ձայնարկութեանց երգոց մէջ :

Երկրորդ օրն , օրիորդ մի դեռ ահաա եւ սգազգեաց , որուն նուրբ շղարչին տակէն սեաւ աչքերն փայլէին իբր զկրկնակի լուցեալ ճրագունս , եւ քողարկեալ երեւաց կուսական ճերմկութիւնն հերաց թխութեան դէմ կատարեալ հակասութիւն կազմէին , ինչպէս զեղեամն իջեալ ի մութ ձանձախարիթ , եկեալ ի մենաստանն խնդրեց զՀօխիօթիմէ , եւ յետ խոնարհարար ողջունելոյ զմիանձնուհին .

— Ներէ ինձ , ըսաւ , զձեզ անհանգիստ ընելուս , որ անտարակոյս իմ տարօրինակ այցելութեանս չէիք ակնկալեր չճանչնալով զիս եւ տեսած չըլլալով : Նս իսկ միանգամ տեսի զձեզ , այն է յաւուր օժման ձեր , եւ ձեր անունն լսելով , անուն որ իմ հայրենեացս սեփական է եւ որոյ յիշատակն անջինջ դրրոշմեալ եւ պահեալ է ի սրտի իմում , հետաքրքրութիւն մի զարթեաւ ի միտս իմառ ի դիտել զուստն եւ զազգատոհմն ձեր , եթէ հաճիք ուսուցանել ինձ զայն , եւ որուն հետ զուցէ կապ մի ազգակցութեան հնար է լինել ընդ մէջ մերս Ահա , կարճ ի կարճոյ խօսելով , այս են պատճառք իմ այցելութեանս , որուն

խնդրեմ ներողամիտ լինել ի շնորհս պարզ-
մտութեան սրտիս եւ ուղղութեան մտացս :

Հռիփսիմեաց սիրտն խռովեցաւ հակակիր
զգացմամբ ապշութեան եւ խանդաղատա-
նաց ի լուր այս գորովայիր եւ միանդամայն
միամիտ խոստովանութեան , եւ մանաւանդ
մանկական աշխուժի եւ ազու ձայնին որ իր-
բեւ դրնար քաղցրանուազ հնչէր յականջս
նորա եւ թուէր թէ չէր գլխովին օտարոտի
եւ անձանօթ ինքեան : Աւր յիշատակաց մէջ
խնդրելով , ոչ ումեք գաաւ ձայնին այնորիկ
նամանութիւն , ուստի բոլորովին իր երեւա-
կայութեան ընծայելով այս խարուսիկ պատ-
րանքն լսանելեաց :

— Արդեակ , պատասխանեց նմին մօրմօք-
եալ սրտիւ , այս տան մէջ , ուր աշխարհի
չչնկոցն եւ կտութեան տենչանք չկարեն մուտ
գտանել , եւ ուր ամենքս միօրինակ համա-
կերպութեամբ ապաստանեալ յերկնաւոր գը-
թութիւնն , նուիրեմք առ նա ինքն Ամենօ-
ղորմն զսիրտ մեր եւ զհոգի , կատարեալ ու-
րացութեամբ անձանց եւ կամաց մեր , ոչ
ումեք ազգ եւ ազգատոհմ է , ոչ տուն ոչ հայ-
րենիք , ոչ ծնող եւ ոչ զաւակ . այլ հաւասա-

րապէս միամօր եւ միոյ հօր դասերք եմք ամենեքեան, քորք ապաշխարութեան, որոյ միակ սփոփումն է սէրն Աստուծոյ որով վառեալ ըղձակաթ հսկեմք յարաժամ յաղօթս եւ ի մարդս ճղնութեան, Ասան որոյ ցաւ է ինձ չկարել յազեցնել զբաղձանս անձկութեան սրտի քոյին, որ աշխարհի հողոյ եւ փարթամութեանց մէջ սնեալ եւ անտարակոյս կոչեալ է ի մասնակցութիւն եւ կատարեալ յազեցումն նոցին անդ :

— Ահ, գոչեց օրիորդն թաղժագին, սւր էր թէ այդ հողերն եւ այդ պերճութիւնք, արժէք մի ունենային առ աչս իմ . . . բայց ամսոս . որք եւ իքեալ ի մօրէ, դերեւեալ ի միակ եւ յանձանձիր յօժարութենէ սրտի իմոյ, որուն մէջ գուցէ միայն հնար էր ինձ մխիթարութիւն եւ ապաւէն դտանել, տըքնութեան եւ ցաւոց մէջ կանցնեմ իմօրերս, եւ երանի թէ թոյլ էր ինձ, փոխանակ սպրահանդէսին յորում ներկայ դտանել սպարս ի վերայ ունիմ վաղիւ, թաղուցանել զհառաչանս եւ զվիշտս իմ այս որմոց մէջ, ուր դէթօրէն է դտանել զհանգիստ եւ զանդորր կենաց ի ծոց կատարեալ համակերպութեան

Աստուածային անճառ անօրէնութեան . . .

— Գուսար իմ, պատասխանեց Հռիփսի-
մէ շարժեալ ի դուժ, ոչ ամենեցուն տու-
եալ է հաղորդակից լինել աշխարհային հո-
գոց եւ փառաց եւ ոչ ամենեցուն բաշ-
խեալ շնորհք հրաժեշտ տալոյ նոցին, Մարգ-
կային ընկերութեան մէջ կան այնպիսի
սգարտք եւ սգարտականութիւնք, զորս չէ՛ օ-
րէն խղել առանց դրժելոյ նոցին, եւ որոց
մէջ նահատակութիւնն դեր ի վերոյ մրցանա-
կի արժանի է քան թէ ի մարզս անշուք եւ
անվրդով կենաց ներանձնուհւոյ, Ասան ո-
րոյ չեմ խրատեր դքեզ փոխանակել զմին ընդ-
միւսոյն, միայն ցաւ է ինձ տուողիւ եւ մոր-
մարի սիրտ իմ ի քեզ ի լուր անսպասար եւ
անսպաշտական միայնութեան վիճակի քոյին,
մանաւանդ տիոցդ թարմ եւ անփորձ հա-
սակին նկատմամբ, յորում խորհուրդք եւ
խնամք մայրական գթոյ եւ աշալուրջ հակո-
ղութեան կարեն միայն անխոտոր առաջնորդ
եւ ապաւէն անսուտ լինել . . .

— Մայր իմ, գոչեց օրիորդն արտասուա-
դին, հնա՛ր է ինչ պատուականագոյն եւ
թանկագին քան զսիրտն մայրենի . աւա՛ղ որ

անողւք ճակատադիրն յափշտակեց յինէն
զայն խարելով չարաչար զՏողի իմ մինչդեռ
առջորէր զմարմին նորա անզերծ ի ժանեաց
անշէջ հրոյն . . .

— Գուտոր իմ . . . աղաղակեց Հռիփսի-
մէ, եւ անկառ անշունչ եւ անզգայ գեանին
վրայ :

Փիննային յետին խօսքերն կարծես թէ
ճիշդ արձագանք գտած էին յաղեաց յաղիս
դասեր առ մօրն , Գժբաղգ օրիօրոյն շուա-
րեալ եւ դունաթափ , բայց չկարելով հա-
սու լինել խակական պատճառաց այլայլու-
թեան միանձնուհւոյն , զորս ընծայէր յուզ-
մանց սրտի նորին ակրազգած իրիք յիշատա-
կաւ , յետ մատուցանելոյ նմին զառաջին եւ
անհրաժեշտ խնամն պաաշածեալս վիճակի
ողորմելի կնոջն , եւ շտապաւ ի Մենաստանէն
եւ մեկնեցաւ սրտարեկ խորհրդոց մէջ ալէ-
կոծեալ . . .

Իսկ Հռիփսիմէ , յուշաբերեալ եւ բար-
ձեալ յընկերաց իւրոց , տարաւ ի սենեակն իւր ,
Այնուհետեւ խէթ իմն տանջէր զմիտս նորա
անդադար . միւսանգամ տեսանել զգուտ-
րն իւր . այնքան է բռնութիւն մայրա-

կան սիրոյն ի վերայ այնոցիկ խակ զորս յափըշտակէ սէրն Արկնաւորին. . . Յայց ինչ ընել : Այն ատեն յիշելով Փիննային խօսքերն պարահանդէսին վերաբերեալ, անըմբերելի բաղձանք մի զգաց ի սրտի իւրում երթալ անդ. . . Այս բաղձանքն, զոր անհնար եղել ընկճել, յարոյց զնա լուելեայն ի գիշերի, մինչդեռ մենաստանն նիրհէր ի քուն թանձրութեան, եւ յուշիւ բանալով զդուռն, ել արտաքս. . . Այլայլութիւնք աւուրն եւ տաղնապն գիշերոյ այնմիկ այնպէս յուզեցին զնա, որ երբ արշալուսոյն հասաւ յանկողին իւր, այս դողդոջուն կեանքն ի հիմանց խորտակեցաւ, եւ վերջապէս հաւատտի գիտելով թէ այլ եւս չէր յոյս ապարինութեան, խնդութեամբ ողջունեց զօրհասն իւր, առանց տրտունջ կամ դժկամակութիւն մի երբէք բերնէն հանելու :

Այս վիճակին մէջ օր մը որ կարգէ դուրս ուժ եւ լուութիւն կըրգար մարմնոյն վրայ, խարուսիկ նշանք մահու, առաւօտանց կանուխ ելած եւ դուցէ ներքին զգացմամբ մը դրդած, հրապարակին վրայ նայող պատուհանին վարագոյրն բացաւ, անգամ մ'ալ երկ-

նից երեսն տեսնալու եւ իր հրաժեշտի ողջոյնն տալու համար արարչութեան հրաշալեաց : Արշալոյսն նոր արձակելով իւր արծաթի ճառագայթքն դալկահար կը ներկէր հրապարակին վրայ ցիր եւ ցան տիռեալ աշնանահարտերեւոց գունաթափ կապերոն, որ դազպէանման իջեալ առաւօտեան ցօղին տակ թաղուած էր : Այս ոստաքանց տերեւոց չոր եւ ցամաք բուներն շուրջանակի դիզուած էին մերկանդամ, խամբեալ, խորշակահար, եւ այս ոստոց վրայ հանգչած մենաւոր թըռչնիկներ իրենց երգն գեղգեղելու ատեն, կարծես թէ կոծէին միաբերան զհամաշխարհիկ աւերած բնութեան . . . :

Այս աղէխարշ տեսարանն բաւական էր ի փղձկել զսիրտ Հռիփսիմեայ : Բայց խեղճ կընոջ պահեալ էր յետին փորձ մ'ալ ի կէտ վախճանի իւրոյ : Առջի բերան չէր կրցեր ճըշդիւ զանազանել երկու ախոյեաններն կանգնեալք դէմ յանդիման իրերաց, իւրաքանչիւր հրազէն մի ի ձեռին . . . Այս մենամարտիկ քրնէին Հեթում եւ Ղեւոն, Հռիփսիմէ որ հազիւ թէ յոտին կալու չափ զօրութիւն ունէր, սաստիկ տաղնապեալ եւ յետին ճգամբ զի-

նեալ, լաջակն արկանելն ու դուրս ցաթկելն մէկ ըրաւ : Ընթերցողք գիտեն այս անձնամասն դիւցաղնութեան արդիւնքն, որ եղկելուոյն կենաց դնոյ էր :

Աշնանային եղանակի ցրտագին աւուրց մէջ, օտարական մի մտանէր շտապաւ ի կուսաստանն Ապրմեւեանց, որ Փարիզէն դուրս փոխադրուած էր ի սլաւոճառս հեռի կալոյ յաղմկաց եւ յուղմանց մայրաքաղաքին, որոց հետ չունէր ինչ կցորդութիւն : Այս մարդուն խորհրդաւոր ճակտէն ու սեաւ հազուատէն օրէն էր ենթադրել զմի ի գերահռչակ արքանեկաց արուեստին բժշկութեան Փարիզի, ուստի հաւանական էր թէ վերատեսուչ տանն բերել տուած էր ճեպով, առ հարկի անհրաժեշտ պիտոյից միում ի ծանր հիւանդաց : Երբ օտարականն մտաւ ի հասարակաց սրահն, կարգէ դուրս շփոթութիւն եւ տաղնապ ատրէին հոն, սենեակք երեսի վըրայ թողած եւ միանձնուհիք խուռն բաղմութեամբ դիմէին յայն կողմ մենաստանին ուր մատուռն էր, ուստի աղօթք եւ ձայնարկութիւնք լսելի լինէին :

Բժիշկն այս բաղմութեան զհետ պնդելով

ևւ բաւական ժամանակ պատտաւոր սրահակաց եւ ճեմելեաց մէջ մուտրելէ ետքը, հասաւ խուցի մը առջեւ, որուն սեմոց վրայ ծնրագրեալ կրկին կուսանաց մէջէն անցնելով, ներս յարձակեցաւ: Հոս ախուր եւ սըրտակէզ տեսարան մը զինք պաղեցուց: Պագաղ մի եղեալ ի դետին եւ սփռեալ էր սեաւքողով, ուստի գլուխ մի ելնէր արտաքս ի դոյն կերտնացն որք վառէին մին ի սնարից եւ միւսն յանտաից: Այս գլուխն էր Հռիփսիմեաց, յորմէ անձառելի երանութեան նշոյլք ցայտէին. ժպիտ լուսահրաշ, ի նշանակ զուարթութեան հոգւոյն, ձուլած էր ի վերայ երեսաց նորին, եւ տակաւին շրթունք նորակարծես թէ աղօթս մրմնջէին: Աչք նիրհեալ ի քուն յախտենից, եւ հոգին զերծ ի կապոց ախտաւոր մարմնոյս հրեշտակային թեւօք սլանայր յերկինս: Սենեակն յորում գընէր երանելին մերկ էր ի զարդուց ունայնութեանց աշխարհի: Անկողին մի համեստ յորոյ վերայ քառաթեւն հոլանայր ըզփրկարար բազուկս խը, եւ աղօթարան փայտեայ, յորում գէւ բաց էր հրաշալի ճառն Հռիփսիմեանց, զոր ստէպ վերծա-

նէր այս արժանաւոր նախանձորդն իւր երանաշնորհ համանուան, Աւրիչ փոքրիկ խաչելութիւն մի որ դադաղին վրայ դրուած էր, յար անբաժանելի էր ի նմանէ, ըստ օրինակի Յոհաննու նորոգողին Աարմելեանց, որ այս իսկ պատճառաւ Խաչականի անունն կրէ:

Հարկ չէ ըսել թէ օտարականն Հեթումինքն էր, որ յուսահատութեան արտասուօք նետուեցաւ ի վերայ դիականն, որոյ պատանքն ողողեց գետովք անմխիթար լալեաց, խղելով զհերս իւր անխնայ եւ ծեծելով զըլլուխ իւր բռամբ: Աղորմելին, որ քանի օրէ հետէ ամէն ջանք ի գործ դրած էր թշուառ կնոջ հետքն դռնելու համար, չէր յուսար որ իր վերջին տեսութիւնն յախտենական հրաժեշտի ըլլար: Իւր հեծութիւնք գելուին զաղիս հանդիսականաց, որ յետ բազմադիմի յորդորակաց, հաղիւ թէ կարացին փոքր մի հանդարտեցնել այս ոգին համակեալ անպարագիր ցաւոյ եւ յուսաբեկ վհատութեան մէջ, ի ձեռն գրոյ, որոյ պատճէնն էր այս .

Առ քեզ, որդեակ խոսիրելի, մինչդեռ հասեալի մահի՞ճս մահու մերձ եմ ի դրունս ահաւոր ատենին, որոյ դատաստանք ճշմարիտ եւ վճիռք անդարձ են, առ քեզ դարձուցանեմ զաչս հոգւոյ խնոյ, անդադար մաղթանօք առ ի լինել վշտացս քեզ յերանութիւն: Գու, որ անշեղելի ուղղութեամբ բարուց եւ անդրբգուելի յարատեւութեամբ մտայդ, ընդ մէջ ըլլալ վտանգաց անցանելով, ի ծագս բարձունքս վերելակել յաջողեցար, դու գիտես թէ առ հասանել անքոյթ ի նաւահանդիսան խաղաղութեան, պէտք են բարուք զեկալարել զլատափայտ կենացս ի ծով ծփանաց աշխարհի: Ասնորոյ աւելորդ է քեզ երկրորդել որում կանխաւ խելամուտ ես, այն թէ առաջին եւ գլխաւոր ամէն պարտականութեանց արդարութիւնն է, եւ երկրորդ երկայնմտութիւն: Արկայնմտութիւն, այն, զի սա է լիսեւն անշարժ եւ հաստատուն ընդ մէջ յեզյեզմանց անուց կենացս մտրդկեղենի: Կակ արդարութիւն միշտ յաղթող եւ միշտ գերապանձ պսակեալ է, ինչ եւ իցեն բարուրքն որով պաճուճէ անիրաւութիւն զգընացս իւր: Ապաստանեալ ի սովորեալ գթութիւն սրբ-

աի քոյին, գիմեմ առ նա խնդրուածովք, որոյ ի կատարումն երաշխաւօրէ ինձ կանխաւ դիտակցութիւնն իմ քոյ վեհանձնութեանդ: Հեթում, վաղուց ներքին զգացմամբ եւ նորագոյն ծանօթութեամբ տեղեակ եմ թէ դուստրն իմ կենդանի է . . . Նսկ արդքեզ, որ ոչ միայն որբութեան ազգակցութեամբ մերձաւոր ես նմին, այլ իսկապէս արեւնակցութեամբ ընդ մօր նորա, կը յանձնեմ զնա, զոր ի տղայ աիոց անգամ ձեռ ինքյափշտակեալ զրկեցին ի մայրական դրկացս: Եթէ գլխովին չէ ի մօռացունս յիշատակ մօր նորայ առքեզ, եւ եթէ պատահարք անակրնկալ, ինչպէս օրէն է ինձ յուսալ, հետոյ նորին զքեզ դիպեցնեն, կը խընդրեմ որ անօր անփորձ քայլերն ուղղես եւ անպաշտպան կենաց նորին առաջնորդես քս իմաստուն խորհրդովք: Խրատէ զնա իրբեւ զեղբայր հարազատ եւ խօսէ նմին երբեմն զեղկեւելոյս, որուն բազդն ժխտեց միւսանդամ գիրկս ամեւրոյ նմին կափուցանել զաչս: Արչափ դառն ըլլայ բաժանումն իմ ինմանէ, սակայն եւ այնպէս սրտիս վատահութիւն է կատարեալ, հաւատարի դիտելով թէ ի ինա-

մըս քոյ սլատսպարեալ, անտատան պիտի դի-
մէ յառաջ ի ձորս այս դժուարին եւ սայթա-
քոտ, մանաւանդ որոց ոչ թիկունք են եւ
ոչ նեցուկ ասլաւինի,

Այս են միակ տենչանք սրտի խնդ, որուն
կը ցանկամ որ անմեղադիր լինիս վասնորոց
խտտասրտութիւնն իմ կարծէիր երբեմն, զոր
արդ լաւ կրնաս դատել եւ խմանալ, Իմ
կեանքս եղաւ ինչ որ պէտք էր լինել, ան-
գուլ եւ յարածամ քառութիւն, որուն հա-
մար ոչ զգք կամբաստանեմ եւ ոչ ումեք մե-
ղրս գնեմ, այլ խոնարհիմ առաջի Աստուծոյ
արգարութեանն որ յանդիմանէ զիս, Ն-
րանի թէ այս յանդիմանութիւնն կարենայր
սրբել զամէն ազտ եւ արատ կենացս, միան-
գամայն եւ տեղի գտանել ի գութ եւ ի նե-
րողամտութիւն քոյ: Իսկ կատարեալ թո-
ղութեան մնամ դարձեալ առ ի Նմանէ յոր-
մէ ամենայն սպարդեւք բաշխին, ըստ խոտ-
մանն զոր խոտացաւ թէ «Աչ ոք է որ եթող
զհայր կամ զմայր, կամ զկին կամ զորդի, կամ
զաուն կամ զազարակս, եւ հարիւրապատիկ
առնուցու ի կեանսն յաւիտենականս . . . »

Այս նամակն , ի խնաստիւք քրիստոնէա-
վայել խոնարհութեան եւ կասարեալ համա-
կերպութեան աստուածային տնօրինու-
թեան , մեծ եւ ահաւոր գաղանիք մի դուրս
կը հանէր , եւ այս գաղանիքն մեկնելով ըղ-
պատճառս ատելութեան եւ բաժանմանն
Վեւոնի ի Հռիփսիմեայ , հերձոյր զվարա-
գոյր թանձրութեան անլուծելի խնդրոյս այ-
սորիկ : Փիննայի մայրենի ազգակցութիւնն
Հեթմոյ հետ վկայեալ , ապա ուրեմն Հռիփ-
սիմէ իսկ էր ի նմին տանէ եւ ի նոյն ազգա-
ատհմէն Վուսինեանց յորմէ Ներսէսն էր , եւ
որուն գիտակցութիւնն պատճառք եղած էին
գրգռելոյ զանհաշտ եւ զսխերիմ թշնամու-
թիւնն Վեւոնի , զոր անընդհատ սնուցանէր
ընդդէմ երկրագոյն ճիւղի այս հինաւուրց
գերդաստանին :

ԳԼՈՒԽ Ժ.

ԿԵՆԱԳՈՐԾՈՒԹԻՒՆ

Ոչ ինչ նոր յաշխարհի... Ի սկզբանէ եւ բիւրաւոր տարիներէ հետէ, միշտ իւր առանցքին վրայ կը դառնայ, նոյն բեւեռաց մէջ, նոյն շրջանն հոլովելով եւ նոյն յեզանակներն վերածելով: Գարունն միշտ ձմերանւոյ յաջորդէ, ձմեռն աշնան, եւ աշուն ամարան: Արեգակն միշտ ծագէ յարեւելից եւ մտանէ ի մայրն իւր յարեւմտից: Տապ սօթոյ տեղայ յերկիր ի առունջեան եւ ցօղ ի դիշերի: Բնութիւնն կենազործեալ ի ջերմութենէ անտի, յետոյ հանդէ է ծոց հեշտարար զովութեան, ուստի սթափեալ ըզթմրութիւնն, դառնայ անդրէն ի վայելս վազորդայնի: Ամենայն ազգք եւ լեզուք բնութեան նոյն հարկաց կը հետեւին, նոյն օրական զործողութիւնքն կատարեն, նոյն ըզգեստն կը հագուին, նոյն կերակուրն կ'ուտեն, նոյն լեզուն կը խօսին յԱնդիլեանց մինչեւ ի Արաբաստ, յԱյրարաստայ յԱւստրա-

լիա, եւ ի թուոյ երկու հազար լեզուաց եւ չորեք հազար բարբառոյ ոչ մի որիչ է ի միւսոյն, այլ Հնդիկն է Գերմանիկ եւ Յունարէնն Հայերէնն բառ առ բառ եւ ոչ թարգմանաբար: Մարդն, որ անձամբ զանձն հաւանեալ է ինքնակոչ եւ միահեծան թաղաւոր անուանել ի բնութեան արքայութեան, մնաց միշտ նոյն կենդանին զարմանալի, լի հակասութեամբ. եւ կինն անդատին ի նախամօր Եւայէ շարունակէ զաղգատոհմն նորին հանապազօր եւ հարազատ սերնդեամբ, միշտ նոյն հրէշ հրաշապատում ի հրապոյրս . . .

Ամենայն ճգունք են անծայր եւ երկունք անվախճան, Ազգք գան եւ ազգք գնան ի քթթել ական. ամբողջ աշխարհներ հիմնայատակ կորնչին ի խորս ծովու կամ ընդ մէջ երիկամանց երկրի յական թօթափել. յական թօթափել իբր զկաւ բրտի փշրեալ անհետանան հսկայք ինչպէս Աեսար եւ Ճինկիղխան, եւ գունդք ստուարք որք յորդէին զհետնոցա, իբրեւ զծուխ ցնդեալ յօդս: Աստ յօրանայ ճօխն ի մէջ գանձուց կուտելոց սակոյ եւ արծաթի, անդ լկի աղքատն ի սովոյ եւ ծարաւոյ. աստ երկիր յղխացեալ պարար-

տութեամբ, զեղաւ ընդ միոյ յիսուսն եւ ընդ
միոյ հարիւր, անդ անջրդի ցամաքութեամբ
զլանաց զատօք ըստ հասկի, Սոքա անիրաւ-
եալ, զրկեալ, ծիւրեալ, հաշեալ եւ մաշեալ
ողողեն զգեաինն քրտամբ ճակատուց իւր-
եանց, մինչդեռ նոքա յօրանչեն ի ծոց հեշ-
տութեան եւ խայտան . . . Եւ այս ամենայն
բիւր ամաց հեռէ նորոգի մինչեւ յախտեան:
Անլուր եւ անզգայ խառնադուչ աղաղակաց եւ
անդուլ հառաչանաց որք համբառնան յերե-
սաց իւրոց մինչեւ յերկինս, երկիր անլրդով
եւ անարդել գլէ միշտ անխօփօխ իւր բաղմա-
դարեան շրջանն թաւալդլսր, առանց յօլտ մի
խոտորեւոյ յուզղութենէն յոր գէժ եղեալն է,
առանց շունչ մի երբէք առնելոյ զճանա-
պարհայն, առանց ուշ մի կամ ունին մատու-
ցանելոյ այս ամենայն ձայնից աշխարանաց . . .

Նոր աշխարհի գիւտն սպան զհինն աշ-
խարհ, վառօգն սպան զամուրս եւ զսպառ-
նէշս, շոգին սպան զբաղուկս եւ զգործ ձե-
ռաց, տպագրութիւն սպան զգեղադրութիւն,
հեռագրութիւն զթռիչս թեւոց, օրագրու-
թիւն զթռիչս մտաց, բամպակն զոսկի եւ
զարծաթ, քաղաքականութիւն զքաղաքս եւ

զգիւղ . . . եւ գարձեալ նոյն դունան զնոյն շրջան գալիլեան ոլորէ անկայուն , անայլայլակ եւ անգրաւ . . . Յիսուս կամ քառասուն տարի այլ եւ համբարք ամխահանքաց սպառեալ երկաթուղւոց երակք պիտի մնան գաղարական . Շասրոյի զէնք եւ Հիւկի գործիք պիտի ննջեն , ինչպէս իրենց նախորդք , ի ծոց յախտենական մոռացութեան . . . Այն ատեն ինչ շոգւոյ ակղօղ , գնդակի տեղ պարսատիկ , ելեքարականութեան տեղ կարվանսութիւն կամ այլ ինչ , եւ միշտ նոյն դունան նոյն շրջանն պիտի գլէ խապառ , ինչպէս այն երազոց մէջ գլորումն դար վար առ ի թաւալ , որ արգելու զշունչ մարդկան իւր անհուն եւ անպայման տեւողութեամբ , — Գուցէ , ո՛չ ապաքէն աշխարհս գլխովին անրջոց բերէ նմանութիւն , եւ այն քունն զոր կեանք անուանեն եւ որոյ միակերպութիւնն ոչ մէկ զարթումն ընդ միջէ , ո՛չ ապաքէն կարապետ է այն յախտենական քնոյն որոյ ոչ սկիզբն է եւ ոչ իսկ վախճան . . . Մինչեւ որ Առտարի օգապարն շհանէ զմեզ ի լուսին եւ չածէ յատեղաց յատեղս ի մէջ հաստատութեան , մինչեւ որ Րուքորֆի լապտերն չտա-

նի զմեզ ի խորս անդնդոց ստորերկրեայ ճա-
նապարհաւն որ թջանէ ընդ որկորս Այրա-
րատայ, աշխարհի մէջ նոր ինչ տեսնելոյ հը-
նարք չիք . . . Մինչեւ որ երեւոյթք այսօրիկ
կամ նշանք մեծամեծք չ' ծագեն, իբր այն թէ
երկիր զիւր օրական շրջանն եւ մարդ զիւր
դէմն փոխակերպեալ ընդ համբարուի յուշ-
կապարիկ կամ այժեմարդ նոխազտտին, դու-
ցէ այն ասե՛ն, բայց միայն այն ասե՛ն տես-
նենք նոր աշխարհ եւ նոր բարք. այր իրաւա-
սէր ընդ սոխի իւրում եւ դատաւոր ընդ
դատախազի. իմաստուն մեծարեալ եւ յիմա-
րն արհամարհեալ. մահ յաղթահարեալ եւ
կեանք վերջնձուղեալ ի նոր Ադին անմահա-
կան. վերջապէս երկինք յերկիր ստորիջեալ եւ
Աստուծոյ արքայութիւնն փոխադրեալ ի մէջ
մարդկան, սեւտարեր նոր յեղանակի ծագ-
ման եւ ճարտգ կենաց ծննդոց . . .

Հեթում, յետ մահուանն Հռիփսիմեայ եւ
սգատահարին զոր սգամեցինք, հրաժարեալ
ի Գաղիոյ, Հելուեախոյ մէջ քաշուած եւ հաս
փոխադրած էր իւր բնակութեան տեղին,
ուր կ'ապրէր անհաղորդ ի մարդկանէ, ի
խորհուրդս Թորագին եւ ի սուգ անմխիթոր

համակեալ, Նւր սրտին ցաւն անպարագիր
դժագրեալ էր ի դէմն նորա անժպիտ, բայց
մեղմեալ ի հոգւոյն հեղութենէ եւ ի մարդա-
սէր բարուցն, որովք չէր դրկեր դարձեալ ի
խնամոցն զամենեօին որք գիմէին յարուեստ
նորին ճաշխարհ ի շրջակայ եւ հեռաւոր
վայրաց, ուր հռչակ անուան նորա չէր դան-
դաղեր տարածելու, Արեն հետ փոխադրած
էր նաեւ իւր քիմիական գործատունն, ուր
ամէն օր ժամերով կղրաղէր իւր սոխորեալ
պարապմանցն, Գործարանին կից էր իր
առանձնութեան սենեակն սխաշղամաւ ի վե-
րայ լճակին, որուն արծաթի խաղաղ մակե-
րեւոյթն իւր հոգւոյն ալեկոծութեան կա-
տարեալ հակադրութիւն մի էր, Աւերջապէս
այս երկաթի բնասութիւնն, որ ոչ մէկ
գժուարութեան առջեւ տեղի տայր, վերա-
հաս եղած էր ի նիւթն աննիրհելի հսկմանց
իւր, եւ բժշկութեան սահմանքն անցնելով
անգր, գտած էր, ի լրումն եւ յապշութիւն
արուեստին, կէտ մի եւ կռիւ ոտին ընդ-
մէջ կենդանութեան եւ մահու...

Ոչ ինչ հրաշապատում կայ ի պատմածս
մեր, Հոգեութեան հրաշալիք, զեռ անու-

վորք այն ատեն, ծանօթ էին սակայն մեր ճարտար բժշկին, որ ինչպէս ըսած ենք այլու բ, ոչ միայն Արեւմտից, այլ նաև Արեւելեացց, եւ մանաւանդ Հնդկաց եւ Ադիպտացոց, հողեկան գիտութեանց տեղեակ էր, զորս ի ճահ վարէր կենդանական մաքնիսականութեան եւ կարվանսղութեան, որոց հետ հսկայաքայլ յառաջ մղէր զայնասիկ, Քաց յայտցանէ մեծ կատարելագործութիւն տպաւորած էր ի ձոյլն Ալդդայի, որ ինչպէս յայտ է, ոչ թէ գորտին եւ ուրիշ կենդանեաց, այլ եւ մարդկային գիականց շարժումն տայ: Այս շարժումն որ պարզապէս մեքենական է, շնորհիւ արուեստին Հեթմոյ, եւ հողեկան գիտութեան, կենդանական յատկութիւնք ստանայր, Հեթում, իբրեւ բժիշկ եւ վիրաբոյժ, խնդրած եւ ստացած էր զմարմինն Հսիփսիմեայ, պատրուակաւ իբր ի պէտս անդամազննութեան: Յետոյ քիմիական գեղովք զմասելով զնա, պահէր առ իւր անբաժանելի կենսակցութեամբ ի մահուն, փոխանակ բաժանմանն կենաց մէջ. . . Այս զարմանալի հաւատարմութիւնըն զբ ձգէր զչառաւիղս իւր անգրքան բղ-

դամբան, այս օրինակ պաշտամամբ սփռիւնք
զգառնութիւն հոգւոյ նորին :

Այս խնդիրն մեկնութեան կարօտ է ,
Տեսանք թէ ինչպէս խմաստուն բժիշկն , յեա
երկար եւ տաժանակիր երկանց , ձեռնհաս
եղած էր արեան դադարման դէմ մրցելու
եւ կաթուածին առաջն առնելու կամ ա-
նոր հետեւանքներն մեղմելու , ի մեծագոյն
փառս արուեստին , որ մինչեւ ցայն վայր
չէր կրցեր այս դաղանեաց բանալին ձեռք
ձգել , Այս օրինակ խողարկութիւնքն յա-
ռաջ քշելով , ի հարկէ նորանոր հետազօտու-
թեանց ասպարէզ եւ հանճարիմաց հնարա-
գիտութեանց հանդէս բանայր , եւ կենաց
խնդիրն բնականաբար յառաջ դայր զհեա
մահուան դէմ մրցմանց : Բայց , հակառակ այ-
նոցիկ որք արեան նորոգութեան մէջ խընդ-
րեցին անոր սուղումն եւ սկզբունքն պահ-
պանութեան կենաց , ինքն դիմեց ի դոր-
ժարանս եւ անոնց վերանորոգութեան վրայ
հաստատեց բոլորովին զուշ մտացն , Ասան
զի արիւնն , որ իբր միջոց կենդանութեան նը-
կատեալ է , ոչ սկիզբն է նորին , ինչպէս ջեր-
մութիւնն , եւ ոչ դործի , պաշտօն զոր դոր-

Ճարանք սահմանեալ են ի կատարել , Կսկ
արդ , ինչպէս հեղանխութ զօրեղ կամ նորս-
դեալ գնիլ կարէ հին եւ անգօր անօթոյ մէջ ,
իրբ զգինի նոր ի աիկս հինս , Աստի կը հե-
տեւէր թէ յառաջ քան զնորոգութիւն ար-
եան , որն որ մասնապէս գործ մի գիւրին է
ի ձեռն առանձին գարմանողութեան եւ
անգեղայից , հարկ ի վերայ կայր հսկել ի
պահպանութիւն գործարանաց որք անոր ըն-
դունարանքն էին , Յայտնի է թէ նորբժըշ-
կութիւն , որ զինդիրս զայս մասնաւոր գի-
տողութեանն նխութ բրած է , կընդունի եւ
հաստատէ գործարանաց յարանորոգութիւ-
նըն , ինչպէս մտղն եւ եղունգք , որք նորա-
նոր բուսեալք աճեն եւ զարդանան անդադար
վերամնութեամբ , Բայց ուր կայանաց այս
զարգացման կէտն եւ ինչ հնարք են շարու-
նակելոյ զայն անմիջապա եւ անընդհատ տե-
ւողութեամբ , բժշկութիւնն անգօր է հասա-
նել մինչեւ զայն վայր , եւ այս խնդիրն մնայ
մին ի ծածկագունից որք են ի բնութեան եւ
զոր ընծայէ նա ի խոնարհումն մարդկային
գիտութեան , Այս կէտն էր զոր բժիշկն
Սեր խր խորագննին հեաաքննութեամբ ըմ-

բըռնած եւ արդիւնացուցած էր ի ձեռն նորանոր յառաջագիմնութեանց անդամագրննութեան մտքմեայ եւ մտրդակազմութեան, հնարք որք ծածղէին յայտ սկզբանէ թէ . Ամենայն որ է ի բնութեան, անկորնչական եւ կատարելագործելի խակ է :

Իւր գրութիւնն հակիրճ բայց բացայայտ կերպիւ աւանդեց զբքի մը մէջ, զոր կեւսնի անուանեց, եւ յորմէ միայն քանի մի բեկորք նշխարաց, անշատեալք ի մատենագարանէ այս վսեմ մտաց, անցան ի ձեռս բարեկամաց իւրոց, զի հաստարիւմ իւր սկզբան ոչ ինչ հրատարակելոյ, անհետ բրաւ այս թերթերն, որք կորան կամ չքացան ի ժանեաց ամենածախ ժամանակին, Այս գրոց մէջ կը մեկնէր երկարակեցութեան եւ ողջապահութեան էական սրայմանքն, ոչ ըստ օրինակի խաւար եւ խրթին շաղփաղփութեան սքանչելագործ կամ Թաւմազուրկոս կոչեցելոց բըժըշկաց, Պարագլէսի կամ Ամբր Տըլխաթի եւ այլոց, այլ ճիշդ եւ ստոյգ ուսումնական քննութեամբք հաստատեալ ի վերայ հիմանց բնական գիտութեան, քիմիականութեան եւ անդամագրննութեան, Բայց ոչնուազ գի-

տողութեան արժանի էր խմաստասիրական մասն գրոցս այսօրիկ , յորում խոհական մըտօք եւ ուղիղ տրամաբանութեամբ իլլոյս ածէր զբարոյական հանգամանս որք անվրէպ ծագէին ի խնդրոյ աստի , Անդ, խել մը վըսեմ եւ ուղղախոհ խորհրդածութեանց մէջ , կը գտնենք հետեւեալն , որ իբրեւ կնիք մի է իւր վերածութեանց եւ կրնայ հարեւանցի գաղտփար մի տալ այս գրոց վրայ , զոր արժանապէս Ոսկեգիր անուանել անկ է .

• Անմահութիւնն , կըսէր, եթէ հնար ինչ էր բնապէս , կարծեմ թէ բարոյապէս անհրնարին է գլխովին , գէթ այսօրուան բնութեանս մարդկային եւ անոր հարկաց նկատմամբ , Աարելի է թէ իր կազմութեան փոփոխութիւնն զգալի եղանակաւ փոխէ նաեւ անոր բարքն : Ապա թէ ոչ , այս ժամանակաւոր կեանքն , արդէն պէսպէս պիտոյից տակ ճնշեալ, բոլորովին անտանելի լինէր անվերջ եւ մշտնջնական հարկաց մէջ ծփալով յարատանջ , Ախաբ , մոլութիւնք եւ կիրք , որք նեղեն զնա անդադար առժամանակեայ կենաց մէջ , եւ որոց վախճան դնէ մահ , յանհունս ձգելով , կրնան ոչ թէ միայն տաղտկալի ընծա-

յիւլ զայն , այլ ատելի բնելու չափ ոգորիւ ,
Ուր՞ թողումք զբանականութիւն , որ թէ-
պէտ մարդոյս անդին յատկութիւն մի է ,
բայց ոչ նուազ սուր երկասյրի , մանաւանդ
ի ձեռն մարդկան որոց կեանքն յարատեւ
եղած ատեն , հարկաւորապէս պէտք պիտի
աճին անբաւ , անհատնում , անհամար եւ
անծայր : Եւ այս ձիրքն , որ այսօր առիւծուն
ճիրանաց եւ դաղանաց կատաղութեան չէ
ստորեւ , ոչ ապաքէն զտեղի նոցին փոխանա-
կելու պիտի զակատէ յայնժամ բնական ե-
ղանակաւ եւ գերազոյն աջողակութեամբ ,
եւ անխնայ իրերաց դէմ դարձնելու զէնք
մի սարսափելի եւ ահարկու ի հարուած , »

Սպիտակ լերան սառնապատ սարն , որ
Ալպեանց բարձրագոյն կատարներէն մէկն է ,
երկոց աշխարհաց սահմաններուն վրայ ցցուե-
լով , իւր բազուկներն կը տարածէ մէկ կող-
մանէ դէպ ի Պաղիա , միւս կողմանէ դէպ
յԽտալիա եւ Հելուետիա , Այս վերջին դա-
ւառաց մէջ իւր շղթայքն երթալով խտա-
ցեալ եւ սեպացեալ , շինեն զՀելուետիա ինչ
որ շինած է Արարատն զՀայաստան , երկիր

մի բարձր եւ լեռնային, բայց առողջ եւ բարեբեր, եւ հեշտին ի բնակութիւն ամառան, ինչպէս տափարակն է ի ձմեռան, Անհասելի գաղանկք բնութեան. այս կրկնակի լեռնային գրութիւնք, Այրարատեան եւ Ալպեան, ըստ նորագոյն եւ ստոյգ քննութեանց, իրարու հետ ստորերկրեայ եւ ստորածովեան հաղորդակցութեամբ շաղկապելով, կազմեն, իբրեւ զմիոյ գօտւոյ շարունակութիւն, զանուրս միաձոյլ եւ միասպառ շղթայի : Այսպիսի զարմանահրաշ կցորդութեամբ եւ հասարակ հանդամանօք իրերաց նմանութեան միճակեալ, կարծես թէ սահմանեալ են ի տեղափոխել զԵւրոսոյն յԱսիա եւ զԱսիայն յԵւրոսոյս, այնպէս որ գուցէ օրէն է կոչել զՀայաստան Արեւելից Հելուեփա, եւ զսա Հայաստան Արեւմտից :

Իսկարդ, գարնան գեղանի աւուրց միոյն մէջ, երկու ճամբորդք, եկեալք ի Վերնեանց, որոց մէկն էր դեռահաս օրիորդ մի, մէկայլն չափահաս մարդ մը, հասանելով այս ձորոց մէջ, կինն իջեալ ի կառաց գաղարէր, մինչդեռ այրն հրաժեշտ առեալ ի նմանէ,

դար վեր եւ շտապաւ աներեւոյթ լինէր ի վերայ դարեւանդաց Սպիտակ լերինն, Այս մարդուն անունն էր Աւետն, եւ իւր հետոյ եւ դէմ՝ եղեալ նորատակին ոչ սք հմուտ կամ հետամուտ կրնար լինել . . .

Պիրենէից ջրերն, ուստի դայր Փիննա, թերմական կամ Ներսիկային ջուրց մէջ հռչակաւոր են իրենց ծծմբային եւ երկաթախառն յատկութիւններով, որք առանձինն ջրային կազմուածոց տկարութիւնն կազդուրելու յարմար են, եւ յորս ստէպ յաճախեն յամենայն կողմանց Աւրոսպայի բազմաթիւ հիւանդք եւ ախտացեալք, Հոսեկած էրնաւ Փիննա, հրամանաւ բժշկաց, խնդրել ապաքինութիւն ախտին, որ յանկարծ սկսած էր դարձեալ ի ճարակել: Այս վերստին երերման գլխաւորապէս պատճառ այն էր որ բաւական ժամանակէ հետէ Փիննա զրկեալ էր ի աեսութենէ Հեթմոյ, միակ ապառէն եւ նեցուկ հաստատութեան այս գողգոջուճ մարմնոյն: Պիրենէից օդոյն մաքրութիւնն եւ անօսրութիւնն, հրաբխային լերանց եւ գահալէժ բարձանց եւ սքանչելի գիրքերու զմայլեցուցիչ ազդեցութիւնն, որք անդադար փոփո-

խուժեամբ տեսարանաց յափշտակեն զմիտս, եւ վերջապէս թովիչ զօրութիւն ջուրցն, Փիննայի վրայ առողջարար տպաւորութիւն մը ներդործելու կարողացեր էին առ ժամանակ մի, Սակայն անհնար էր փարատել ինմանէ զկնիք անմխիթար տրտմութեան դրոշմեալ ի վերայ դժգոյն եւ թալկահար երեսացն, եւ որուն բուն արմատն էր ի չարաչար գիտութեանն որով անբուժելի զանձն համարէր: Երօք ոչ ինչ դժոխմբեր քան զայս երկմտութիւն ակտացելոց, որ զամէն յոյս տարահալած ջնջէ ի սրտէ նոցին, եւ այս վհատութիւնն որ անդադար զբաղումն էր մտաց նորին, ցաւօք եւ դառնութեամբ ընոյր ըզհոգի նորա:

Փիննա, վաստակեալ նստաւ առ եզերբ գեղածիժ աղ լճակի ի վերայ դալար խոտոյն որ սփռէր առաջի գիւղական տնակացն, Գեռածին բնութիւնն, սթափեալ ի դառնաչունչ ձմերանէ, նորաբոյս կենդանութեամբ կը ծլէր եւ կը ծաղկէր: Սնդաստանք կանաչադեղ եւ հովիտք հովանաւորք, յորս մանիչակ եւ հօբուտ իրենց անուշահոտ բուրմունքն արտաշնչէին, զմայլելի վա-

յելչութեամբ զարդարէին զերկիրն զայն հը-
րաշալեաց, իրրեւ զդրախտն Ադինական, Օրիորդն բազմեալ այս ծաղկանկար մարդաց
մէջ, այնքան փոխեալ եւ սյլակերպեալ էր
որ դժուարին էր ճանաչել զնա. Փիննա նի-
հար եւ գունաթափ, բայց միշտ վեհ եւ գե-
ղեցիկ, գեղաղէշ ուռենուոյ նման վարսա-
գեղ զլուխն ծռած, համակ սպիտակա-
զգեստ, եւ քան զհանդերձից ճերմկութիւնն
ձիւնափայլ երեսօք, թուէր թէ շուշան մի
էր ամբիծ եւ անարատ բաժակաւ, յորոյ
վերայ երկու հրաշէկ աչկունք փայլէին երկու
սեաւ ադամանդաց պէս . . .

Յանկարծ քոյնտի մացառաց եւ խռուոց
մէջէն մարդ մը, որուն դիմաց վրայ տխրու-
թեան եւ ցաւոց անջնջելի հետք դրոշմած
էին, եւ որուն զլուխն խորին խորհրդոց մէջ
համակեալ կը խոնարհէր, ելլելով, մերձեցաւ
առ ամին լճակին, առանց աչքերն վեր վեր-
ցնելու. Փիննա անմիջապէս ծանեաւ զհե-
թում, զոր յանուանէ կոչեց. Բժիշկն զըս-
պելով իւր սրտին խռովութիւնն, ողջունեց
զնա ու կեցաւ լուռ եւ անշարժ . . .

— Ինչ բարեբազդութիւն, ըսաւ օրիորդն,

պատահել այսրէն քեզ, եւ տեսանել զքեզ միւսանդամ, յառաջ քան զբաժանումն յիրերաց խապառ, յաւել ակնարկելով ի վիճակն իւր հիւանդագին :

— Ինչո՞ւ . . . պատասխանեց բժիշկն կարճ ի կարճոյ, զբաղեալ ի հետազօտութիւն այլագունեալ գիմաց օրիօրգին :

— Ինչու որ յուսամ ի մօտոյ էքանել ըզկեանս այս զոր պարտիմ քեզ :

Հեթում, որուն սրտին վէրքն նորոգէր այս գիպումն դատեր Հռիփսիմեաց, զոր սիրէր անդր քան զմահ, եւ Նւեոնի զոր ատէր կենօք չափ, ծփալով ընդ մէջ հակակիր զգացմանց դժոյ եւ քինու իւրում, եւ հուսկ ուրեմն յաղթահարեալ ի սմանէ :

— Ոչ, պատասխանեց, տիկին, պիտի ազրիս դու եւ դեռ շատ ժամանակ առոյգ տիոյրդ վերածնութեան պիտի վայելես :

— Ուրեմն, յաւել օրիօրդն տխրազգած, դու որ այս վերածնութեան պատճառ ես, կ'ազաչեմ մի թողուր զիս անպատասպար :

— Բայց, պատասխանեց տարտամութեամբ, այս խնդիրքդ կատարել չէ՛ ի ձեռս իմ :

— Ահ, պատասխանեց օրիօրդն այլայլած,

որուն կուսեղենիկ այսից վրայ Հեթմոյ խըստասրտութիւնն ամօթխածութեան շառաղհնութիւն եւ ցաւոյ այլազունութիւնն հետզհետէ սպաւորեցին, ուրեմն անձամբ անձին կառուցած եւ քոյ խկ ձեռքով շինած շէնքը կուղեւ ինքնովին եւ հիմնայատակ կործանել . . . Աւրեմն շես դիտեր որ ես քեզմով կապրիմ, քեզմով կենդանանամ եւ քեզմով մեռանիմ, Աւրեմն շես խմացեր որ այս կեանքըն, զոր իքէն առաւել քան ի հօրէ կամ ի մօրէ ստացեալ եմ, առանց քեզ չէ կարող հաստատուն մնալ, եւ առանց քո տեսութեանդ նուազէ, իբրեւ զծաղիկ բուսոյ որ ի կենսատուր ճառագայթից արեղական եւ զովարար ցօղոյ երկնից զուրկ մնայ, Աւրեմն ընդ վայր հետամուտ եմ քեզ յերկրէ յերկիր, եւ ընդունայն թախառիմ ընդ շորս հողմունս առ հասանել քեզ, որ հալածական փախչիս յինէն իբրեւ ստուեր մի սրընթաց եւ անժամանելի, զոր չէ օրէն ածել ի ձեռն, ընդ որ սղորդեալ թողու դատարկ եւ ունայն մինչդեռ կարծես ունել զայն վերահաս լինելով նմին, Ափսոս, դիտեմ թէ այս վկայութիւնքս եպերեկի են առ այս քոյ. բայց ի՞նչ

ընեմ, երբ դու կը մերժես զիս, ձանձրացեալ այս յարածամ եւ տաղակալի հետամտութենէ, Պուցէ այս վերջին եւ յաւիտենեկան հրածեշտի տեսութիւնն է մեր, եւ ո՞ղիաէ թէ միսանդամ կարենամ տեսանել զքեզ, Ակուրեմն, ներէ՛ համարձակութեանս եւ զթա՛ ինձ . . .

Հեթում լուռ եւ շուարեալ մնաց այս յանպատրաստից վկայութեան առջեւ, որ բացերեւ պարզմտութեամբ եւ առանց ինչ կանաչի հտպտանաց, յորդէր ի սրտէ նորին, եւ թէպէտ կաակած մի ի մտի տածէր, բայց ոչ ինչ հաւաստիք ունէր նմին մինչեւ ցայն վայր, Փիննա, որ այս միջոցիս իւր հերարձակ գլխոյն ծոպերն մատամբ իւրով հերկէր, առ ի ծածկել զշփոթութիւն երեսաց իւրոց, յետին եւ ծայրայեղ փորձ փորձելով, յանկարծ ցաթկեց, եմուտ շտապաւ ի թեւ Հեթմոյ, ուր աղխաղեալ մնաց սերտիւ, իբր արգելուլ զնա որ չփախչի,

— Ինչ՞ յանցանք են իմեթէ ի պահուն յորում տեսի զքեզ, կրկնեց ջերաջերմ տենչամբ եւ արտասուածոր աչօք, սիրտ իմ կցաւ առ քեզ անբաժանելի եղանակաւ . . . յառաջ քան զտեսութիւն քո, ակնկալու-

Թեամբ քոյին հիւժէի մտօք . իսկ արդ հե-
ծեմ յուսահատարար յիշատակաւ տեսու-
թեանն , առանց որոյ այս կեանքն նող-
կալի եւ անհնարին է ինձ գլխովին , Տեսնել
դքեզ հանապազօր , շնչել զօդն զոր շնչես ,
լսել զբարբառ բերանոյքոյ , բնակիլ ընդ յար-
կաւն ուր բնակես եւ յերկիրն զոր կօխեն
գարշապարք քոյին , ահա այսչափ եւ ոչ թէ
առաւել ինչքան զայս բաւական էր ինձ , Մի
ի հայեցուածոյ քոյին եւ ի խօսից կըրնար
բաշխել ինձ զկեանս , զոր դու դարձեալ ես
չնորհած , Ըսէ ինձ , Հեթում , միթէ չարա-
շար ինչ խնդրեմ եւ կրնամ մերժել զպաղա-
տանս իմ անողորբարար . . .

— Փիննա՛ , պատասխանեց Հեթում , այ-
լայլած եւ շարժեալ ի դուժ առաջի այնքա-
նոյ եռանդուն յանդգնութեան եւ զեղման
սրտի նորին . չիք ինչ քոյ հայցուածոյդ մէջ
որ իմ հաճութեանս տեղի չ'ունենայ եւ երա-
նի թէ կարենայի կատարել գլխովին զխնդ-
րուածս քո , Բայց աւանդ , կամք իմ արդեւած ,
ձեռք կապեալ եւ ոտք կաշկանդեալ են . . .
Դու չես գիտեր այս կապերուն բռնութիւնն ,
որք խափանեն զշարժուածս իմ անդր քան

զգերեզման մի , սրոյ գուցէ չես օտար . . .
կ'ուզեմ քայել , բայց սաք իմ հետտեն ինձ .
կ'ուզեմ գրկել , ու ձեռքս պրկած մնան .
կ'ուզեմ խօսիլ , եւ լեզու իմ թլուտս կայ .
սիրտս մարած է , եթէ ոչ մեռած մարմինս ,
Թո՛ղ ինձ դու մանաւանդ . գուցէ օր մը դայ ,
եւ այն ատեն կ'իմանաս ինչչափ աւելի դժոյ
քան թէ սրհամարհանացդ եմ արժանի . . .

— Ասէ , ըսաւ Փիննա , որուն աչաց մէջ
չիթ մի արաստուաց լճացեալ անհետացաւ .
զբեզ չեմ բռնադատեր , եւ գարծեալ երա-
նելի համարիմ զանձն իմ որ արժանի եղէ
միւսանդամ տեսութեանդ . ի ձորս այս հե-
լուետական , ուր յուսամ գտանել զգերեզ-
մանն իմ . . .

— Տիկին , սրտասխանեց Հեթում բռնա-
բարեալ , թէպէտ ոչ ի մօտոյ , սակայն , ըստ
յանձնարարութեան մօր քոյ , պատուէր ար-
ւեալ է ինձ միշտ հսկելու քու վրայ . . .
Ուստի կ'աղաչեմ , մերժէ այդ խորհուրդներն ,
ինչպէս ուրիշ անգամ յորդորած եմ , եւ հա-
ւատի եմ թէ վերստին սլարգեւք առողջու-
թեան դառնան առ քեզ . . .

• Ի յիշատակ մօր իւրոյ , Փիննային աչք վա-

սեցան կենդանութեամբ, եւ ճնշելով զբազուկս բժշկին,

— Ո՛հ, գոչեց, ուրեմն իմ մայրս կենդանի է, եւ դուն կը ճանչնաս զինքն, ու չես խօսիր ինձի անոր վրայ, ու չես տանիր զիս առնա . . . ուրեմն այսչափ ժամանակէ հետէ իմ հիւժման եւ վարանմանցս սպառճառն չես գիտեր թէ նա է . . . կ'աղաչեմ քեզի, դու, որուն սիրան գթառատ եւ գորովայիր է, եթէ իմ կենացս կը խնայես, տա՛ր զիս առնա, տար զիս առ մայրն իմ . . .

Հեծութիւնք օրիորդին ընդ միջեցին զբանքս նորա եւ գելին զաղիս բժշկին, որուն աչք բացան ի լուր այս վկայութեան, յորում նշմարէր նոր ինչ հանդամանս անբուժելի ցառոցն եւ զգիւտ դարմանոյ նորին: Յետ վայրիկ մի ծփալոյ խռովայոյզ խորհրդոց մէջ,

— Տիկին, հարցուց վերջապէս, զայդ անհրաժեշտ պահանջն յինէն . . .

— Աննացս դնոյ, կրկնեց օրիորդն ծանրաթախիժ,

— Ա՛յա, ըստ բժիշկն բռնադատեալ, եղիցին կամք քո . . .

Այս խօսքերով մերձեցեալ էին ի տուն

բժշկին, ուր մտնելով Հեթում բացաւ զգու-
ռըն սենեկի միոյ որ կից էր ի դաւիթն :

Այս սենեակին մէջ, որուն կահն եւ կազ-
մած չափազանց պարզութեամբ յարդարեալ
էին, անց բազմեցաւ Փիննա . . .

Պահ մի լռութիւն տիրեց, յորում բժիշ-
կըն մերձենալով ի դուռն ներքնասենեակին
ուր էր գործատունն, ձեռն եղ ի զսպան
լինչ փականաց . . .

Այն ատեն զարմանալի տեսիլ մի երեւե-
ցաւ. սենեակին դուռն ինքնովին բացեալ,
սպիտակագէմ եւ սպիտակահանգերձ կին
մի, որուն անճառելի երեսաց վրայ միանգա-
մայն մահու եւ կենաց անպատում կնիք
մի գրոշմեալ էր, արտաքս ելնելով, ծանր
ծանր քայլիւք եկաւ կանգնեցաւ առաջի
Փիննայի . . .

Այս տեսիլքն աղէխոռով եւ խանդաղա-
տելի էր, բայց ոչ ահարկու. գերեզմանի հողն
եւ հոտ նեխութեան չէին թուռմեցուցեր կամ
խորշոմեր զմորթ երեսաց նորա, որ փայլէր
անսովոր ճերմկութեամբ, ոչ շիջուցեր զցօղ
աչացն, որք ցոլային կենդանի շողով . . .

« — Մայր իմ, գոչեց դուստրն այլ յայլմէ

տազնապառ դիմելով ի դիրկս նորա, եւ ինկաւ շնչասպառ . . .

Բժիշկն մերձենալով առ կինն, եղաւ ձեռս ի բի վերայ նորին . . . տեսիլն աներեւոյթ եղեւ . . .

Երբ Փիննայի ու շն վրայ եկաւ, իւր տունն, որ մերձ էր ի լճակն առ ավին հանդիպակաց, փոխադրեալ եւ բժիշկն առ նմա էր: Այնուհետեւ տակաւ նորա տկարութիւնն կազդուրեալ եւ առողջութիւնն վերադառնալով, կենդանացոյց եւ զարդարեց զնա կրկին գեղով եւ իր տիոց վառ եւ զուարթ աշխուժիւ: Հեթում, որ այս վերականգման կամ լաւ եւս է ըսել կենագործութեան հեղինակն եղած էր, իր արուեստգիտութեան յանդդնութեամբ, կրկին վստահութեան եւ համակրութեան տեղի ստացեր էր ի սիրտ եւ ի հոգի ազնուական օրիորդին, յորում անդադար նկատէր զկենդանի պատկեր մօր նորա: Սա էր նիւթ անսպառ իրենց սովորական խօսակցութեան ստէպ շրջագայութեանց մէջ, զորս կ'ընէին ի վերայ լճակին, կամ հելուետեան բարձանց եւ ձորոց, յորս յաճախ դեգերէին ոտք նոցա . . .

Faint, illegible text, possibly bleed-through from the reverse side of the page. The text is arranged in approximately 20 horizontal lines.

ՎԵՐԱԾՈՒԹԻՒՆ

Անդ ի թաւուտս խիտ անտառաց եւ ի բաւիղս անել շաւղաց քողարկեալ թաքչին ի խուղարկութենէս մերմէ հետք նոցին, որոց հետամուտ լինելու համար հարկ էր արդեօք խնդրել զթեւս արծւոյն եւ զոտս այծոյն, որք սովոր են յոստ եւ ի թռիչս վայրացն այնոցիկ. բայց այս գործ մի դժուարին է մեզ ոչ թէ միայն նիւթապէս, այլ իսկապէս նկատմամբ պահանջմանց ընթերցողացս, զորս չէ օրէն յազեցընել գլխովին: Զի հասարակօրէն վիպասանք յօժար են յարել ի վախճան պատմութեան իւրեանց զմահ միոյ կամ բազմի ի քաջազանցըն, ուր ընդ հակառակն ընթերցողք ակընկալեն նաւակատիս խնդութեան եւ պսակս անթառամ: Ե՛ զի հեղինակն կուտակեալ գիղէ զսոսին մի զմիով, եւ այն ատեն ընթերցողք գերադասեն զմահունս եւ զսուգանմխիթար: Յայանի է թէ այսպիսի եւ

այսքան հակառակ կարծեաց մէջ գործ դրժ-
ուարին է զամէնն գոհացնել, թէ՛ եւ ուղե-
նայ մէկն երկրորդել զամենայն հետեւակու-
թիւնս որք քանիցս անդամ կրկնեալ եւ երեք-
նեալ են ի շատ մատենագրաց բիւրատեսակ ա-
ռասպելս : Աւստի լուազոյն համարիմք լուել
անդ ուր կարծիք բաժանեալք հերձուած
յարուցանեն : Միայն արժան գատիմք յա-
ռաջ բերել թուղթ մի Հեթմոյ գրեալ միում
յերեւելեաց սրուեստին բժշկութեան եւ
մօտ ատեններս հրատարակեալ Պերմանիոյ
Փիզիկսյ Յայրունկ օրագրին մէջ , եւ յօ-
դուած մի որ ակնարկէ առ Աեւոն , եւ զոր
1855 ամին Պէրլինի Սրէնէր լրագրին մէջ կը
կարդանք :

Ահաւասիկ այս յօդուածն .

« Ապլանաւորութիւն սուտ իշխանին Հա-
յոց մեծ ազդեցութիւն ըրաւ այս տեղ վասն
զի յաճախ տեսանելի էր նա ի հասարակաց
տեղիս եւ մանաւանդ ի շրջազայութեան
Ընդրսէն Եիսիսէնի : Ա վերջին ժամանակս
բնակէր նա ի Թուրին . մեծ գործողութեանց
մասնակցութիւնք ունեցաւ այն տեղ եւ մե-
ծամեծ մարդոց հետ հաղորդակցութիւնք :

Քան ի մի տարի կայ որ Աննանի արքունիքն
մտած էր եւ պիտի ելնէր ի թիկնապահու-
թիւն , Բայց ի վերջէ իր բարերարաց պաշտ-
պանութիւնն կորոյս ի սրտաճառս քանի մի
պարագայից որք կասկած յարուցին ի վերայ
նորա , Գիտաց գլխաւորապէս թանկագնոյ
մատուցանել զանձն Արեւելեան մարտէն ի
վեր իրր նահատակ եւ զո՛հ Ռուսիոյ յափըշ-
տակութեան , Համակրութիւնն զոր յաջողե-
ցաւ գրգռել յԱնգլիա , մեծ ձեռնառութիւնք
մատոյց նմին , եւս առաւել ի խնդրուածս
գրամական ազդի ազդի պարգեւաց , Բայց ի
բազմութիւ յօգուածոց , զորս կտ հրատարա-
կել ամէն աշխարհի լրագրոց մէջ , չորս յայ-
տարարութիւնք տպագրեց ընդ դէմ Ռուսիոյ
կայսեր , Հնագունին թուականն է ի²⁶ Մա-
յիսի 1850 եւ նորագոյնն 19 Փետրուարի
1853 , Այս հրատարակախօսութեանց մէջ
պահանջէ ի Ռուսիոյ ոչ միայն զթագ Հայաս-
տանեաց եւ նորա յատուկ ստացուածքն ,
տանն եւ հինք միլիօն Ֆրանքի դնով , այլ
նաեւ նորա գոհարեղէնքն , միլիոն մի Ֆրանքի
արժէքով , որք յախշտակած են , կըսէ , իր-
մէ ի Ռուս զօրավարաց , Արհամարհանօք կը

մերժէ զնշին ամսական հինգ հարիւր ֆրանկաց, զոր Ռուսիա ընծայած ըլլայ նմին ի վարձատրութիւն, Նաեւ Վաղխարէն տպել տուած է անձնագիր մի վարուց որ Հազար եւ մի գիշերոց առասպելքն ակնարկեն ,

• Հեռեւեալ տխուղութիւն սոյ անձամբ անձին . Ն . Թ . Բ . Լեւոն Յակոբ իշխան , իշխան Հայաստանի , իշխան Առաիկոսի , իշխան Վրաստանի , իշխան Լուսինեանի , իշխան Յափանայ , ժառանգ օրինաւոր թագին Հայաստանի , Ժողովրդեան ամէն դասուց առատաձեռնութիւնն աղերսելու չխայնեցաւ , Ըստ նամականւոյն գտելոյ ի տան նորին, նաեւ Լանարայի քաղաքական փախստականաց հեռ-թղթակցութեան մէջ մտած է եւ մատուցած , ի մասնաւորի ընկերախարաց դատուն, դաշն միաբանութեան ընդ Հայ, Ասիական եւ Չերքէզեան ժողովուրդս ,

• Աօրիկոսի իշխանի անունն զոր ըստանձնեալ էր սա, ոստիկանութեան յայտնեց զճրչմարտութիւն, Պէրլինի 1847 ամին ոստիկանութեան արձանագիրք պարունակեն , ընդանուամբ Աօրիկոսի , տեղեկագիր մի , յորմէ ի յայտ գայ եթէ ճշդիւ անուն նորա էր Յով-

հաննէս , թէ հայր նորին շինող նաւաց էր ի Սամատան (Ճափա) , մայր նորա Հելլիկ , դերմանուհի , Յոհաննէս Աէյաի համալսարանին դասուց հեռեւեցաւ երկու տարի եւ եհաս յաստիճան դպրի » :

Ահաւասիկ եւ Հեթմոյնամակն զորմէ խօսեցանք .

Տէր ,

« Աւսեալ յոտս ձեր եւ սնեալ յիմաստս ըսքանչելի դասուց ձերոց , որք ոչ միայն Պերմանիոյ , այլ բոլոր աշխարհի երախտագիտութեան տեղի ունին , այս սրբազան եւ հարկեցուցիչ պարտուց պարտականութեան պէտք էին առ ստիպել զիս միանդամ , իմ առաջագրութեանս դէմ , խղել զառութիւնս ի պատասխանի ձեր հարցուածոց , Չեր խընդիրն բնականապէս ի կրկին մասանց բաղկացեալ , ուսումնական եւ բարոյական , պարտ ի վերայ դնէ զատ եւ որիչ պատասխանել երկոցունց . միայն ներելի է ինձ կարծ ի կարծոյ անցանել ընդ անձնական պարագայս ինչ , զորս միայն առ հարկի ստիպողական ամեմ ի ներքս ուր կարգ բանից պա-

հանջեն առ ի լոյս տալ խնդրոյն զորմէ ճառեմք, եւ որոյ ոչ պատկանէր երբէք ելնել ի մտայութենէ ուր սահմանեալ էին դնել, առանց այսպիսոյ անհրաժեշտ պատշաճողութեան :

Յիրաւի, Տէր խմ, առանց մարդարէական ողւոյ եւ առանց շաղփաղփութեան, կրնամ գուշակել թէ բժշկութիւնն մեծ եւ վիթխարի քայլեր առնելու համար, թօթափելով զլուծն ընդ որով ճնշեալ կայ, միեւնոյն զօրութեամբ պէտք է որ հաստատի ի վերայ կրկնակի հիմանց մարդակազմութեան եւ՝ եթէ այսպէս օրէն է ըսել՝ հոգեկազմութեան : Յաւուր յարում այս երկու սկզբունքն զոյգ եւ ի համազօր աստիճանի ըմբռնէ եւ գործադրէ, բժշկութիւնն նոր ասպարէզի մէջ մտնելու կոչեալ է : Մինչեւ ցայն վայր իւր ձեռինք պրկեալ եւ ոտք առ ի կաղ ընթանան, Այն ատեն երկարակեցութիւնն, որ խնդիր մի ճապաղ եւ դժուարակնճիւն մնացեալ է, կրնայ պայծառ լուսով փայլել եւ նորանոր կենդանութիւն ստանալ :

« Այս խնդիրն, որոյ ի հաստատութիւն հարկ չէ դիմել յաղբիւրս պատմութեան,

յուսմանէ բնութեանս մարդկային ծագէ առաւել քան ի հետազօտութենէ արմատոց նորին : Զի Նոյք եւ Մաթուսաղայք չ'զօրեն ապացուցանել ինչ, մինչդեռ ոչ միայն հանգամանք սերնդոց եւ պայմանք կենաց նոցին, այլ եւ շրջանք եւ թուումն իսկ ամաց ի հնումս եւ ամենայն ինչ փոփոխեալ է այսօր : Բայց բնութիւնս, որ է ըսել կազմութիւն դործարանաց եւ շինութիւն խառնուածոց, կայ եւ մնայ մի եւ նոյն անգլուտին ի սկզբանէ մինչեւ ցայսօր :

Իսկ արդ, եթէ, օրինակ իմն, թոքախան եւ կաթուած, երկու դիխաւոր վէրք մարդկային կազմածոյ, չ'կային ի սկզբան, ապա ուրեմն սորա եկամոյժ եւ անստեղծ հարուածք են, զորս խայթոցք նորահնարք հասուցած են, եւ զորս օրէն է ի ձեռն աւանձին դարմանողութեան բթացնել կամ անհետացնել դիստոլին : Այս դարմանողութիւնն ոչ պարզապէս նիւթական եւ ոչ հոգեկան պէտք են լինել (քանզի մինչդեռ մարմինն է ընդունարան, հոգին է իսկապէս պատճառք կենացս), այլ յերկոցունց ձուլեալ եւ զանգեալ միահաղոյն դործակցութեամբ, Այս է

սկզբունքն յորոյ վերայ հաստատին հիմունք շինուածոյն զոր կառուցանել մտադիր եղած եմ; եւ այս իսկ դրութիւնն որոյ եմ հետամուտ, Գերմանիա, ուր ամէն ազնուական եռանդեան եւ ուսումնական բարձրագոյն խնդրոց լուծման կեդրոնն է, որ մը անշուշտ կոչեալ է ի կատարել զայն լրիւ : Ա՞ գիտէ՞ ո՞ւր կրնան կայանալ ճգունք քրտնաջանք եւ անվհատականք այս անձանձիր խուզարկութեան, որ դուցէ՛ յաւուր միում հասանէ յանարատ պահպանութիւն բնութեան պարզեւաց, բայց որուն ձեռինք տակաւին անզօր են առաջի աւերիչ եւ ապականիչ մտաց, որ օր ըստ օրէ նորանոր հնարս հնարի ի կործանել եւ քանդել զայն զոր նա ճգնի շինել եւ պահել անեղծական : Օրիորդն զոր տեսէք առ իս կենդանի ապացոյց մի է ճշմարտութեան սկզբանն զոր ցայս վայր ջանացի բացատրել, եւ դուք ինքնին վկայէք եթէ միջոցք նիւթականք պարտութիւն խօստովանել հարկադրէին առաջի հիւժական ակտին, զոր այլ միջոցք ձեռնհաս եղեն գլխովին փարատելու : Այս միջոցքն են անոնք որոց համար ըսինք թէ ի հաւասարագօր աստիճա-

նի պէտք են զուգեւ ընդ հողեկանս :
Ասկ թէ ոչք եւ որպիսիք են այսոքիկ, ցաւ
է ինձ չ'կարել լիովին յազեցնել զբաղձանս
ձեր, թէ եւ չ'խորշէիք յերկարութենէ ճա-
ռիցս, որք անբաւական են լուծել զամենայն
խնդրուածս ձեր մի ըստ միովէ : Ամանապէս
անհնար է ինձ պատասխանել ճշգիւ ձեր
այլ հարցուածոց . բաւական ըլլայ ըսել թէ
մայր աղջկանն իրօք մեռած է ի Փարիզ .
թէ առ այժմ' առողջութիւն սորա է անկաս-
կած . թէ ինքն է հարազատ դուստր կնոջն
յիշատակելոյ եւ իշխանին Աւետի զորմէ է
խնդիր ի նամակիդ . թէ չ'դիտեմ ինչ աստի-
ճանի իսկութիւն եւ հաւաստիք օրէն է ըն-
ծայել ի յօդուածն Սրէնէր լրագրոյ . միայն
չ'կարեմ քողարկել ի ձէնջ զճմարտութիւն
որ ընդ այդպիսեօք զրուցօք ծածկեալ են,
եւ զոր կամիմ կարճառօտիւ բացայայտ առ-
նել ձեզ :

Աւետն հասարակ մարդ մը եւ սոսկական
անձնաւորութիւն մի միայն չ'յայտնեւր, այլ
խորհուրդ մի հաւաքական, սկզբունք մի
հաստատեալ հաստահիմն եւ արմատացեալ
անխզելի եւ անքանց եղանակաւ : Այս ըս-

կղբան իսկապէս երեւփոխան կամ՝ նուիրակն է Նեւոն, զոր իրաւապէս համախոհք նորին անուանեն Նեւն, Եթէ այս անունն չէր բաւական իյոյսնել զմիտս կուսակցութեան որոյ պաշտօնեայ մի գլխաւոր համարեալ է, գաղտագողի կամ բացերեւ գործք եւ արարք նոցին պատմեն զայն: Այս մտաց դարուց ի դարս անընդհատ յաջորդութիւն կամ սերունդն է Նեւոն, Արհմն կամ Նեւն կամ Գերայ կոչէ զայն, ինչպէս կամ ո՛ր եւ իցէ, հաւատտի է թէ սա է սկզբունք Չարին, հանապազօր եւ աննկուն հակառակօրդ ընդդէմ Արմզգայն կամ ընդդէմ սկզբան Բարւոյ: Այս է պատճառ անհաշա թշնամութեան նորին ընդդէմ գերդասասնի միոյ որ ի վաղուց ախոյեան եւ նեցուկ կանգնած է Բարւոյ սկզբան: Սերեալ ի սմին ազգատոհմէ, գժբազդ հայրն իմ անդադար նիւթ հաւածանաց եւ հուսկ ուրեմն զո՛հ եղած է դարանացն Նեւոնի, եւ եթէ ես գլխովին կարող եղած եմ զերծ մնալ յոսոխէ անտի, Վերինն Նախախնամութեան շնորհ գիտեմ այս անակնունելի փրկութեան:

* Մարզեալ ի դպրոց թշուառութեան ի տը-

ղայ տխոց, եւ մարդկային ազգի ախարաց եւ
ցառոց քննութեան մէջ անցնելով զմեծ մասն
կենացս, խնդրեցի եթէ հնար էր այս տառա-
պեալ վիճակին ճար մի կամ ձեռն մատուցա-
նել բարոյապէս եւ նիւթապէս. բարոյապէս
հոգւոյն մէջ խնդրելով անոր դարմանն. իսկ
նիւթապէս ի պատճառս որք վատնեն կամ
սպառեն շարաշար կիրառութեամբ զանդամս
եւ զգործարանս, որոց ամենեցուն միահա-
ղոյն ամբողջութիւնն կազմէ զայն զոր առողջ
մարմին անուանեմք: Այս խուզարկութիւնն
բնականապէս մահուան դէմ զինելով զիս,
ջանացի կենաց պահպանութեան կամ երկա-
րաձգութեան էական պայմանքն հասաա-
տել, եւ, ինչո՞ւ ծածկեմ զխորհուրդ մտացս,
յանդգնեցայ մինչեւ յանմահութիւն վերե-
լակել բազմանքով: Աւանդ, մինչդեռ այսպի-
սի մտօք վառեալ, զհետ պնդէի առարկայի
ըզձիցս, պատուար մի անանց եւ սոսկալի
կայր առաջի, ընդ որ անհնար էր անցանել.
այս է կորստական սկզբունքն, որուն ամե-
նայն ինչ հպատակէ եւ յորմէ ոչինչ զերծ
մնայ: Արօք, այս սկզբունքն կամ օրէնքն,
որոյ զօրութիւնն անդադար չահատակէ

ընդդէմ մարդկային ազգի, կրծէ զսիրտ նորա ոչ միայն բարոյապէս, այլ եւ նիւթապէս, իրերաց դէմ յարուցանելով եւ յիրերաց մաշեցնելով, ինչպէս զերկաթն եւ յեսան, ըզնիւթ եւ զաննիւթ, զարարած եւ զարարչութիւն, զպատեան եւ զպատեալն, զերկիր եւ զօր ինչ ի նմին . . .

• Այս շարունակ գործողութեան դժուարին է ճշդել եւ կանխաւ գուշակել զելս կատարածի. միայն օրէն է երկմտիլ ի յարատեւութիւն օրինաց եւ կարգաց որք վարեն զաշխարհս եւ որոց հնութիւն եւ թերութիւնք պատրաստեն զմօտալուս օրհասս նոցին կամ զհիմնական նորոգութիւն : Ահա այս կերպով, իւրաքանչիւր ի հակառակ ծագաց Բարուոյ եւ Չարին ելեալ, հասանեմք ի նոյն կէտ նպատակի, ուր մի եւ նոյն միջոցին կրկին ծայրք յիրերաց բաժանին եւ երկօքեան ի միասին շաղկապին . . .

• Այս նպատակն է զօր նոյն աւերիչք անուանեն խորհրդապէս Միութիւն Արեւելից ընդ Արեւմուտս, եւ յսր ամէն իրաւախօհք ցանկան դարձեալ հասանել իսկապէս ի փրկութիւն ազգի մարդկան . . .

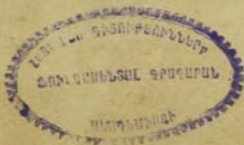
Բայց եթէ հարցնեն մեզ թէ ի՞նչ եւ ո՞րք
են այս իրողութեանց հետեւորդ հանդա-
մանքներն, կը պատասխանեմք թէ տու ի
պատմել զամենայն արարս եւ զգործս դիւ-
ցազանցն մեր, կարծեմք թէ ա՛յլ կրկին
գրեանք չէին բաւական եթէ յաւելուին
ի գրեալսն: Այս գրեանքն, զորս ի հարկէ
Հիւսիս եւ Հարաւ անուանել պիտոյ էր,
Արեւելք եւ Արեւմուտք մասանց արժա-
նաւայել շարայարութիւնք լինելու հա-
մար, պէտք էր որ տանէին ծագաց ի ծագս
աշխարհի զընթերցողս մեր, արդէն վաս-
տակեալս: Հոս պիտի աւանդէինք երկարո-
րէն զնորանոր գիւտս Հեթմոյ, յարուեստ եր-
կարութեան կենաց եւ զճգունս նորա ընդ-
դէմ կորստական սկզբան որ ծիրէ զմարդ-
կեղէն մարմինս, մինչդեռ նորա հակառա-
կորդն ջանայր կարծել զայն եւ կործանել զա-
մենայն, եւ նոր Արտաւազդ, խզեալ զկապանս
որովք կաշկանդէր, կատարած տալ աշխար-
հի: Անցանելով լնդ նուրբ եւ մանրակտիտ
պարագայս պարապմանց նոցին, կըրնայինք
զրուցել գէթ նոցա վախճանն եւ զլրումն ան-
ձանձիր աշխատութեանցն: Նաեւ Հեթմոյ

հօր Աերսիսի եւ Փիննայի մօր Հախիսիմեայ կենաց նախագիծ հանդամանքն, Հախիսիմեայ լքման եւ Փիննայի յափշտակութեան իսկական պատճառքն, որք կիսով ընդ ըստուերաւ ծածկեալ կան, կրնային աւելի մանրաքննին տեղեկութեանց նիւթ ընծայել մեզ,

Գարձեալ Ալիլիկիոյ եւ Ախպրօսի տեղագրութիւնքն, որք կիսկատար մնացեալ են, եւ անոնց մէջ Աւելոնի խնդրած գանձուց վերըստին հետազօտութիւնն, ոչ նուազ պարէն հայթհայթէին մեզ, Բայց այս պարագայքն, զորս վեր ի վերանց միայն յիշատակեցինք եւ որոց անբաւականութիւնն եւ թերութիւնքն մեզէն ճանաչեմք եւ վկայեմք, աւելի յագեցուցիչ լինելու համար, նորանոր խուզարկութեանց կարօտ են, որք հետզհետէ կըրնան հասանել առ մեզ, եւ զորս ցարդ չէին բաւական գիրքս լիովին պարունակել, Այլետոյ գիտեմք թէ ոչ ինչ նողկալի քան զանվերջ եւ զանհատնում երկարաբանութիւն, եւ ճարտարութիւն է գիտել ըստ պատշաճի յօտել զթելս բանից, յորոց չիք վատթարազոյն քան զայնս որք անծայր եւ անվախճան ձգին եւ խնդրեն եթէ հնար է հատցնել զամենայն:

Արբնայինք նաեւ, իբր պատճառք առ հարկի
համեատութեան մեր, Քերթողահօր թախան-
ձանքն յառաջ բերել թէ : Եւ ես այր մի եմ
ծեր եւ հիւանդոտ եւ անպարապ ի թարգ-
մանութեանց եւ ղերագելն միայն խոկացի ,
ոչինչ մաքրագունից պարապեալ բանից . . .
մարդ զքեզ վարկանելոյ կարեկցութեամբ
մեզ հաւասարեալ . . . Կամ այլ պատրուա-
կի դիմելոյ, այլ ընդ այլոյ հեռեւութիւն
ածել ի վերայ . . . Բայց խնայեմք ընթերցո-
ղացս , Կա՛ մանաւանդ կը ցանկամք անեղծ
եւ անվթար պահել զվախճան դիտաւորու-
թեանս մեր , առ որ հասանել աջողեալ հա-
մարիմք զանձն եթէ կրցանք ափ մի հողոյ մա-
տուցանել այն հասարակաց շէնքին , որուն
իւրաքանչիւր անհատ կամ իւրաքանչիւր գոր-
ծաւոր իւր քարն ծեփէ . . .

ՎԵՐՁ

(3n)

Կրկին սպագրուրին կամ բարգմանուրին
Մասենագրին սեփնականեալ են.

7-10-1904
MUNICIPALITY

